

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1935.

BUDAPEST.

1935.

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

LVII.

ÉVKÖNYV.

1935.

BUDAPEST.

1935.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1935.

BUDAPEST.

1935.

A TÁRSULAT VEZETŐSÉGE

Igazgatóság.

- Elnök: WERTHEIMER ADOLF.
Társelnökök: DR. FISCHER GYULA, főrabbi.
Dr. BLAU LAJOS, a Rabbiképző-int. ny. igazg.
Titkár: DR. HEVESI FERENC, rabbi.
Pénztáros: SZÉKELY FERENC, a Belvárosi Takp. elnöke.
Ellenőr: ALAPI BÉLA, ügyvezető igazgató.
Ügyész: DR. DÉSI GÉZA, országgyűlési képviselő.

Az igazgatóság többi tagjai.

- DR. ALAPI HENRIK, egyet. tanár.
DR. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
DR. ENDREI HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
főtitkára.
DR. HAJDU MARCELL, ügyvéd.
DR. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
BÁRÓ HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
DR. HEVESI SIMON, pesti vezető főrabbi.
DR. KISS ARNOLD, budai vezető főrabbi.
KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
BÁRÓ KOHNER ADOLF, a Magy. Izraeliták Orsz. Irodájának
v. elnöke.
KRAMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
DR. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
DR. LÖW IMMÁNUEL főrabbi, felsőházi tag, Szeged.

- Dr. MAHLER EDE, ny. egyet. tanár.
 Dr. MARCZALI HENRIK, ny. egyet. tanár.
 Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, a M. Tud. Akadémia tagja.
 PFEIFFER IGNÁC, ny. műegyetemi tanár.
 Dr. SZEMERE SAMU, tanítóképzőintézeti igazgató.
 VÉSZI JÓZSEF, felsőházi tag, főszerkesztő.
 VIDA JENŐ, felsőházi tag.
 BÁRÓ CSEPELI WEISZ ALFONZ, gyáros.

Hivatalból az igazgatóság tagjai.

- STERN SAMU, udvari tanácsos, a Magy. Izraeliták Orsz. Irodájának és a VI. községkerületnek elnöke.
 WEINER KÁROLY, Szombathely, a VIII. községkerület elnöke.
 JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, udv. tanácsos, Pécs, a X. községkerület elnöke.
 Dr. LŐWY KÁROLY, Székesfehérvár, a XI. községkerület elnöke.
 Dr. KALLÓS HENRIK, Győr, a XII. községkerület elnöke.
 Dr. MANDEL SÁNDOR, Szolnok, a XIV. községkerület elnöke.
 Dr. BIEDL SAMU, Szeged, a XXII. községkerület elnöke.
-

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

MAIMUNI MÓZES.

Elnöki megnyitó beszéd az IMIT Maimuni-émlékünnepélyén
1935. április 14-én.

Hölgyeim és Uraim!

Az egész világ zsidósága a közelgő husvét előnapján, szerdán, fogja megünnepelni *Maimuni Mózes* születésének nyolcszázadik évfordulóját. Tanúi voltunk az elmúlt hetekben annak is, hogy ünneplésében résztvett az egész kultúrvilág és elsősorban a nagy ember hazája, az új életre kelt Spanyolország, amely ezt az alkalmat használta fel arra, hogy ünnepeles formák között tegye jóvá azokat a bűnöket, melyeket a középkor utolsó és az újkor első századaiban a zsidóság ellen és — mint a hivatalos Spanyolország kormányának képviselői kifejezetten hangsúlyozták — a zsidóságon keresztül saját maga ellen elkövetett. A kiüldözött spanyol zsidóságnak a világ minden részében szét-szórta élő és ma is hazájuk klasszikus nyelvén beszélő leszármazottjai, kiknek kiküldöttjei az ünnepegekben is résztvettek, lelkükben megrendülve voltak tanúi a mai Spanyolország vezeklésszerű bünbánatának, melyet

nyíltan, az egész világ előtt tanúsított az ősök ama ténykedései miatt, melyekkel a dicsőmultú ország kultúráját és viruló gazdaságát megsemmisítették. A megbékülés, mely immár mind az üldözők, mind az üldözöttek utódainak lelkébe és szívébe beköltözött, meghatotta az egész világot, kivéve talán azokat a nemzeteket, melyek most vannak azon a végzetes úton, hogy megismételjék e hibákat és magukra zúdítsák azt a balsorsot, melynek jóvátétele volt a nagy spanyolországi ünnepek tartalma és lényege.

A történelmi igazság megköveteli annak a megállapítását, hogy a maimonidesi ünneplések erre csak alkalmat nyújtottak, mert Maimuni Mózes idejében a zsidóság sanyargattatása és végül Cordovából és a délspanyol városokból való kiüldöztetése nem a keresztény Spanyolország bűne volt, hanem az iszlámé és ennek is csak azon részéé, mely az Almohad-dinasztia uralma alatt állott. Hiszen tudjuk, hogy a Szaladin és fia uralma alatt álló mohammedán országokban a zsidóságnak és a zsidó tudománynak nagy megbecsülésben volt része. Éppen e kedvező helyzete, főleg az Egyiptomban levő zsidóságé, lehetővé tette, hogy az elnyomott spanyol-zsidó kultúra a fennkölt szellemű Szaladin szultán országaiban nemcsak menedéket talált, hanem oly fényben és színpompában virágozhatott ki, mely azóta soha többé meg nem ismétlődött és amely lendületet vitt a többi országokba, elsősorban a provence-i és egyéb francia iskolák tudományos életébe is.

Ha én, mint az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* elnöke, bár nem vagyok a hivatásos tudományos életnek képviselője, bátorkodom oly ünnepség keretében

felszólalni, melynek erkölcsi és tudományos értékét a magyar-zsidó tudomány leghivatottabb képviselőinek előadásai fogják nyújtani, teszem ezt azon okból, hogy hangsúlyozzam és kidomborítsam azt az együttérzést az egész művelt világ egyetemes, de különösen zsidó kultúrájával, mellyel a magyar zsidóság minden időben el volt telve, és hogy hivatalos helyről is ráutaljak arra a munkaközösségre, melyet hazai zsidóságunk tudományos élete a nagyvilág zsidóságának tudományos életével minden időben fenntartott. Nyugodtan állíthatom, hogy különösen a tizenkilencedik század kezdete óta Nagymagyarországban hatalmas tudományos munka folyt, mely valódi értékeket termelt ki emberekben és művekben egyaránt s hogy Magyarországból a tudósoknak olyan nagy száma rajzott ki az Ó- és Újvilágba, hogy képesek voltak munkájukkal termékenyítőleg hatni a tág értelemben vett nagyvilág zsidó tudományának továbbfejlesztésére.

Az a szint, melyen Maimuni állott, oly magas, és oly szédítően magas a zsidó vallástudománynak és bölcséletnek az a fellegvére, melynek íves boltozataiban ő honolt, hogy arra a vallásos életét átlagosan élő zsidó ember csak alig-alig mer feltekinteni. Akinek nincs alapos tudományos képzettsége, Maimuni tudományának nagyvonalúságát nem bírja teljességében felfogni, bár át lehet hatva annak az embernek a nagyságától, akiről a mindennapi imánkban való megemlékezést a világ egész zsidóságának imarendjét megállapító nagy tanítóink mindannyiunkra kötelezővé tették.

Mindannyian, kik vallásunk iránt érdeklődéssel visel-

tetünk, tudjuk, hogy annak lényét tömörebben és kifejezőbben összefoglalni nem lehet, mint Maimuni tizenhárom hitágazata teszi, amelyet bölcseink és tanítóink előírása szerint mindennap elmondunk imánkban.

Tudjuk, hogy Maimuni tekintettel volt munkáiban a zsidó egyedek különböző fokú értelmi képességére és első főmunkájában, a *Sirágb*an, az átlagos zsidó rétegek oktatását célozta. A másodikban, a *Misné-Tór*ában, ezenkívül a zsidó lelki és vallási vezetőknek helyes irányítására törekedett oly rendszer felállításával, mely a babyloniai és a jeruzsálemi Talmud hatalmas anyagát kitűnően osztályozza, csoportosítja s a lehető legtökéletesebben egyszerűsíti s ezzel az abban bűvárkodóknak lehetővé teszi a tételes tanulságok levonását, megtisztítván a Talmud labirintusainak útjait, hogy annak igazságai a számtalan és legkülönfélébb magyarázat által okozott homályosságoktól és minden babonás értelmezéstől mentesen kristályosodhassanak ki azok előtt, kiknek hivatása a zsidó nép oktatása és vezetése.

Végre azt is tudjuk, hogy sok tekintetben az arisztoteleszi bölcséletnek lelkes és meggyőződött híve volt, de úgy, hogy hite szerint a Mózes által hozzánk juttatott isteni tanokból áradt ki a valódi bölcsesség, melynek végcélja az igazság felismerése. Tudjuk azt is, hogy az erre irányuló szellemi munkát egyenértékűnek tartotta a legmagasabb erkölcsi étellel. Ennek az elgondolásnak szentelte a *Móré-Nebukhim* című munkáját, melyet azok részére írt, kiket az általa feltételezett magas szellemiségük képessé tett ennek a — későbbi korok nagy bölcselőit is döntően befolyásoló — tudományos alkotásnak megértésére.

Ennyit tudunk, vagy helyesebben, sejtünk mi, kik itt ezen az ünnepen résztveszünk, az ő nagy személyiségéről és munkáiról. Az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* mai *Maimuni-ünnepé* alkalmat kíván nyújtani hallgatóságunknak arra, hogy hivatott nagy mestereinktől ezirányban értékes tanítást nyerjen.

Ebben az elgondolásban üdvözlöm dr. Hevesi Simon vezető főrabbi és dr. Guttmann Mihály rabbiszemináriumi igazgató urat és felkérem őket előadásaik megtartására.

WERTHEIMER ADOLF.

MAIMUNI MINT KODIFIKÁTOR.

Ha azt kérdezzük, melyik Maimuni főmunkája, két-féle feleletet kaphatunk: A gyakorlati vallásirodalom terén kétségkívül a «Misné Tóra», a zsidó vallás kódexe, áll első helyen. Hiszen ezt a munkát gyakran úgy nevezik: «Rámbám», vagyis Maimuni rövidített héber neve egyszersmind kódexének is a neve. Az általános tudomány terén, különösen a vallástudomány világnézeti részében a «Móré Nebukhim»-ot szokták Maimuni főmunkájául emlegetni. Mindkettő korszakalkotó a maga nemében, mindkettő mély hatást tett egészen a legújabb időkig és ezer szállal függ össze a legújabb szakirodalommal is. De tagadhatatlan, hogy a Misné Tóra Maimuni életmunkája. Ebben a munkában eggyé olvad Maimuni sajátos szelleme a zsidó vallás tartalmá-

nak egészével. Erről a lelki egybeolvadásról kívánok a következőkben közelebbi felvilágosítást adni.

Maimuni az első, ki a zsidó vallás teljes tartalmát kodifikálja. Más szóval, ő az, aki a zsidóságnak egész élettartalmát, amiként az történelmi keretekben kialakult, egy szemszögből nézte, egy nevezőre hozta, t. i. mindent mint kodifikátor kezelt, mindent paragrafusokba szedett. Megfelel-e ez a zsidóság őseredeti isten- és világlátásának? Ez a nagy kérdés!

A zsidó vallást a rajta kívülállók törvényvallásnak szokták nevezni (Gesetzesreligion). Nem védekezem a kifejezés ellen, holott sokan teszik, mégpedig azért, mert ezt a kifejezést bizonyos propagandisztikus céllal és vitázó éllel alkották meg: a vallástörvényben, vagyis Gesetzesreligion-ban ellentétet konstruáltak azokkal a vallásokkal szemben, melyeknek középpontjában a megváltás van, és amelyeknek etikáját mint a szeretet erkölcsstanát jellemzik. De ez egymagában ne tévesszen meg bennünket. A történelem nem enged magával alkudni: a zsidó vallás csakugyan törvényvallás. És ha némelyek azzal a klauzulával akarják eltüntetni az ellentétet, — a konstruált ellentétet értem, mert van még egy másik ellentét is — hogy a Tórában a törvényeken kívül más is van, vannak benne emócionális, szívhez szóló alkatrészek is, van a Tórában szeretet is, megváltás is: ez magában véve igaz, csak hogy szem előtt kell tartanunk azt, hogy még ezek az alkatrészek is törvénytani elemek. A «szeresd felebarátodat mint tenmagadat» vallásstanilag éppúgy törvény, mint «őrizd meg a szombat napját, hogy azt megszenteljed», vagy az, hogy «ne ejtsd ki Isten nevét hamisan». Ezt

az egységes törvénytani elvet viszi keresztül Maimuni kódexe a legvégső következményekig. Maimuni egyformán kodifikált mindent, ami vallásilag a zsidó élet-tartalomhoz tartozik; mindent, kivétel nélkül.

De azért a megkülönböztető elem más vallásokkal szemben szintén megvan, csak hogy a kifejezések nem eléggé szabatosak. Mit kell pl. törvényvalláson érteni? Hiszen minden vallásnak vannak törvényei! Minden vallás tele van rendelkezésekkel, a híveik mihez-tartását illető szabványokkal. Hol van tehát itt a különbség szabvány és szabvány közt, rendelkezés és rendelkezés közt? Milyen címen minősíthetjük az innen-sőket törvényeknek, a túloldaliakat megváltásnak és egyébnek?

A tényleges megkülönböztetés időpontja igen régi; visszanyúl időszámításunk előtti korokba, azokba az időkbe, amidőn még egyiptomi, frigiai és ógörög misztériumok tartották fogva a hívő lelkeket. Ezeket kell szembeállítani a bibliai hittel, ha ennek világfelfogását helyesen akarjuk elemezni és megérteni.

Elégedjünk meg e pillanatban annak a ténynek tudomásulvételével, hogy az ókor hitéletében uralkodó világnézetek két főtípusra oszlanak. Az egyik típusban a kiinduló pont a természet, jobban mondva, a természet kritikája. Már az antik ember úgy érezte, hogy az őt környező földi természet nem elégíti ki szükségleteit és kívánságait oly közvetlenül, mint a többi élőlényéit. Az embernek szüksége van különböző eszközök alkalmazására, különböző munkák, cselekvések végzésére; szüksége van lelki funkciókra, észbeli tehetségre, hogy a földi természettel megbirkózzék. De még más érzések

is gyötörték: A földi természetben mindenhol csupa enyészetet, elváltozást lát az ember. Keletkezést és múlást, virágzást és hervadást, születést és halált! Vágyai pedig, belső látomásai, maradandóbb létformák, magasabb világ felé irányították lelkét. Ilyen és hasonló elgondolások útján jutott az antik ember az istenség fogalmához is. Ebből önként adódik, hogy az antik ember istenkeresése nem hagyta el a naturalizmus fogalomkörét, nem vált transzcendenssé, nem emelkedett fel metafizikai magaslatokig. Eljutott ugyan az antik ember is odáig, hogy felsőbb lényeket, istenséget posztulált; istenséget és felsőbb világrendet, amely messze felülmúlja a földi természetet, de mégsem természetfölötti, *abszolút* értelemben, csak magasabb szféra, magasabb természet az, amit maga fölött gyanított, vagy intuitív látásával felfogott, de még mindig természet. Ennek megfelelően az antik ember nem mozdul ki naturalisztikus gondolköréből akkor sem, ha vallásról és istenről van szó. A különbség csak az, hogy a földi természet vonatkozásaiban földi eszközöket használ az ember, földi szerszámokat, ásót, ekét, egyszerű és összetett gépeket, emberi és állati izommunkát, a természetnyujtotta tápanyagokat stb.; az istenséggel kapcsolatban pedig *magasabbrendű* eszközöket, égi, ill. misztikus eszközöket. De ezek is lényegileg hasonlóan hatnak, mint a földi eszközök, csak hogy más a mechanikájuk és logikájuk; misztikus képzetekben fogantak meg és ennél fogva más a nevük is. Az istenség magaslataiba vezető út nem a közönséges földi létra, hanem a titokzatos cselekvésekből álló misztérium, vagy a későbbi terminológiában a szakramentum. Az egyiptomi

és frigiai vallásokban igen nagy szerepe volt a misztériumnak, sőt mondható, hogy ez merítette ki jóformán az egész vallást. Mint konkrét példát, megemlítem egyik legfőbb szakramentumukat, a baptizmát, vagyis az újjászületés misztériumát, mely által az ember újjászületési folyamaton ment át; ezzel úgyszólván át-született az istenségbe, ill. az istenség birodalmába, *magasabb* természetnek a birtokosává vált, megszabadult földi természetétől, a végenyészettől, halhatatlanná vált. A frigiai újjászületési misztérium, újabb leletek szerint, akként ment végbe, hogy a beavatandó leszállt a szimbolikus sírba. Ez a misztérium céljaira készült földalatti boltozat volt. Fölötte tulkot vagy kost vágtak le, melynek vére finom csövecskéken keresztül átömlött a beavatandó testére. A vér, mint a lélek székhelye, új életet adott a sírba szálltnak; mintegy átszületett az isteni birodalomba és következésképpen részesévé vált mindannak, ami az isteni birodalom lakóit, hozzátartozóit megilleti: a halhatatlanságnak, üdvösségnek stb.

A misztérium tehát velejében eszköz. Egyazon elv szerint szerzi meg a hívónek az isteni közelséget, az üdvösséget, mint ahogyan fizikai javakat szerez az ember. A misztérium vagy szakramentum magában hordja az elérendő üdvösség anyagi magvát, anyagszerű feltételét, akárcsak az orvosság, melynek kémiai összetételében rejlik az orvoslás titka, vagy a gép, melyet sajátos mechanizmusa tesz alkalmassá bizonyos munkák végzésére. A misztériumi vagy szakramentális vallásban, ha szabad így mondani, javarészt üdvözülési hatástan.

Ettől teljesen eltér a vallásos érzés második főtípusa. Nem a természetből indul ki, hanem ettől függetlenül jutott el az isteni fogalomhoz. A második főtípusban *Isten a világ fölött áll*; nem mint magasabbrendű *természeti erő*, hanem mint *teremtő erő*, mint *teremtő Isten*. Az egész világ és így az ember is mint *teremtmény* áll Istennel szemben. Az embernek ebben a vallásrendszerben nincsenek eszközei, amelyek gépiesen átsegíthetnék az isteni birodalomba, nincsen égbenyúló létrája, és nincsen olyan misztériuma, mely magában hordaná azt a képességet, hogy a legfelsőbb lényre, Istenre, kényszerhatással lehetne. Egyszóval itt semmiféle misztériumnak nincsen helye. De e helyett van ebben a világnézeti típusban más valami, ami az embert viszonylatba hozza az istenséggel. Ez a más valami az isteni akarat, az isteni parancsolat. Ez a zsidó vallás alapja és lényege. Isten mint *teremtő nyilvánítja akaratát teremtményeinek*. Megparancsolja az embernek: *ezt tedd, ezt ne tedd*. Ez azt jelenti, hogy az ember, ha vallási cselekedetet végez, nem *misztériumként* végzi, hogy kikényszerítse vele gépiesen az üdvösséget, mint ahogy emeltyűvel végzi a teher fölemelését, ekével a föld felszántását, hanem úgy végzi azt, hogy isten akaratának, parancsának tegyen eleget. Ennek a parancsnak szakkifejezése a héberben: «micva». Rövid kifejtésünkből érthető, hogy nagyon nehéz ezt a szót úgy lefordítani, hogy a fordításban benne legyen egész értelme. A parancsolat szó, amelyet rendszeren használunk, éppoly haloványan tükrözteti vissza a «micva» értelmét, mint a titok szó a misztériumét. De annyi bizonyos, hogy a micvának őseredeti ellentéte nem a

megváltás, mint ezt ma sokan hangoztatják, sem a szeretet, sem más ehhez hasonló erény vagy eszme, hanem egyesegyedül a *misztérium*. E rövid kifejtésből világosan látjuk, mi a különbség a két ellentétes fogalom, a *micva* és *misztérium* között: a *micvából* hiányzik minden titokzatosság, a *misztériumban* benne van a titokzatosság már a szógyökérben. A *micvából* hiányzik az eszközszerűség mozzanata, a *misztérium* pedig elejétől végéig csakis eszközszerűség. És ha azt kérdezzük, hogyan jut a «*micva*» hívője az üdvösség fogalmához, erre a felelet nagyon rövid: Isten jóságába vetett hitével és bizalmával. Ez az egyszerűnek látszó hitbeli erőforrás neki nemcsak legerősebb biztosítóka, de mentsvára is a legsúlyosabb megpróbáltatások idejében. Izraelnek *misztériummentes* «*micva*»-hitét a legsúlyosabb mártíriumok tették próbára. A legsúlyosabb csapások érték és ő mégis atyjának szólítja a sorsosztó, teremő Istent, bizik igazságában, szeretetében. Hogy miként fogja Isten a jámborok ügyét győzelemre vinni, az az ő titka, ezt csak maga tudja.

עין לא ראתה אלהים וולתך
 כל מה דעביר
 רחמנא לטב עביר

Most közelebb jutottunk a Rámbám valláskódexéhez. Maimuni nem tesz ugyan említést a *misztériumokról*, de ismerte őket, legalább is főbb vonásaikban. A *szabiizmust* említi a Móre III. kötetében. Különösen a 29. fejezetben. Mindenesetre érdekes, hogy a zsidó vallás egész tartalmát egy egységbe foglalja. A legfőbb és legmagasabb kategória a «*micva*», a parancs vagy törvény. Külső áramlatok megtámadták ezt a mély-

séges valláselvet s ez a támadás újabb időben Maimuni életmunkájára is némi árnyékot akart vetni. Nemzsidó teológusok igen nyomatékosan hangsúlyozzák, hogy a zsidó vallás törvényvallás, ami szerintük annyit jelent, hogy a zsidó vallás jogi, üzleti alapokon nyugszik. A motívum, amely a zsidót fellelkesíti vallásáért, nem egyéb, mint az érte járó isteni jutalom. Schürer Emil, a leghíresebb német teológusok egyike, főmunkájában (*Geschichte des jüdischen Volkes*, II. 546.) a következőképp nyilatkozik: «Die prophetische Idee des Bundes, den Gott mit dem auserwählten Volke geschlossen hatte, wurde im rein juristischen Sinne aufgefasst: der Bund ist ein Rechtsvertrag, durch welchen beide Kontrahenten gegenseitig gebunden sind. Das Volk ist verpflichtet, das von Gott ihm gegebene Gesetz pünktlich und gewissenhaft zu beobachten; dafür ist aber auch Gott verpflichtet, den verheissenen Lohn nach Massgabe der Leistung dem Volke zu entrichten... Leistung und Lohn müssen immer in entsprechendem Verhältnis zu einander stehen. Wer viel leistet, hat von der Gerechtigkeit Gottes zu erwarten, dass ihm auch viel Lohn zuteil werden wird...»

Itt nem akarunk vitatkozni. Elég megjegyeznünk, hogy az említett tudósok a «micvá»-t teljesen félremagyarázták. A «micva» nem volt soha szerződéses felek objektuma, hanem olyasvalami, amit az ősi misztériumos, szakramentális vallások nem is ismertek és nem is értettek. Mert a «micva» olyan Istentől származik, aki *világfölötti* és semmiféle naturalisztikus függésben nem áll a természettel, az emberrel sem; az ember sem egyéb, mint teremtmény. Itt tehát nem

lehet egyszerűen bérszerződésről beszélni. Maimuni pl. a legteljesebb kodifikátora a zsidó vallásnak. Tizennégy könyvben foglalja össze annak kimerítő tartalmát. És mind a tizennégy könyv nem tartalmaz egyebet, mint «micvákat»: vallási kötelességeket. Joggal elvárhatók, hogy még legalább egy könyv, egy tizenötödik következze, amely jutalmakról, bérösszegekről, üdvözítésről vagy kárhozatról szól. De ezt a tizenötödik könyvet Rámbám nem írta meg. A helyett munkájának végső, messiási fejezetében a következőket írta: «Mind-ezek és hasonló eszchatológikus dolgok nem tudható, miként lesznek. A próféták előtt is rejtélyesek voltak; a bölcseknek sincsen erre nézve határozott hagyományuk, csak ami a bibliai versekből olvasható ki... Ne tekintse az ember ezt a vallás *fődolgának*, mert ez nem vezet sem istenfélelemre, sem istenszeretetre, hanem reméljen és higgyen».

Ez bizony igen szűkszavú eszchatológia. Ebből egyetlen egy jelenetet, egyetlen egy sort sem meríthetett volna Dante az ő trilógiája számára; poklának egyetlen egy kamráját sem tudta volna Maimuni vallási munkáiból szerzett anyagával berendezni.

Hát az etika? — Itt is Maimuni ugyanazt az elvet vezeti végig, itt is csak a micvában látja a vezető főfogalmat; ragaszkodik egyes-egyedül a vallásszabta erkölcsstanhoz. Saját korában talán nem tűnt fel ez a tisztán vallási tájékozódás; akkor nem láttak benne egyebet, mint az ókori pogány elv leküzdését. A görög gondolkodó pl. a természet szemléletéből indult ki. Ott kereste az etikát is. Ebből aztán az az elv fejlődött ki, hogy ami természetes, az nem lehet erkölcsstelen, nem

lehet helytelen, nem lehet vétkes. Hogy az érzékiség egymagában kútforrása lehet emberi gyarlóságoknak, hibáknak és bűnöknek és hogy az érzékiség ellen olykor igenis küzdeni kell, el sem képzelhető az ógörög mítoszi hit alapján. Más képet kapunk, ha Maimuninak ezt az elvét szembeállítjuk a modern kísérletekkel, melyek az etikát ugyancsak önállósítani akarják, függetleníteni minden vallási fogalomtól. Ez a kérdés külön tanulmányt igényel ugyan, de egy mozzanatot itt is leszögezhetünk. A zsidó vallás etikája egyértelmű. Szilárd adottságok vannak benne mint pl. **אחבה, רחמים** Ilyen etikai rendszer nem változhatik sem századok, sem évezredek folyamán, mert hisz nem a szabad fontolgatás tárgya, hanem isteni kinyilatkoztatás. Maimuninak nincsen szabad keze az etika kodifikálásánál; neki tudomásul kell vennie azt, amit a Tóra, a hagyomány mond. Ilyen egyértelműségre azonban nem tehetnek szert független erkölcsstani kutatók. Az etikai autonómiáért küzdő gondolkodók nem fognak soha megállapodhatni *egy* erkölcsstanban, mert az emberi *természet* nem egységes. Azt lehetne hinni pl. hogy az emberszeretet tételében biztosítva van számunkra egy helyéből ki nem mozdítható, szilárd alap. Emberszeretet! Kell ennél szebb, magasztosabb etika? Az emberszeretnek az erények között az volt a szerepe rendszeren, mint az aranyak a valuták világában. És íme, a legújabb kor felborította ezt az alapigazságot is. Sokan az emberszeretben nem erényt látnak, hanem az emberi nem elkorcsosodásának, elsenyvedésének előidézőjét. A emberszeretet a gyengéknek a pártfogója, a betegeknek istápolója;

és ezzel az emberszeretetet tulajdonképp hátráltatja az emberifajok nemesbedését, a faji emelkedést. Th. Huxley követeli a tudomány nevében, hogy távolítsák el a reménytelenül sínylődőket, az elaggottakat, a nem szép emberi példányokat, és az újszülöttek fölöslegét (Soziale Essays Tille fordításában, 1897. 237.). Plötz még radikálisabb a létért való küzdelemben; azt mondja: «Humanitárius érzelmek, mint pl. betegek, vakok, siketnémák ápolása és egyáltalán mindannak ápolása, ami *gyenge*, lassítja az egészséges kiválasztás egészséges továbbfejlődését. Különösen az olyan dolgokkal kapcsolatban, mint pl. betegsegélyezés és munkanélküliek biztosítása, orvosi segély stb. a fajhigiénikus csak rosszalólag vállát vonogatja» (Grundlinien einer Rassenhygiene, 1895. 145).

A két próbából, amely tetszésszerint szaporítható, világosan látjuk, milyen sokféle lehetőség van a nyílt etika számára, nemcsak országok, osztályok és fajok szerint, hanem egyazon fajon belül is, sőt egyazon egyénél is. Ugyanazon embernek más etika felel meg, ha fiatal, más, ha megöregszik; más, ha egészséges, más, ha beteg. Ugyanaz az ember, aki ma erős, holnap gyenge lehet, más etika felel meg neki, ha erős, ha hatalmon van, megint más, ha elgyengül, ha hatalmát elvesztette; — igazi גלגל חורר בעולם — szánalmat keltő, nem mondom «szánalomra méltó», mert hiszen némely etikai rendszerben a szánalomnak nincs is helye az erények közt, hátráltatja az egészséges fejlődést, a kiválasztás folyamatát.

Amint látjuk, Maimuninak van mondanivalója a mai kor számára is, különösen a zsidók számára, kiknek

létében nem erőtani arányszámok a döntők, hanem csakis az isteni gondviselés történelemszabályozó, erős keze.

Minékünk Maimuni ma is tanítónk, nem történeti emlék csupán, nem múzeumi régiség, hanem oly egyéniség, akinek van aktuális jelentősége ma is. Talán ma, a nehéz és vihartelt történelmi forduló idején inkább, mint valaha.

Csak egy kis darabkát szeretnék bemutatni Maimuni valláskódexéből, még pedig a gyengéket, a jogilag leggyengébbeket illetőleg, akik az ő idejében nem is mentek emberszámba, csak állatként vagy tárgyként szerepeltek. Értem a rabszolgákat.

A rabszolgákkal foglalkozó fejezetek a következőkép zárulnak: «A rabszolgával szabad nehéz munkát végeztetni. Ezt mondja a tételes törvény. De a jámborság és bölcsesség viszont azt mondja, hogy az ember legyen irgalmas és igazságos: ne nehezítse meg a rabszolgája igáját és ne szorongassa, hanem adjon neki enni és inni minden ételből és minden italból. A régi zsidó bölcsek adtak szolgálknak minden ételből, amit maguk ettek, és az ő étkezési idejüket előbbre tették, mint a magukét. Hiszen úgy van írva: «Mint a szolga szeme urához, mint a rabnő szeme úrnőjéhez fordul, úgy fordulunk mi tehozzád, ó Isten. Továbbá ne bántsa meg se kézzel, se szóval, mert munkára rendeltetett melléd a törvény értelmében, nem pedig megbántásra. Ne pöröljön vele hangos szóval és haraggal, hanem beszéljen vele nyugodtan és hallgassa meg panaszait. Így van ez a jámbor Ijóbról elmondva, aki azzal dicsekedett, hogy szolgálai jogát soha nem vetette meg:

«Nemde egy anyaméhben teremtett bennünket egyazon Isten». A kegyetlenség és fennhéjázás nem illik Ábrahám ősatyánk magzatához, Izraelhez, kinek Isten a Tórárt adta, igazságos törvényeket és jogelveket; irgalmasaknak kell lennünk mindenki iránt, mert ez a jó Istennek is a tulajdonsága, amint írva van; «És az ő irgalma minden teremtményére terjed ki. És aki irgalmat gyakorol, azt Isten is megirgalmazza». Amint írva van: «És ad neked irgalmat és meg fog irgalmazni és meg fog sokasítani».

Valamiféle fajelmélet ezekben a szavakban is rejlik, mégpedig az a nagyon-nagyon ősi zsidó fajelmélet, melynek alapjait a biblia első lapjain találjuk, és mely azt hirdeti, hogy az egész emberiség egy emberpártól származik. Hirdessük mi csak tovább is ezt az elméletet, ha mingyárt nem is mindenhol talál megértésre, mert ezé az elméleté a jövő.

Csak még egy aktuálisá vált szövegdarabot Maimuni valláskódexéből, mégpedig a legvégét, a messiási időkre vonatkozó tételét. A zsidógyűlölet ágenseinek sikerült újabb időben a köztudatba becsempészni egy igen mesterkélt, gonosz könyvet «Ción bölcseinek jegyzőkönyvei» címen. A könyv motívuma az, hogy az összzsidóságnak van egy titkos szervezete, mely behálózza az egész világot és a legádázabb és legveszedelmesebb machinációkkal dolgozik a világhatalmak megrontásán; háborúkat, forradalmakat szít stb. Ezzel akarja elősegíteni a mai világrend összeomlását és előkészíteni a zsidó messianizmust, vagyis a zsidó egyeduralmat a Messiás fennhatósága alatt. A könyv először Oroszországban jelent meg, közvetlenül a japán háború után.

Ebből a könyvből magyarázták ki, hogy nem a cár és nem a cár csapatai okozták a veszített háborút, hanem tisztán Cion bölcseinek titkos manőverei. Ezen az alapon rendezték akkor a legbarbárabb és legvéresebb pogromokat. Sokáig nem tudták megállapítani a pamflet eredetét. Végre a véletlen jött a nyomozók segítségére. A «Times» konstantinápolyi levelezője birtokába jutott egy meglehetősen kopott, címlap nélküli francianyelvű füzetnek, amely egy orosz tiszt hagyatékából került elő. Első lapozgatásra feltűntek neki részletek, amelyek nagyon hasonlítanak Cion bölcseinek jegyzőkönyveihez. Csakhamar kiderült, hogy a kopott füzet Maurice Joly szatirája III. Napoleonra (*Dialogue aux Enfers entre Macchiavel et Montesquieu*). Ez a könyv szolgált mintául annak, aki Cion bölcseinek jegyzőkönyveit gyártotta. B. Segel teljesen megvilágította az egész kérdést, de azóta újabb részletek is kerültek felszínre, melyek a felderített tényt megerősítik.

Nekünk e pillanatban az fontos, hogy éppen e könyv körül folyik most Svájcban újabb pör. Azt, hogy hamisítvány, plágium, újból megállapította a bíróság is. De akadt, aki perújítást kért azzal a megokolással, hogy a világzsidóságnak a könyvben kifejtett egyeduralma messiási vezetés alatt, mint vágy, olyannyira meg van alapozva a zsidó szakirodalomban, hogy nem lehet Cion bölcseinek jegyzőkönyvei mellett szó nélkül elmenni, mert a «jegyzőkönyvek» fedik a zsidó felfogást. A főtárgyalás április végén kezdődött és a bírói ítélet különösen kiemelte a szóban levő könyv hamisítványi, plágiumi és ponyvairódművi jellegét.

Nos hát! Maimuni, aki az egész zsidóságot kodifikálja, beszél a Messiásról is, és kodifikálja azt, hogy mit kell a zsidóságnak róla hinnie és tudnia. Valláskódexének utolsó tétele a következőkép hangzik: «A zsidó próféta és bölcsek vágyódásai a messiási kor után nem arra vonatkoztatandók, hogy a zsidók uralkodjanak a népek fölött, sem pedig arra, hogy a népek a zsidókat magasabb rangba helyezték, vagy hogy dúsabb ételben és italban legyen részük, hanem arra, hogy felszabadult, nyugodt lélekkel foglalkozhassanak Istennel s tanaival és nem lesz akkor sem éhínség, sem háború, sem irigykedés, sem áskálódás, mert bőség fog áradni az emberiségre és az emberek rá fognak érní arra, hogy az istenség eszméjével foglalkozzanak. Izrael bölcseség után fog törekedni. Sokat fognak megérteni, ami azelőtt rejtélyes volt, amint írva van, «és megtelik a föld Isten megismerésével, amiként a vizek megtöltik a tenger medrét».

Dr. GUTTMANN MIHÁLY.

MAIMUNI ÉS ARISTOTELES.

Maimuni filozófiai egyéniségének egyik legjelentősebb tényezője, összetevője: aristotelikus irányvétele. Az arab aristotelikusok tanítványa volt és fizikai világ-felfogásában hű követőjük.

Mégis vannak bölcseletében jelentős eltérések ettől az irányvonalától.

Így mindjárt az *ősanyag* kérdésében. Aristoteles és

általában követői az *ősanyag* mellett szögezik le magukat. Az első mozgató a meglévő örök *ősanyag* mozgásba lendítésével indítja meg a világgépezetet.

Maimuni csak átmenetileg fogadja el az *ősanyag*-elméletet. Rámutat arra, hogy a lét kezdete szempontjától egy antinomikus képletet lehet felállítani. Az antinómia egyik ága : a világ *ősanyagból* keletkezett ; másik ága : a világ semmiből jött létre. Az antinómia mindkét ágát érvekkel lehet alátámasztani. Bizonyíték egyikre sem található, érv szól mindegyik mellett. Az érvek bírálata dönti el, hogy melyik elmélet súlyosabb.

Átmenetileg elfogadja az *ősanyag* elméletét, de csak azért, hogy rámutasson arra, hogy ezen a nyomon is Istenhez jut az ember, mert az *ősanyagból* kibontakozó létmozgalom elindításához szükség van Istenre.

Ezzel szemben a semmiből való teremtés mellett foglal véglegesen állást, mert ez az elmélet többet magyaráz. Az *ősanyag* elmélete mechanisztikus világmagyarázat, nincs hely benne a szellemi élet és erkölcs jelenségeinek magyarázatára ; megmagyarázza a fizikai törvény és kényszer létét, de nem magyarázza az erkölcsi szabadság tényét. Mint világmagyarázat elégtelen, az isteneszme mellett pedig fölösleges. Az istenfogalom mellett elegendő és jogosult a semmiből való keletkezés, illetve teremtés elmélete.

Ez az egy gondolatmenet élesen rávilágít a Maimuni és Aristoteles közti felfogásbeli különbségre. Aristotelesnél *Isten maga* csak világmagyarázati elv, a *mechanisztikus törvényszerűség alá van vetve* ; Maimuninál *mindenható, a dolgok szabadságából folynak, amint az anyagi világ kauzalitása az isteni szabadságtól függ.* (A kanti

Kausalität der Freiheit.) *Aristotelesnél a világ fizikai képlet, Maimuninál intellektuális képlet, mert a hangsúly nem a mechanizmuson, hanem a szellemi életen van.* A forma Maimuni szerint gondolati elem, mely csak intellektusból áradhat, ugyanúgy, mint az inspiráció és a szellem. A természeti célszerűség is a világban megnyilatkozó *intellektualitást* igazolja.

Maimuni etikájában is intellektuális. A sokratesi elvet vallja, hogy erény = tudás. Az ösmeret teljessége jelenti az erény teljességét.

A világ ősprincipiumának megismeréséből következik az erkölcsiség. Az istenösmeret az erényes élet forrása. Van értelmünk és belátjuk, hogy erényre szükség van. Ezért kell szert tenni istenismeretre. Értelmünk erre való. Röviden variálva Ábrahám ibn Ezra mondatát, Maimuni ezt mondja (More III. 52.): *Az értelem a kapcsolat köztünk és az Isten között.*

Ez a kapcsolat az erényes élet forrása. Így jutunk az erkölcs intellektuális fogalmazásához. Az istenösmeretben van az erkölcsös élet teljessége. Ezért kell istenösmeretre törekedni. Isten eszméjéből kizárja mindazon attributumokat, melyek lényegére vonatkoznak, de az ú. n. *cselekvési attributumokat* elfogadja, mert azok erkölcsi cselekvések, illetve hatások. Az istenösmeret Isten szeretetét sugallja, e szeretetből folyik, hogy Isten cselekvési attributumait utánozni igyekszünk. Istenhez fokozatosan közeledünk és eljutunk emberi létünk entelechiájához.

Maimuninál tehát az ember entelechiája azonos az erkölcsi étellel és így az intellektualitással is.

Aristotelesnél *entelechia* a faj formájának teljes ér-

vényrejutása. Az erkölcs nála a faj-gondolathoz való törvényszerű alkalmazkodás, ezért etikus ónála annyit jelent, mint *politikus*. Az erkölcs *eudaimonisztikus* Aristotelesnél, míg Maimuni szerint nem az a célja, hogy az élet javainak birtokosává legyen az ember. Az aristotelikusok istenfelfogása szerint Isten *önmagát* gondolja és ebben *végtelenül boldog*, Maimuni szerint az ember feladata, hogy *Istent* gondolja, de nem azért, hogy boldog legyen, hanem, hogy *tökéletesedjék*.

Aristoteles felfogásában az *erény*: középút két véglet között. (Pl. bátorság: középút vakmerőség és gyávaság, takarékoság: pazarlás és fukarság között.) A szélsőség bűn. Maimuninál erény az, ami az Isten által adott törvény keretein belül van. Vitát folytat Aristotelesszel és rámutat arra, hogy vannak erények, melyeknél a középút lehetetlen, sőt vétkes dolog. Így az alázatosság soha sem lehet középút, az ember nem lehet eléggé alázatos.

Végeredményben, ha mellőzzük is azt az igen számos tételt, mely az Aristoteles és Maimuni felfogása közti lényeges különbséget illusztrálja, leszűrhetjük, hogy ez a különbség abban rejlik, hogy Aristoteles a benne is megnyilatkozó antimaterialisztikus hajlam ellenére mégis inkább *fizikai és mechanisztikus világmagyarázatot nyújt*, míg Maimuni intellektuális és erkölcsi szemléletet ad.

Aristoteles a görög gondolkodás örök típusa, Maimuni a zsidó világfelfogása.

Budapest.

Dr. HEVESI FERENC.

GÓG ÉS MÁGÓG.

Góg és Mágóg magára vont a zsidó, mind a magyar mondakutatás beható érdeklődését. Szinte a magyar nemzeti hagyományba, a művelt köztudatba ment át, hogy Góg és Mágóg a magyarság őse. Már Béla király névtelen jegyzője, sőt talán már az ő régebbi Szt. László-kori mintája, bevitte a nemzeti krónikába a Góg-Mágóg-monda jelentős elemeit: Góg és Mágóg azok a szkíta nemzetek, amelyeket Nagy Sándor fallal elrekesztett, Mágógtól származnak Álmos vezér ősei. Népies szófejtéssel (Mágóg-Móger-Magyar) Mágóg lesz a magyarság névadó ősevé.¹

De a zsidó mondakutatásnak is fokozott figyelmére rászolgál Góg és Mágóg. Mondája nyilván Ezékiel próféta látomásából sarjadt ki, az aggárában pedig számos gyökeret vert a legenda Góg és Mágóg végítéletelőző harcairól. Ámde egész gazdagságában csak később az Egyházban és az iszlámban bontakozik ki. A kifejtett Góg-Mágóg-mondát azután a zsidóság átvette, visszavette a keresztény és muszlim legendából. Követni akarjuk ezen az útján a zsidóságból a zsidóságba.

I. Góg és Mágóg a bibliai, apokrif és apokaliptikus irodalomban.

Mágóg a népek táblájában mint Jáfet második fia lép elénk (Gen. X. 2, I. Kr. I. 5). Góg, Szentírásunk

¹ A mondának magyar-szkíta vonatkozásait bemutatom az Ethnographiában 1935.

héber szövegét tekintve, csak Ezékiel látomásában fordul elő. A görög fordítás (Septuaginta) ott, ahol a mi szövegünk azt hirdeti, hogy Izrael királya Agag fölé emelkedik (Num. XXIV. 7), Góg fölötti diadalról szól. Ez a változtatás belekerült a szamaritánus Pentateuchusba s ekkép a szamaritánusok is ismerik a végítéletkorabeli harcot Góg ellen.² Máshelyütt a görög fordítás szövegmódosításával Góg olybá tűnik föl, mint vészhozó hatalmas sáska (Ámosz VII. 1).

Ámde a zsidóság, az Egyház, az iszlám gazdag legendaalkotását Ezékiel prófétának hatalmas hirdetése (XXXVIII, XXXIX) indította meg. Itt Mágóg országot jelöl, Góg meg a királyát. Szélső Északról Góg, mint vezére Mágógnak, vezére számos más jafetita és nem jafetita népnek, reátör a föld «köldökére», a szent városra. Prédál, pusztít. Reng a föld, omlanak a városok. Ekkor Isten a diadaltól mámoros támadót vérrel, pestissel sujtja; záport, jégesőt, tüzet, kénesőt hullat rája. Borzalmas lakomára hívja a madarakat, a mező vadját, lakjanak jól emberhússal, ittasodjanak embervértől.

Ezékiel próféta itt föltehetőleg tolmácsa a néphitnek, amely a világítélet, a végítélet isteni fegyveréül az északi, a szkíta népeket képzelhette. A mai szentírástudomány, úgy hisszük, meg is találja ennek a néphitnek történelmi kútfejét. Herodotos (I. 103—106) beszéli, hogy a szkíták a VII. században (kevéssel Jeremiás és Ezékiel föllépte előtt) végigszáguldtak Szírián át Egyiptomig s közel három évtizedig megtar-

² Gaster, *The Asatir*, London, 1927, bev. 90—93. Szöveg 16, 8, 51.

tották hatalmukat; visszavonulásukkor még fölprédálták a filiszteus Askalon templomát Judea tószomszédságában. Ennek a portyázásnak borzalmas emlékét sejtik Jeremiás próféta vészlátomásában is, határozottan felismerik pedig Ezékiel hirdetésében Góg-Mágóg pusztításáról, pusztulásáról. Ez a hiedelem abból a képzetből nőtt ki, hogy egy békés, boldog kor bekövetkezése előtt a szent népnek még egy utolsó, borzalmas rohamot kell állnia, amely majd a szent város bástyái alatt omlik össze.

A Jubileumok apokrif könyve (VIII. 12, 25—27, IX. 8) megszabja Góg-Mágóg területét a Tanais (Don) és a Meotis (Azóvi tenger) táján, amelyek krónikáinkban is az ősmagyar hazának vizei. A Sibyllák orákulumaiban Góg-Mágóg mint a végítélet népe lép föl: «Jaj neked Góg-Mágóg földje, mely Aethiopia folyói közt terülsz el, — mennyi ontott vért fogsz szívni. Emberek közt az lesz a te neved: Istenítélet háza; sokat áztatt földed fekete vért iszik (Oracula Sibyllina, III. 319—322).

Teljes eszchatológia ijellegevel bontakozik ki Góg-Mágóg az Apokalypsisban, a Szt. Jánosnak tulajdonított Jelenésekben: Isten angyala bilincsbe veri a kígyót, Sátánt, de 1000 év múlva Sátán kiszabadul, Góg-Mágógot harera uszítja a szentek tábora, az istenkegyelte város ellen. Égből lecsapó tűz elemészti őket (XX. 7—10).

Az Apokalypsisnek ez a jelenete megmagyarázható ugyan Ezékielből is, de mélyen gyökerezik korának zsidó képzeletében. A Talmudban és Midrásban közhely számba megy az oly fordulat, mint *jemé góg umágóg* —

Góg és Mágóg napjai, *milchemeth góg umágóg* — Góg és Mágóg harca, amely Messiás ben József, vagy Messiás ben Dávid korának küzdelmeit jelöli.¹

II. Nagy Sándor fala.

A nemzeti krónika nemcsak avval kapcsolódik a köz-európai képzelethez, hogy a magyarokat Góg és Mágóg-tól eredezteti, hanem avval is, hogy Gógot és Mágógot elrekeszteti Nagy Sándorral. Ez a hagyomány, hogy Nagy Sándor féktelen népet ércfállal ártalmatlanná tesz, legkorábban Flavius Josephusnál mutatható ki: Szerinte Hyrkania királya ura annak a szorosnak, amelyet Sándor király vaskapukkal elzárt (*Bellum judaicum*, VII. 7, 4). Figyelemreméltó, hogy a Talmudban, a régi Midrásban ennek a képzetnek nem jöttek nyomára. Lehet, hogy ez is egyike azoknak az aggádikus hagyományoknak, amelyeket az óhéber irodalom nem őrzött meg, de igenis Josephus. Ilyen akadt több. Pl. az iskolakönyveinkbe hatolt legenda, hogy Ábrahám a napnak, holdnak, csillagoknak, föl- és eltüntébből következtet a változó jelenségek fölött örökdő változatlan isteni akaratra; ilyen az a meseszerű hagyomány is, hogy Mózes diadalmasan bevonul Aethiopiába, s ott elveszi a király leányát.

Josephus nem nevezi meg a népet, amelyet Sándor eltorlaszolt. Josephusnak átdolgozásai, Hegesippus (IV. század) és Josippon (X—XI. század) az alánokat

¹ Strack—Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch* III. 831—840 a példák tömegét hozza föl.

rekesztetik el. A monda alakulására nyilván közrehatott a történelemnek az a tanúsága, hogy Sándor ott járt a Portae Caspiae, a kaspi hegyfalak szorosának táján.

Mikor és hol kapcsolódott azonban Góg és Mágóg ehhez a Sándor-fala mondához? Ez a kapcsolat a Pseudokallisthenesnek¹ nevezett Sándor-regényben, a szír legendában és a Koránban lép elénk, azóta uralkodóvá lesz az egyházi és a muszlim irodalomban. A Pseudokallisthenesben Sándor azt írja anyjának, Olympiasnak: Találtunk nagyszámú népet, amely emberhúst eszik, a vért úgy issza, akár a vizet, halottjait nem temeti el, hanem megeszi. Széjjelvertem őket. Meghódítottam országukat; 22 királyukkal odaszorítottam két magas hegy közé, amelyeket úgy hívnak: Az «Észak emlői». Imámra a Gondviselés meghagyta a két hegynek, hogy egymás felé vonuljanak. Csak szűk nyílás maradt köztük. Ezt betapasztottam, beépítettem. Sándor még túskebokrokat plántál oda, amelyek a hegyek fölé nőnek. Az elzárt 22 király névsorát Góg-Mágóg nyitja meg, tisztátalan népek, útálatosat esznek, kutyát, egeret, kígyót, emberhúst, embriót is.

Ennek a mondának aggádikus megfelelőjét L. Donáth (Die Alexander-Sage im Talmud und Midrasch) kimutatta a Midrásban. Arnon völgyében csoda történik. Két magas hegy áll egymással szemben, az egyiknek oldalán sziklák, a másikén barlangok. Itt rejtőznek Kánaán népei, hogy onnan lecsapjanak Izraelre. Ámde

¹ Pseudo-Kallisthenes eredetét az I. századra vezetik vissza, de a legrégebb változat még nem szól Góg-Mágóg rekeszéről.

Isten a két hegyet egymáshoz közelíti. A sziklák behatolnak a barlangokba, összenyomják, megölik az ottleskelődőket. Esed hanechalim úgy értendő: a völgyek emlője. Itt találjuk párdarabját, nem merem mondani forrását, annak a szemléltető képnek, amely a Góg-Mágóg mondában többször visszatér: Ubera aquilonis, Észak emlői gyanánt tűnnek föl a hegyek, amelyeket Sándor összeforraszt Góg és Mágóg elzárására.

Sándor falának összekapcsolását Góg-Mágóg mondájával Zacher (Pseudokallisthenes, Halle, 1867. 166. l.) a zsidóságnak tulajdonítja. Hasonlóan ítélt Krausz Sámuel (Nemzeti krónikáink bibliai vonatkozásai 53 k). Még továbbmegy Roth (ZDMG, 1855. IX. 797—799) azt vitatván, hogy ez a hagyomány a zsidóságon belül keletkezett, kialakult, kiteljesült, a zsidóságból került át a keresztény nyugatra és a muszlim keletre.

Ezt ma túlzásnak kell tekintenünk, mert alig maradt kétség a felől, hogy Muhammed a szír legendából vette át a Góg-Mágóg mondát s hogy az iszlám maga is tovább fejlesztette.¹

III. Góg-Mágóg az iszlám legendájában.

Egy vallásban sem nyert Góg-Mágóg oly jelentőséget, mint az iszlámban. Muhammed valósággal kanoizálta. A Kórában Dzulkarnajn, a Kétszarvú, hegyfal tövében népet talál, amelynek alig érti nyelvét.

¹ Ady ismerte a mondát a kapufalról, amelyet Sándor Góg—Mágóg ellen emelt. Erre vallanak a hangmegütő sorok: Góg és Mágóg fia vagyok én, hiába döngetek kaput, falat.

Annyit mégis kivesz a szavukból, hogy Jádsúds és Mádsúds (Góg-Mágóg) miatt panaszkodnak: dúlják a földet. Kérik Dzulkarnaint, építsen ellenük falat. Dzulkarnain vasdarabokkal kitölti az ürt a két hegyhát közt s érczel összeforrasztja. Jádsúds-Mádsúds most már nem bírja a falat sem fölülről áthágni, sem pedig alul átfúrni. De az idők végén átjáró nyílik, amelyen Jádsúds-Mádsúds kitör (Kórán XVIII. 92—98, XXI. 96).

Ki ez a Dzulkarnain? Erről élénk viták folytak tudományos gyűléseken és a szakirodalomban (ZDMG 1854, 1855. VIII, IX): Mózesre, Kyrosra, délarab himjarita királyra, a József-törzsbeli Messiásra magyarázták. A vitát eldöntötte Nöldeke¹ avval, hogy a kóráni Dzulkarnain elbeszélés elemeit kimutatta a szír legendában: Ott is Sándor, miután eredménytelenül járt az Élet forrásánál, elzárja Agag-Mágóg népét hatalmas kapuval a világ végéig. A VII. évezredben a kapun nyílás támad, Agag-Mágóg rombadönt országokat, de Cion tövében borzalmas vereséget szenved; a kapun át kitör Antikrisztus, de Jeruzsálem bástyáján elbukik. A szír legenda több változatban maradt reánk, kétségtelenül megelőzte a Kóránt, nyilvánvalóan hatott reá.

A Kórán által Nagy Sándor, minthogy Isten beszélt vele, prófétává magasztosul, akinek származását ezért a monda Ábrahámra igyekszik visszavezetni. Jádsúds-Mádsúds a muszlim legenda hőségévé lesz. A Krónikák könyve (II. Kr. XIV, 8—14) beszéli, hogy Zerach

¹ Nöldeke: Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans, Denkschriften Akad. Wien Philol. — Hist. Kl. VIII. 1890 Abh. V.

aethiops király milliónyi haddal támadt Ászá Judeai királyra, de teljes vereséget szenved. Tabari (Annales I. 627) úgy tudja, hogy Zards¹ hadba állította Jádsúds-Mádsúds népeit.

A legenda Muhammedet személyes érintkezésbe is hozza Jádsúds-Mádsúdsal: Amikor Alborák elviszi a prófétát éjjeli útján a mekkai harámból Jeruzsálembe, mindenütt megtérésre szólítja fel a népeket; mind megtérnek, csak Jádsúds-Mádsúds átalkodik meg. Pokol tüzére jut.² Mindenféle mondai, mesebeli, legendai elem tapad Jádsúds-Mádsúdsához. Amikor pusztítva végigszánguldott országokon, kérkedik, a földiekkel már végzett, most majd az égieknek ejti sorát. Lándsát, vagy másikat, az általános mondai hagyományhoz hívebb változatban, nyilat vet az Ég felé, az véresen visszahull; Jádsúds-Mádsúds áltatja magát, eltalálta az Istent. Isten férget küld orrukba, ez megöli.³ (Tabari, Tafszír, XVI, 21). Muhammed éjjeli útján találkozik Ábrahám-mal, Mózes-sel, Jézussal, kérdi, mikor következnek be a végítélet; Ábrahám és Mózes nem tudja, Jézus megmondja: majd akkor, ha Jádsúds-Mádsúds kiront; akkor majd Jézus megöli Daddsált, az Antikrisztust, evvel elérkezik az ideje, hogy megvalósuljon, amit a

¹ Zards nem egyéb, mint Zerach, Tabari kiadói helytelenül értik Szargongra.

² Az 1001 éjszakabeli Balukija történetében Jádsúds—Mádsúdsnak fönn van tartva a Dsahím, a pokolnak harmadik osztálya.

³ Ezek az elemek a Titus- és Nimród-legendából tapadtak a Jádsúds—Mádsúds-mondához. L. Heller, Die Bedeutung des arabischen Antarromans für die vergleichende Litteraturkunde. Leipzig, 1931. 21—33.

Kórán XVIII. 98 hirdetett, Isten porrá zúzza a két hegyikaput (Tabari, Tafsír, XVI. 14—20).

Történelmi bizonyosságunk van reá, hogy az a rém, hátha Jádsúds-Mádsúds áttör a résen, csakugyan kísértett. A IX. század derekán Vathik-Billahi kalifát álom rémíti: azt látja, meghasad a Dzulkarnain építette fal, amely Jádsúdsot elrekeszti. Hírt kíván szerezni. Expedíciót szervez, élére teszi Szallám tolmácsot, aki 30 nyelven beszél. Elindulnak Szamarrából. Ajánlólevelekkel elérnek Armenia kormányzójához, majd Tifliszbe, majd az alánok királyához, majd Filán sahhoz, majd Tarchán kazár királyhoz. Innen 26 napi úton eljutnak fekete-bűzös földre, további tíz nap múlva arra a vidékre, amelyet egykor Jádsúds-Mádsúds pusztított, a hegységhez, amelynek bejáratát Nagy Sándor fala őrzi, Ika városához, amelyben Dzulkarnain táborozott. Innen háromnapi járás a Jádsúds-Mádsúds-fala. A szomszéd várnak kapitánya minden hétfőn és csütörtökön kinyargal, kísérve három lovasától. A kapunál fölszáll a lépcsőre, reggel rácsap kalapáccsal a kapura, zúgás hallik, mint darázsdongás, majd elhallgat. Délben újabb kalapácsütés, a válaszzaj erősebb, de elnémul. Este hasonlóan. Cél: Hadd tudja Jádsúds a falon túl, hogy őrzik őket, az örök pedig lássák, nem esett a falban kár. Szallám kérdi, láttak-e valaha Jádsúds-Mádsúds-belieket. Igen, egyszer a hegyen feltűntek, de a szél csakhamar elvitte őket, hozzávetőleg másfél-arasznyinak látszottak. Szallám kérdi tovább, hiányzik-e valami a falból; megtudja, mindössze fonálnyi rés nyílt rajta. Szallám lekapar belőle fél dirhemnyi falat, elhozza Vathik-Billahi kalifának.

Minderről Ibn Chordadbeh IX. századi történetíró értesít bennünket, akinek ez a Szallám dragomán személyesen fölolvasta a kalifa részére készült jelentését (Bibliotheca Geographorum Arabicorum ed. De Goeje, 1889, VI. 162—169, francia fordítás 124—131).

A kalapácsolást, amely az elzártakat ámítja, mintha a munka ellenök egyre folynék, Nöldeke (33. l.) mesebeli elemnek tekinti. Eredetét abban keresném, hogy a későbbi monda a régi legendának egy képét szösz szerint vette és meseszerűen kiaknázta. A szír lengedának egyik változatában ugyanis, amikor húnok, perzsák, arabok vérrel borítják a földet, a görög birodalom egyik karjával vaskalapácsot, másikával ércalapácsot ragad s lesujtja az ellenséget.

IV. Góg-Mágóg nem más, mint a tíz törzs.

Góg-Mágóként tűntek fel a legkülönbözőbb népek, amelyek a történelem során a keresztény országokat háborították, a húnoktól és gótoktól a törökökig. De méltán meglepődhetünk a mondának azon a változatán, hogy a Sándor-elrekesztette Góg-Mágóg nem más, mint Izrael 10 törzse, amelyet az asszír király számkivetett. Ez a változat legkorábban XII. századi egyházi íróknál van kimutatva. Sajátságos alakulásában adja Petrus Comestor: Amikor Sándor elér a Kaspi-hegyekhez, fölkeresi a fogoly tíz törzs követsége. Nekik ugyanis nem szabad elzártágukból kilépniök. Sándortól esdik, engedje ki őket. Kérdi fogságuk okát. Megtudja, hogy, mert aranyborjaknak áldoztak, Isten prófétái kimondták, hogy nem térhetnek haza fog-

ságukból. Erre Sándor még szorosabbra zárja őket. Mikor pedig a hegysz rost kötőmeggel elrekeszti s azt látja, hogy itt emberi munka nem elégséges, — imádkozik Izrael Istenéhez, tegye ő teljessé a művet. Erre a hegyek szakadékai egymáshoz közelednek s járhatatlan szoros keletkezik. Ebből nyilvánvaló, Isten nem akarja, hogy innen szabaduljanak. Mégis a világ vége felé majd kitörnek, hogy súlyos csapást zúdítsanak az emberiségre.¹

Itt Sándor már elrekesztve találja a tíz törzset, ő csak szorosabbra zárja. De már a XIII. század hírneves scholastikusa, Albertus Magnus a következőkép beszéli: Góg és Mágóg, az a tíz törzs, amely a kaspai hegyeken túl el van zárva, de úgy, hogy ki tudnának jönni, ha szabad volna, azonban nem engedi az Amazonok királynője, akinek fönnhatósága alatt élnek. A zsidók úgy mondják, hogy ezek a törzsek a világ végén kitörnek, bevonulnak Jeruzsálembe s Messiásukkal lerontják az Egyházat. Mások úgy vélik, Góg-Mágóg az Antikrisztus hada, amellyel a világ végén az Egyházra támad. (*Compendium theologiae veritatis*, VII. 10.).

Még más változat szerint Nagy Sándor a tíz törzset is, Góg-Mágógot is elzárja.

Anderson,² aki az elzárt tíz törzsnek tartalmaz feje-

¹ Petrus Comestor, *Historia Ecclesiastica*. Liber Esther Cap. V. Migne, *Patrologia Latina* CXCVIII, 1855, 1498 l. Mégegyszer céloz erre: A tíz törzs mindmostanig el van zárva a Kaspai-hegyeken túl, *ibid.* Liber Regum 1407 l.

² Anderson *Alexander's Gate, Gog and Magog and the inclosed Nations*, Cambridge, Mass, 1932, 58—86. Hozzáveendő még Neubauer, *Kóbéc*, IV. 1888. 71. l.

zetet szentel, joggal kétli, hogy Petrus Comestor a XII. században kitalálta a mondát, amely Nagy Sándorral elrekeszteti a tíz törzset. Úgy vélem, ez a mondalakulat jókor indult meg. Már a szír legendában az V—VII. században Góg és Mágóg azokon a folyókon túl vannak elzárva, amelyeken túl a Szentírás (II. Kir. XVII. 6) Izrael tíz törzsét száműzeti. Ezek a folyók amúgyis sűrűn elénk kerülnek Góg-Mágóg mondai földrajzában. Góg-Mágóg tehát ott él, ahova Izraelt száműzik. A tíz törzset amúgyis elzártak, elrekesztettnek képzeltek a hozzáférhetetlen Szambation-folyó által. Mindez természetszerűleg arra vitt, hogy idővel a tíz törzset azonosítsák Góg-Mágóggal.

V. A keresztény és muszlim legenda visszhangja a zsidó irodalomban.

A Sándor-mondának már a Talmudban és a legrégebb Midrásban is többszörös visszhangja támadt. Ezeknek a kapcsolatoknak szentelte vonzó tanulmányainak egész sorozatát Israel Lévi Grand rabbin. A zsidó középkor pedig a Sándor-mondát nemcsak az aggádából ismerte, hanem görög, latin s leginkább arab forrásokból is.

A héber Pseudokallisthenesben Góg-Mágóg nincs ugyan névvel nevezve, de félreérthetetlenül felismerhető a következő részletben: Sándor egy utálatos népet két hegy közé szorít s imádkozik Istenhez, zárja el ezeket az embereket, nehogy a földet elpusztítsák. A két hegy egymáshoz közeledik, 12 tenyérnyi köz marad, ezt Sándor vassal, ólommal, rézzel elzárja, ez a Sándor retesze (ed. Isr. Lévi Kóbéc, 1886, II. 26 k).

A XII. század derekától fogva Európát izgalomban tartja az a diadal, amelyet Yeliutase kínai hadvezér aratott a perzsa sereg fölött. A diadalmas kínait, mint az iszlám legyőzőjét, megtették kereszténynek, papnak, János papnak s birodalmát a mondák korszorújával övezték, amelybe Góg-Mágóg is kapcsolódik. Egész irodalom keletkezett a levelekből, melyeket neki tulajdonítottak s melyeket hozzá intéztettek. Egyrészüket héberre is fordították, ezeket kiadta hazánkfiá, Neubauer Adolf (Kóbéc, 1884, IV). Ezek a héber levelek többszörösen érintik tárgyunkat.

Góg és Mágóg elrekesztve Sándor falától, Antikrisztushoz csatlakoznak s pusztítanak, míg Isten tüzet nem zúdít rájuk s a föld el nem nyeli őket (12. l.). Ugort (!) és Mágógot, nyelvünkön Góg és Mágógot Sándor elzárja Aquiló (Észak) tájára (65. l.). Egy zsidó eredetű koholt levél leírja a távol Izrael birodalmát: A hegy, amelyen városaik épültek, Góg és Mágóg nevét viseli, ott élnek népünk asszonyai, Góg-Mágóg nemzetségéből, hozzájuk küldi Izrael nagy királya a követeit (22. l.). Góg és Mágóg itt tehát hegyet is, népet is jelent, amely Izraellel kapcsolatos, de még nem azonos. Azonban van példa a teljes azonosításra is: Góg-Mágógnak hívják a hegyet, amelyen Izrael városai épültek, mert Izraelben két testvér közül az egyiknek Góg, a másikkak Mágóg a neve; Izraelnek ez őseitől ragadta el az országot János pap (19. l.).

A János pap-írásokkal hadakozik egy állítólag Jeruzsálemből eredő levél, amely azt vitatja, hogy Izrael királya legyőzte a János paptól hadba állított Góg-

Mágóg-nemzetségeket s elhódította tőle a birodalom hatvanadrészét. (46. l.)

Nyilván a János pap leveleinek hatása alatt írja az olasz Ábrahám Jagel, hogy Nagy Sándor a sötétség szomszéd hegyeiről jövet a Szambation folyón túli zsidókat elrekesztette. (40. l.)

Alighanem a Góg-Mágóg-legenda sugalmazta a meselkedvelő Gedalja Ibn Jachját, amikor azt regéli, hogy Jeremiás próféta üzenetet küld Gozan és Média hegyeibe, melyeket Montes Caspinak neveznek, a számkivetett törzsekhez (Salselet hakabbala, ed Velence 22), tehát úgy, mint Petrus Comestornál.

Israel Lévi és Steinschneider megállapították, hogy Pseudokallisthenest a zsidók arab közvetítésből ismerték meg. Föltehető, hogy ugyancsak az arabnyelvű irodalomból merítették a Kimchidák értesülésüket a mondaról. Dávid Kimchi (ad. Ezek. 38, 8) Ezékiel látomását magyarázva, hivatkozik a hiedelemre: Sándor Jáván királyának napjai óta Mágóg fiai el vannak zárva szélső északon, mert odazárta őket Sándor a hegyek mögé s onnan még ki nem szabadultak. Ez a középkori köztudat szintelen visszhangja. Ellenben David Kimchi atyja megőrzött egy máshonnan nem ismert mondai hagyományt. Ábrahám Szaba ugyanis ezt írja: Olvas-tam Kimchi Józsefnek az utolsó prófétákhoz írt magyarázatában, hogy Makedón Sándor bezárta Góg-Mágógot magas hegyek közé, amelyeknek csak egyfelé van kijáratuk. Ezen az oldalon áthághatatlan magas falat épített. Ehhez a falhoz mód fölötti művészettel elhelyezett vasból készült férfi alakokat, amelyek kalapáccsal, fejszével folyvást rácsapnak a falra. Ekkép a belül el-

zárt emberek abban a rettegésben élnek, hogy odakünn örökké építenek, ácsolnak, ők soha onnan nem szabadulhatnak (Ceror hamor ad Exod. XV. 7).

A zsidó exegétának itt köszönjük a Góg-Mágóg-mondának egyebünnen nem ismert hajtását. Hasonló gazdagodást köszönünk Jerachmeél késő középkori zsidó krónikájának. Az Egyház és az iszlám attól tartott, hogy az Antikrisztus felszabadította Góg-Mágóg kitör hegyi tömlöcéből. Valahányszor a népvándorlásnak vadabb hulláma az államok határait elmosta, megremültek: Nyakunkon Góg-Mágóg, itt a világ vége. Ekkép Góg-Mágóg gyanánt tűntek föl: gótok, géták, massagéták, alánok, kipesákok, húnok, avarok, kazárok, dákok, magyarok; arabok, mongol tatárok, törökök. Ezt a sort Jerachmeél a következő megállapításával toldja meg: Mágóg jelenti a szkítákat, akiktől Góg-Mágóg ered. Ezeket a népeket Makedón Sándor a kaspi hegyekbe bezárta; tőlük származnak a gótok, piráták, normannok, bajorok, longobardok, szászok, gascogneiak (Jerachmeél, XXXI. 4 ed. Gaster 66. 1.).

Don Abrabanel Izsák, a spanyol kiűzetés áldozata, Ezékielen kívül nyilván szintén arab és keresztény forrásokból meríti, amit Góg-Mágógról tud. Ő a nevet a héber móg (= reszketni) tőből származtatja: Mágóg az a nép, melytől a többiek reszketnek; népéről pedig a királyt Gógnak nevezték el. Úgylátszik, ismerte a Góg-Mágóg faláról szóló mondát is, mert Mágóg ezt az isteni intelmet kapja: ne bizakodjál országodban, hogy megoltalmaz, mint ahogy megoltalmazott makedon Sándortól, aki nem bírta elfoglalni, mert te abban elzárkóztál: ezúttal nem véd meg (Masmia Jesua

Jechezkiél VIII. próféciája). Egy másik művében Abrabanel Góg-Mágóg harcait azokra a harcokra magyarázza, melyeket a kereszténység a szent föld birtokáért az iszlámmal vív: Mágóg az iszlám, mely ebben a harcban alul marad (Maajné Jesua).

Ekkép szemléltető példáját nyerjük, miként éri el a zsidó legendai képzet az Egyházban és iszlámban a teljes fejlettségét, miként tér vissza ebben a fejlettségében a késő zsidó mondába. Ez oly jelenség, amelyet egyébként leginkább a zsidó-muszlim-zsidó Ábrahám-Nimród-József és Salamon-legendában észlelhetünk.

VI. A monda útja.

Tekintsük át a monda befutotta utat. Izraelban élt, amint él ma is, az a vallásos hit, hogy erre a küzdelmes, gyötrelmes világra egyszer majd az igazságra alapítandó békének boldog kora virrad. De kifejlődött, ha nem is oly általánosan az a hiedelem is, hogy ez az áhított kor nem áll be símán: A pogányság még egy utolsó vad rohammal ront a szent népre. Amikor a VII. század derekán szkíták végigszáguldtak Elő-ázszián, a népies hiedelem úgy alakult, hogy a végítéletnek népe a szkíták. Ez a hiedelem nyomatékos kifejezését találta Ezékiél hatalmas látomásában, a szkíta Góg-Mágóg vészes föltűnéséről, borzalmas eltűnéséről.

Másrészt közrejátszott a földrajzi és történelmi valóság is: A Portae Caspiae, a Portae Caucasiae (De Goeje még a kínai falat is hozzá veszi) olybá tűntek föl, mint természetalkotta börtönök népek elrekesztésére. A történelem viszont beszéli, hogy az ókor nagy

hódítói közül Nagy Sándor ott járt a kaspi hegyek szorosában. Már Josephusnál fölmerül az a monda, hogy Nagy Sándor építette ezt a hegyi kaput észak szilaj népeinek elrekesztésére.

A legenda többet tudott, tudta, kit zárt el: Góg és Mágógot. Góg és Mágógról a történelem és a legenda egybehangzóan azt vallotta, ezek a szkíták. Szkítákon a hellén-latin, később a hellenisztikus és bizantin néprajz a legkülönbözőbb nemzeteket értette; szkíta idővel azt jelentette: barbár.

Mármost valahányszor bármily dűlva hódító nép fölkaparta az államok nyugalmas rendjét, mindannyiszor a megrettent kereszténység, vagy iszlám fölriadt: Ez Góg-Mágóg. Góg-Mágóg volt a népvándorlás-indító gótoktól és húnoktól a népvándorlás-záró törökökig minden betörő nép. Ekkép lett a Góg és Mágóg-monda a népvándorlás tükrévé, amelyben természetesen tükröződik a magyar honfoglalás is.

Dr. HELLER BERNÁT.

A ZSIDÓSÁG TÖRTÉNETE LEVELEKBEN.

«*Juden und Judentum in deutschen Briefen aus drei Jahrhunderten*» címmel Franz Kobler egy rendkívül értékes levélgyűjteményt adott ki, összekapcsoló és magyarázó szöveggel, amely tanulságos megvilágításba helyezi a zsidóság küzdelmeit, látszólagos sikereit és öröklött szenvedéseit az utolsó három évszázadban. A gazdag és változatos anyag a szerkesztő által felölelt

jelentős történelmi korszak egész folyamán mindig ugyanazt a tanulságot ismétli: a zsidóság küzd a puszta létért; hősiességet vív hite épségéért, felekezete fennmaradásáért; koronkint érzi baráti kezek meleg szorítását, előkelő szellemek elismerését, a törvény oltalmát, jogai kiterjesztését, embermivoltának alkotmányos becikkelyezését. De a rövid ideig tartó föllendülésre ismét komor és nehéz periódusok következnek, évei és évtizedei az elnyomatásnak, az üldözésnek, a népek közösségéből való kitzasztottságnak, a rendszeres rágalomhadjáratoknak, a kútmérgezésnek. A zsidó történelemnek ez az örök ritmusa, ez az ár-apálya kezdődik a diaszpórával és — ha szabad a multból és jelenből logikus következtetést vonni a jövőre — nem fog megszűnni vagy csak megváltozni sohasem.

A történelem holt adatok tára, lélektelen lom, ha a multat nem tudja vonatkozásba hozni a jellel. Kobler könyvének megvan az a nagy érdeme, hogy a mai zsidó szívéhez szól akkor is, ha a 300 évvel ezelőtt történt eseményekről vonja le a leplet. Ebben az értelemben, tehát a szónak legkedvezőbb jelentése szerint, ez a könyv — modern. Nincs egy dátuma, nincs egy sora, amely ne szólna a mai zsidónak, amely ne hozna bennünket lázba, ne fájdítaná meg szívünket, ne kényszerítene bennünket a sóhajra: «Istenem, hát már akkor így volt? És mindig is így lesz?»

Az 1648. évet csaknem szent évként tanultuk meg tisztelni az iskolában. Ez az év vetett véget a harmincéves háború borzalmainak; ez hozta meg az ezer sebből vérző Európának a westfaliai békét. És ugyanabban az évben rendezett Bogdan Chmielmickij, a sza-

porogi kozákok hetmanja, irtózatos vérfürdőt Lengyelországban és Ukrajnában. Százezrével hullottak el hitfeleink a barbár törzsfő parancsára. Aki tehetett, menekült. Zsidó kivándorlók lepték el a német földet északon Hamburgig, délen Bécsig. Mindenhol irgalmas lelkekre találtak és szorgalmuk, tehetségük, becsületességük révén csakhamar gyökeret vertek és megvagyosodtak. Huszonkét évvel később Lipót császár és király, ugyanaz, aki Magyarországot leigázta, aki Caraffa tábornokot küldötte a lázongó magyarok megfékezésére, aki megtaposta alkotmányunkat és a törökök kiűzése után megsemmisítette a magyar szabadságnak még megmaradt foszlányait is: kiutasította a zsidókat Bécsből, Alsó-Ausztriából és a vele határos községek-ből. Szerencsére a nagylelkű Esterházy Pál nádor menedéket adott a kiülőzötteknek Kismartonban és a szomszédos községekben, biztosította autonómiájukat és egy valóságos zsidó enklavét, szigetet teremtett, amelyen csodálatra érdemes és hatását távolba is kisugárzó szellemi élet fejlődött ki. I. Frigyes Vilmos, a nagy választófejedelem pedig ötven, Bécsből elűzött zsidó családnak adta meg az engedelmet arra, hogy Brandenburgban letelepedhessenek. E gazdag és művelt zsidó családok leszármazottjai teremtették meg később Poroszországban, elsősül Berlinben, azt a szellemi atmoszférát, amely a német irodalom és kultúra fejlődésére a XIX. század elején oly elhatározó módon hatott. Itt Berlinben bukkant fel már 1743-ban a dessauai Menachem Mendel tóramásoló fia, a tizennégy éves Mózes, akit az Úr arra szemelt ki, hogy mint Moses Mendelssohn, népének pásztora és oktatója, a tudományok tudományá-

nak, a filozófiának mestere és a német szellemiség egyik legbefolyásosabb formálója válják halhatatlanná.

Szűkreszabott terünk nem engedi, hogy Kobler nagyszabású művét érdeme szerint való terjedelemben ismer-tessük. A dús anyag kiválasztásában egy szempontot kellett megállapítanunk, amely a legtermékenyebbnek és a mára való vonatkozásában legaktuálisabbnak ígér-kezett. Ezért a levelek közül azokat emeljük ki, ame-lyeknek — a mindig természetes és magától értődő felekezeti érdeken túl — szellemtörténeti jelentőségük van. A rostálás még ezen a körön belül is kénytelenség-ből felette szigorú lesz. De azt reméljük, a legmesszebb-menő takarékoság után is marad annyi anyagunk, amennyi meggyőző erővel bizonyítja tételünk igazsá-gát: azt, hogy az utolsó két évszázad szellemi tartalma megmérhetetlenül szegényebb volna, ha a zsidóság ez időben is beszorítva maradt volna a gettóba; ha a kulturális öntudatra eszmélt népekkel nem élt volna állandó és eleven kölcsönhatásban, megtermékenyülve tőlük és megtermékenyítve őket, megajándékozott és ajándékozó, tanuló és tanító.

I.

A 18. században jelenik meg az emberi szellem egén egy tündöklő csillag, a harmadik Mózes, mint kor-társai hódolattal nevezték, a nagy Mendelssohn. Nem volt próféta, mint az első; nem volt törvényhozó, mint a második; de lénye, tanítása, példaadása, a sze-mélyéből kisugárzó hatás korszakossá lett Német-országra és a zsidóságra nézve egyaránt. Ő az emanci-

pációs mozgalom voltaképeni megindítója. Ő Lessing halhatatlan Bölcshathatóságának halhatatlan modelje. Viszont azt sem lehet tagadni, hogy vele és benne indul meg a zsidóság kebelében az a folyamat, amely felekezettünk legjobbait elidegenítette hitüinktől, átcsábította a túlsó partra és ellenségeinknek ha nem is okot, de ürügyet szolgáltatott a zsidóságnak éppen szellemi téren való üldözésére és lekicsinylésére.

Mendelssohn lelkes és elszánt zsidó voltát azonban senki sem vonta kétségbe. Egy hitsorsosához, A. E. Gumpertz-hez írt levelében (1754. június) fájdalmas megütközéssel számol be a «Göttingische Gelehrte Anzeigen» egy cikkéről, amely leszólja Lessing «Die Juden» című vígjátékának humánus, zsidóbarát szellemét. «Milyen arccal — kiált fel — meri egy ember, akiben egy szikrája él az igazságosságoknak, egy egész nemzettől elvitatni annak a valószínűségét, hogy egyetlen egy becsületes embert fel tud mutatni? Oly nemzettől, amelynek kebeléből az összes próféták és a legnagyobb királyok eredtek... Csak nyomjanak el továbbra is bennünket! Kényszerítsenek rá, hogy szabad és boldog polgárok között korlátok közé szorítva éljünk. Tegyenek ki az egész világ gúnyjának és megvetésének. De ne vitassák el tőlünk az erényt, a szorongatott lelkek egyetlen vigaszát, az elhagyottak egyedüli menedékét».

Lessing a fiatal emberben meglátta a német nemzet majdani büszkeségét; becsületessége és filozofáló hajlandósága azt a reményt keltette benne, hogy egy második Spinoza fog támadni belőle. Kettőjük között szoros, egész életre szóló barátság fejlődött, amelynek Lessing Bölcshathatóságának adott halhatatlan kifejezést. A nagy

Lavater, Goethének is mestere, korának egyik legnagyobb hatású filozófusa, neki ajánlotta egy fontos művét, a francia Bonnet keresztény hitvédelmi iratának fordítását, azzal a felszólítással, hogy Mendelssohn cáfolja meg tételeit, ha tudja; de ha helyesnek ismeri el őket, akkor vonja le a következményeket és térjen át a kereszténységre. Mendelssohn nagy elismeréssel felelt a tiszteletreméltó emberbarátnak. Vallási vitákba úgymond, nem szívesen bocsátkozik. Hitét nem tegnap kezdte el vizsgálat tárgyává tenni. Ha sok évi kutatásai után döntése nem esett volna teljesen a saját vallása javára, akkor rég levonta volna a konzekvenciákat. Mi fűzné egy annyira megvetett felekezethez, ha nem volna szíve mélyén meggyőződve vallása igazságáról? Észrevett ő ebben a vallásban emberi járulékokat, sőt visszaéléseket is, amelyek, fájdalom, elhomályosítják fényét. De van-e vallás, amely ment volna kártévő emberi dogmáktól? Hite lényegéről oly szilárdan, oly rendületlenül meg van győződve, mint Lavater vagy Bonnet a magáéről. Lavater meghatottan köszönte meg a felvilágosító levelet; olyan gondolkodást fedezett fel benne, amely könnyet csalt ki szeméből és amely még élénkebbé tette benne azt a kívánságot, vajha Mendelssohn — keresztény volna. Mendelssohn barátságos mosollyal viszonzta a jóindulatot: «Öleljük meg egymást gondolatban. Ön keresztény prédikátor, én pedig zsidó vagyok. De mit tesz az? Ha a juhnak és a selyemhernyónak visszaadjuk, amit nekünk kölcsönadtak, akkor mind a ketten csak emberek vagyunk».

A Porosz Királyi Akadémia 1771-ben Mendelssohnt meghívta a filozófiai osztály rendes tagjának. A válasz-

tást a törvény értelmében a király elé kellett terjeszteni megerősítés végett. A király megtagadta az okmány aláírását. Az egész eljárás még egyszer megismétlődött ugyanezzel az eredménnyel. Mendelssohnt tudós kollégái kívánták, a király nem kívánta akadémikusnak. Mendelssohn tekintélyében a királyi véto nem tett kárt, mint ahogy Herdernek, a német szellemi újjászületés megteremtőjének, egy gyönyörű levele bizonyítja. Herder egy keresztény könyvet küld neki ; nem azért, hogy megtérítse, vagy hogy kedvező kritikát csaljjon ki tőle : «Küldöm a becsületes izraelitának, akit szívből becsülök, tiszteletem jeléül». Mendelssohn csak hónapokkal később tudja rászánni magát a válaszadásra. Viszonzásul megküldi Herdernek Mózes öt könyvét saját német fordításában. Ezt a nagy munkát azért végezte volt, mert abban bizakodott, hogy vele hozzájárul gyermekei helyes neveléséhez. «Kötelességem úgy nevelni őket, hogy bármily helyzetben szégyent ne valljanak ; és ha embertársaik érdemetlenül megbélyegzik őket, akkor azt tudják méltóságteljes nyugalommal elviselni».

Mendelssohn 1783-ban adta ki «Jerusalem» című híres vallásfilozófiai művét. Egy példányt megküldött hódolatával Kantnak, aki nagy elismeréssel köszönte meg az értékes ajándékot. «Én ezt a könyvet — írja — egy nagy, bár lassan kibontakozó és előrehaladó reform bejelentésének tartom, amely nemcsak az Ön nemzetét, hanem a többieket is érinteni fogja. Ön nemzetét olyanfokú lelkiismereti szabadsággal tudja egyesíteni, minőt sohasem tettünk volna fel róla és amelyhez foghatóval más nép nem dicsekedhetik».

Ebben az időben már súlyos gondok nehezedenek a

halálsejtelmeiktől gyötört filozófusra. József fiát kénytelen a tudományoktól elvonni, hogy «Mammon szolgáját» csináljon belőle ; mert mint zsidónak vagy orvosnak, vagy kereskedőnek, vagy koldusnak kell lennie. Nyolc nappal halála előtt még ezt írja : «A filozófusról azt mondják, hogy nem imádkozik, legalább is nem hangosan, énekelve, legfeljebb gondolatban. Pedig ha eljön az órája és imádkozásra van hangolva, akarata ellenére is hangos szóban és énekekben fog kitörni... Én is imádkozom és énekelek, valahányszor szükségét érzem, hogy imádkozzam és énekeljek».

II.

Berlin társadalmi életét, sőt azt lehet mondani egész szellemiségét néhány előkelő, nagyműveltségű és gazdag zsidó nő a XIX. század elején teljesen átalakította. Szalonjaiknak éppen olyan hatásuk volt, mint a nevezetes párizsi irodalmi szalonoknak XIV. Lajos kora óta. Ezek a hölgyek megfinomították a tónust, megnemesítették az ízlést, résztvettek a nyelv csiszolásának művészi munkájában, buzdították az ifjú feltörekvő tehetségeket. De ez a békés hódítás sem mehetett végbe akadály nélkül. Az előítélet, a gyűlölködés, a kicsinyes irigység és az elfogultság itt is résen állott. Schleiermachernak, a nagy filozófusnak és református teológusnak, tulajdon nővére ellen kellett küzdenie azért, mert Henriette Herz-cel barátságot kötött. «Hogy Henriette Herz zsidó, — írja egy 1798-ból kelt levelében nővérének — az eleinte nem is tett rám hátrányos benyomást, úgy hogy már azt hittem, hogy velem együtt Te is meg vagy

győződve róla, hogy ahol barátságáról van szó, ahol a miénkkel rokon kedélyre találtunk, ott az ilyen körülményeken túl kell tennünk magunkat. Ez a baráti érintkezés külső viszonyaimmal sincs olyan ellentétben, ahogy gondolod. Tekintélyes papok is megfordulnak gyakran Herzék házában. Csak nem olyan bizalmas és szíves módon, mint én . . .» Egy másik levelében siralmas előítéletnek bélyegzi azt, hogy valakit elítélnek azért, mert zsidóasszony a barátnéja.

De ezek a túsúrások, sőt tördöfések nem gátolhatták meg azt a természetes szellemi folyamatot, amelynek rendjén a zsidó hölgyek szalonjai a rohamosan fejlődő német irodalom gyújtópontjaivá lettek. Carl August Böttiger 1797-ben értesíti a nagy Schillert, hogy a művelt zsidó körökben, az egyedüliekben, ahol az irodalom egyáltalán szóbakerül, nagy várakozással néznek a legközelebbi «Musenalmanach» megjelenése elé. A berlini nők az irodalmi szalon intézményét átplántálják Bécsbe is. A berlini Daniel Itzig bankár lánya, aki Bécsbe ment férjhez Nathan Adam von Arnstein báróhoz, a császárváros szellemi életének egyik legbefolyásosabb irányítója, a Bécsbe ellátogató előkelőségek kalauza és hódolattal övezett pártfogója lett.

A kezdődő romantika kora ez, amely nemcsak az irodalmat és művészetet, hanem az egész életet átformálta, a maga képére alakította. Most keletkeznek az úgynevezett romantikus kebelbarátságok. Jean Paul Richter és Emanuel Osmund között, Chamisso és Isaak Daniel Hitzig között. Jean Paul barátjának védelmére kel, mikor ezt bajor tisztek — fegyveresen és csapatostul az egyes és védtelen embert — inzultálják és nyo-

morékká verik. A költő Osmundhoz írott levelében fel-sóhajt: «Az emberi igazságtalanság ezerszerre mélyebben vág a kebelbe, mint a sors igazságtalansága. Jóságos Gondviselés, aki elnézted, hogy barátom szívét a kígyó megmarja, Te fogod kivonni a mérget szívéből és meggyógyítani sebét». Adalbert Chamisso pedig leg-nevezetesebb művét, a világirodalmi rangra emelkedett «Peter Schlemihl»-t Hitzig gyermekeinek írta és magának Hitzignek dedikálta. «Végtelenül szeretlek — írja Chamisso Hitzignek — szívesen megtenném az utat odavissza Berlinbe, hogy megölelhesselek és egy napig kibeszélgethessem magam Veled. Rokonlélek vagy velem, de különb nálamnál. Van szíved, hogy engem szeress, és fejed, hogy mindkettőnk helyett gondolkozzál. Öreg napjaimra az a legszebb reményem, hogy házad mellé építhetem kunyhómat».

III.

Külön fejezet illeti meg ebben az összefoglaló tanulmányban *Rahel*-t, a XIX. század zsidó históriájának és szellemtörténetének versenytárs nélkül legragyogóbb nőalakját, «a világegyetem legelmésebb asszonyát», ahogy Heine nevezte. A német szellemnek olyan nagyjai, mint Jean Paul, Wilhelm von Humboldt, Friedrich von Schlegel, Heinrich von Kleist, Louis Ferdinand porosz herceg, vetélkedve hódoltak női szépségének, erényeinek és kiváltságos elméjének. Férje, August Varnhagen von Ense, gyönyörű emléket állított ennek a páratlan asszonynak és feleségnek.

A zseniális Ellen Key, aki megírta *Rahel* életrajzát, ezt mondja róla: «A legnagyobb nő, akit a zsidóság

valaha szült». Férje még merészebben így jellemezte: «Ő a zsidó nemzet harmadik fényszülöttje, időrendben Jézus az első, Spinoza a második, belső tartalomban Rahel az első. Összehasonlítani ezt az asszonyt az imént említett Henriette Herz-cel, vagy Arnstein bárónővel, a legnagyobb igazságtalanság volna. Az ő elméje és szíve nem a szalonban tündökölt. Jelentősége magasan felette áll társadalmi rangjának. Ranke, a legnagyobb német történetíró, azt mondotta róla, hogy a Pythia ösztöne van meg benne. És valójában Rahel látó és jósnő». A zsidó prófétai lélek szól belőle. Abban a romantikus korszakban, amikor a látszat, a világ elől való menekülés, a halálvágy az uralkodó motivumok, Rahelt megrázza az igazságra való ekstetikus törekvés, a vágy az élet hazug feltételeiből való felemelkedésre. Az igazság az ő legfőbb eszményképe. Az igazságért szenved el minden gyötrelmet, élete minden nehéz óráját. «Szép sorsom nem volt — mondja önmagáról — és mégis meg voltam áldva Istentől. Szívemben mindig ünnepnap volt». Zsidó volt fanatikus igazságszeretete, derűs lelke, az örvény felett is kivirágzó életösztone. Nem ismerte a zsidó misztikusokat és mégis közelebb állott hozzájuk öntudatlanul is, mint amaz Angelus Silesius-hoz, a keresztény misztikushoz, akivel egyetlen ránk maradt írásában foglalkozott. Ifjúsága komor és szerencsétlen volt. Atyja zsarnok, anyja melankóliára hajlamos. A gyermek védtelenül nőtt fel, szinte ösztönös félelemben saját környezetétől. Zsidó nevelésben nem részesült, de amit átélt és átszenvedett, kapcsolatba jutott a zsidósággal. Szomorú kapcsolatba. A zsidóság foglalatja volt mindannak, ami őt nyomta és szoron-

gatta és bántotta. Tórnek érezte szívében és az volt az érzése, hogy e tőr ütötte sebben fog elvérezni. Csakhamar azonban felismeri tévedését és megtalálja az igazságot. Ugyanakkor, amikor Dorothea Mendelssohn irtózáttal fordul el a zsidóságtól, Rahel tudatosan vallja magát zsidónak.

IV.

A bécsi kongresszusra hárult az a titáni feladat, hogy a napoleoni háborúk által feldúlt Európában ne csak a békét, hanem a rendet, a társadalmi egyensúlyt is helyreállítsa, és jóvátegye azokat a középkori igazságtalanságokat is, amelyek ellen a francia forradalom éle elsősorban irányult. Itt került először nemzetközi megvitatás alá a zsidók sorsa is. A bécsi, cseh- és morvaországi zsidók közös folyamodványban fordultak Ferenc császárhoz, amelyben arra kérték, hogy hűségük, áldozataik, vérontásuk fejében ne bánjanak velük többé mint mostohagyermekkel és adják meg nekik a jogegyenlőséget. A zsidók ügyét Poroszország kongresszusi képviselője, a nagy Wilhelm von Humboldt, különös melegséggel pártfogolta. Egy nejéhez írott levelében elbeszéli, hogy egy öreg prágai zsidó felkereste, hálálkodott neki jóságáért és felajánlott három értékes gyűrűt ajándéknak azzal, ha a gyűrűk nem tetszenének, négyezer arany áll rendelkezésére pénztárában. Humboldt mindkettőt visszautasította, vendégének nagy csodálkozására; és megmagyarázta, hogy amit tett, azt tárgyi okokból cselekedte, pusztán az igaz ügy kedvéért, ezért tehát nem fogad el semmit. Ha azonban alkalom adódik rá, hogy az öreg úr valamilyen szívességet tehet

neki, azt örömmel fogja venni. Humboldt elbeszélte a különös esetet Metternichnek és Gentznek. De mivel Gentz nem tudta megérteni, hogy lehet egy ajándékot nem elfogadni, hosszasan magyarázgatta, hogy ez az ő szemében talány. Hiszen arról nem lehet szó, hogy az ügy igazságtalan, vagy nem egészen tiszta volna. Humboldt a következőképen felelt: «Ha valaki olyan melegen magáévá tesz egy ügyet, amibe egyszer belefogott, mint én, annak első feltétele a tiszta öntudat».

Humboldt reményei azonban csak kis részben teljesültek. Nagyon sok intrika, féltékenység és rosszindulat volt munkában, hogy meggátolja a zsidók egyenjogúságát; és nagyon kevesedmagával állott ki Humboldt a síkra, hogy kivívja az emberségnek, a belátásnak, a türelmességnek győzelmét. Az 1815-i kongresszust közvetlenül követő időkben a zsidógyűlölet hevesebben lángolt fel, mint valaha. Németország színpadait diadalmenetben járta végig egy «*Unser Verkehr*» című silány fércmű, amelynek első előadását Berlinben Hardenberg kancellár meg tudta ugyan akadályozni, de későbbi sikerét megállítani már nem volt hatalma. Történetírók, filozófusok vetélkedtek egymással a zsidók elleni szenvedélyek szításában. Gneisenau egy Blücherhez írott levelében valósággal tajtézkzik a zsidók részére kilátásba helyezett kedvezmények ellen. «Az ilyen törvények és a mai idők», írja, «tönkreteszik a nemességet, amelynek helyébe zsidók és hadseregszállítók fognak lépni; ők lesznek a birodalom pair-jei». 1818-ban egész Németországon végigviharzik a zsidóüldözés, fosztogatással, vérontással, zsidók menekülésé-

vel. Még a Párizsban letelepedett James Rothschild is keservesen panaszkodik a frankfurti események miatt. Mi lesz az ilyen üldözés következménye? Hogy a vagyonosak el fogják hagyni Németországot és vagyonukat Franciaországba vagy Angliába viszik. Ő is azt ajánlotta frankfurti testvérének, hogy csukja be házát és költözzék Párizsba. Hogy Németország fejedelmeinek kellemes lesz-e, ha pénzszűke esetén mindjárt Franciaországhoz vagy Angliához lesznek kénytelek fordulni, az más kérdés.

A lázongásokat elnyomták. Amschel Rotschild Frankfurtban maradt. De a nyugtalanság mélyen fészkelte a lelkekben, az üldözöttekben és az üldözőkben egyaránt. Visszahatásképpen a középkori szellemű gyűlölködésre 1819-ben három fiatal zseni ült össze Berlinben, hogy a zsidóságot felemeljék, nevelése és művelődése módszereit megváltoztassák, a kor igényeihez alkalmazzák és minden irányban képesítsék a környezetükkel való küzdelemre. Küzdelemre az életért. Küzdelemre a jogegyenlőségért. Ez a három fiatal zseni Eduard Gans, a kitűnő jogász, Leopold Zunz, korának legnagyobb zsidó tudósa, és Moses Moser magántudós, szentéletű, lelkes, tiszta ember. Ezek hárman megalapították a «*Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden*» című egyesületet, amelynek nyíltan vallott célja az volt, hogy a zsidó intelligencia birodalmát kiterjessze iskolák, szemináriumok, akadémiák felállításával és írói és egyéb természetű munkásság előmozdításával.

IV.

A Heine-re vonatkozó adatokat itt elhagyhatjuk. Heine és a zsidóság viszonyáról e sorok írója publikált az Évkönyvben terjedelmesebb essayt.

Heine hitsorsosa, vetélytársa, később elkeseredett ellenfele Ludwig Börne, fia volt ama Jakob Baruchnak, a frankfurti hitközség elnökének, aki a zsidóság jogaiért a bécsi kongresszuson síkraszállt. Huszonkét éves korában az evangélikus hitre tért. Egy évvel később feltűnést keltő védőiratot tett közzé a zsidóság érdekében és élete folyamán még számtalanszor szólalt fel egykori hitsorsosai védelmére. Ő azt hitte, hogy küzdő írásai az általános emberiség és szabadság javát szolgálják. A valóság pedig az volt, hogy a vér szavát haláláig nem tudta önmagában elhallgattatni. A «*Briefe aus Paris*», amelyekkel híressé tette nevét, tele vannak a zsidósághoz való viszonyának fejtegetésével. «Némelyek — írja — szememre lobbantják, hogy zsidó vagyok; mások megbocsátják; a harmadik még meg is dícsér érte. Az ember be van zárva ebbe a mágikus zsidókörbe: nincs belőle szabadulás... Szegény németek! Minthogy ők mélyen vannak, megkönnyíti szorongató érzésüket az, ha olyanokról beszélhetnek, akik náluknál is mélyebben laknak, lenn a pincében. S az a tudat, hogy ők nem zsidók, megvigasztalja őket azért, hogy még csak nem is udvari tanácsosok. Nem, hogy én zsidónak születtem, az engem sohasem tett elkeseredetté a németek ellen, sohasem vakított el. Nem volnék méltó rá, hogy a nap fényét élvezzem, ha bántó zúgoló-dással fizetném meg Isten nagy kegyelmét, hogy egy-

szerre németnek és zsidónak engedett születni, pusztán a gúny miatt, amelyet megvetek, a szenvedések miatt, amelyeket rég kihevertem. Nem, én meg tudom becsülni a meg nem érdemelt szerencsét, hogy német és zsidó vagyok egyszermind: hogy a németek minden erejére törekedhetem, a nélkül, hogy hibájukban osztoz-nám. Éppen mert rabszolgának születtem, jobban szeretem a szabadságot, mint ti. Minthogy nem hazában születtem, forróbban vágyom haza után, mint ti. És minthogy születésem helye nem volt nagyobb, mint a Zsidó-uca és mert a bezárt kapu mögött rám nézve már elkezdődött a külföld: most már a várossal sem érem be, mint hazával, a kerülettel sem, a tartománnyal sem. Csak az egész nagy hazával érem be, ameddig e haza nyelve elér. Ti elvettétek a zsidóktól a levegőt, de ez óvta meg őket a rothadástól. Szívükbe a gyűlölet sóját hintettétek, de ez óvta meg frissen szívüket. Az egész hosszú télre mély pincébe dugtátok őket és a pince ablakát ganéjjal tömtétek be. De ti, szabadon kitéve a hidegnek, félig megfagytatok.»

Így nem beszél az, akinek a keresztség lelkét is átformálta. Ezekből a sorokból a zsidósághoz való tartozandóság érzései szólnak hozzánk. És Ludwig Börne híven kitartott ez érzések mellett, éppúgy, mint osztálytársa és ellenfele, Heinrich Heine.

A német szellemi életben a zsidó költőkkel, publicistákkal és filozófusokkal egyidőben teret hódítanak a zsidó művészek is. Liszt Ferencig a legnagyobb zongoravirtuóz Ignaz *Moscheles*, Beethoven bizalmas barátja, akire a titán a «Fidelio» zongorakivonatának elkészítését bízta. Még tizenkét nappal halála előtt Beethoven

megkéri ezt a barátját, lépjen közbe a londoni Filharmóniánál, hogy művét előadják. Egy héttel később ezt írja: «Nem tudom szavakban kifejezni, milyen érzelmekkel olvastam levelét. A Filharmóniai Társaság nemeslelkűsége, amellyel csaknem megelőzte kérésemet, lelkem legbensejéig meghatott. Ezért megkérem Önt, kedves Moscheles, legyen tolmácsa háladatosságomnak a Filharmóniai Társaság különös részvétéért és támogatásáért. Az Ön nemes viselkedése felejthetetlen marad számomra». A levél 1817. március 18-án kelt. Március 26-án a halhatatlan örök álmra húnnya le szemét.

A német zenei élet másik nagysága Felix Mendelssohn-Bartholdy, a nagy Moses unokája. Mikor az unoka született, a nagyapa már 25 esztendeje sírjában pihent. És a protestáns hitben nevelkedett unoka alig hallotta valaha emlegetni dicsőséges őse nevét. És mégis, öntudatlanul és akaratlanul a nagyapa lelke szólalt meg az unokában. Tizenkét éves volt Felix, mikor a hetvenhárom éves Goethe először hallotta zongorázni. És édes elragadtatásában így szólt a fiúhoz: «Te vagy az én Dávidom. Ha beteg vagy szomorú lennék, űzd el gonosz álmaimat játékkal. Soha nem fogok tört vetni utánad». Goethe barátja és zenei tanácsadója, a rideg és rosszmájú Zelter, még féligmeddig gúnyolódva, de már meggyőzve írja Goethenek, hogy Felix a legjobb tanítványa. «Igaz, hogy zsidó gyereke, de nem zsidó. Csinos, vidám, engedelmes fiú. Apja jelentékeny áldozatok árán taníttatta és úgy neveli, ahogy kell. Igazán nagy ritkaság volna, ha egy zsidógyerekből művész válna». Goethe meleghangú levélben gratulál az apának fiához, aki fényel és melegséggel árasztotta el a költő házát, aki-

nek távozása óta megint csend és némaság uralkodik Goethe otthonában. Tizenötéves korában mestere, Zelter, már fenntartás nélküli bámulattal ír Goethének a fiúról, aki csodálatraméltó zongorás, a hegedűben is mester és már negyedik operájából megírt két felvonást. «Minden a bensejéből fakad ; korának külső világa csak kívülről érinti. Képzeld el örömet, ha megérjük, hogy a fiú életben marad és beváltja azt, amit ártatlansága ígér». Két évvel később Goethe gyönyörű levélben köszöni meg Felixnek a H-moll quartettet, amelyet a tizenhatéves fiú megküldött nemes pártfogójának. «Fogadd leghálásabb köszönetemet — írja Goethe — és engedd remélnem, hogy hamarosan alkalmat adsz rá, hogy bámulatos képességeidet szemtől-szembe csodálhassam meg». Az ifjú zeneszerző Goethe utolsó születésnapjára, 1831. augusztus 28-ra, üdvözlétet küld a mesternek ; boldognak vallja magát, hogy egyidőben élhetett a költővel és hogy ugyanazon nemzethez tartozik, amely Goethét szülte. Felix Mendelssohn-Bartoldy halhatatlanná tette nevét azzal is, hogy nagy küzdelmek árán és a leggondosabb előkészítés után előadta Bach Máté-passzióját. Ő maga mondta, hogy egy komédiás (Devrient, a híres színész) és egy zsidófiú kelti életre a legjelentékenyebb keresztény zenét az archivumok porából. A legkeresztényebb — és hozzátehetette volna, a legnémetebb — zeneszerzőnek és művésznek a zsidó fiú szegődött lelkes, megértő és diadalmas tolmácsává.

A Máté-passzió monumentális nagyságától megihletve Mendelssohn 1833-ban megírta a Paulus-oratóriumot, az egyházi zeneművészet egyik leghatalmasabb,

örök életre szánt alkotását. Utolsó nagyszabású műve az Elias-oratórium volt, amelyet 1846-ban a birminghami zeneünnepségen adtak elő. Ignaz Moscheles ez alkalomból üdvözlőlevéllel kereste fel, amelyben azt írta, hogy előtte az Elias új világot tárt fel és felejthetetlen benyomást tett rá. «Könnyen viselheted — írja — címerpajzsodban Beethoven jelszavát: ,Ember segíts magad magadon', minthogy Isten megadta neked azt a ritka erőt, hogy ily szent érzésekkel közeledj feléje».

Egy évre rá, 1847. november 4-én Mendelssohn meghalt.

V.

Berthold Auerbach neve valamikor ékessége volt a német irodalomnak. A legnagyobb német esztétikus, Friedrich Theodor Fischer, megrendítő gyászbeszédében azt jósolta róla, hogy híre és művei túl fogják élni a korán elköltözöttet. «Tisztán, magasan, szélesen, tér és idő korlátaitól nem gátolva járja be szellemed a világot késői napokban. Be fog kopogtatni nem egy olvasónál, aki belemélyed munkáidba, itt e hazában és messze túl a hon határain, csöndesen megérinti vállát, köszönteni fogja és ő bensőséges hálával fogja az üdvözlést megköszönni. Messze napokban meg fog neved fordulni nem egy ember ajakán, akik meleg beszélgetésben megemlékeznek rólad, tisztelnek és magasztalnak. Meghalva sem haltál meg. Isten veled halott! Légy üdvözölve élő!»

A siker és dicsőség gazdag birtokosát tragikus kétségek gyötörték és egész élete meddőségének sejtelve kísértette. Két évvel halála előtt felkiáltott: «Hiába éltem és dolgoztam!» Élete folyását minden biográfiánál híveb-

ben tükrözi levélváltása rokonával, Jakob Auerbach frankfurti hittanítóval, amelyet Friedrich Spielhagen, a híres regényíró, két terjedelmes kötetben bocsátott közre.

Ezekből a levelekből ki lehet olvasni azt a kettőséget, mely a szellemi téren magasra emelkedett zsidó életét szinte kivételt nem tűrő szabályossággal végigkíséri. Egyik levelében értesíti rokonát, hogy Auerswald miniszter érdemei elismeréséül állami alkalmazást ajánlott fel neki. Büszkén és boldogan fogadja el az ajánlatot, ha az állás nem vonja el igazi hivatásától, az irodalomtól. A miniszter természetesen találja ezt a kikötést és a nemzet ellen elkövetett rablásnak tekintené, ha a nagy író elvonnák küldetésétől. A következő levélben keserűen panaszolja, hogy egy berlini folyóiratban «udvari zsidó»-nak bélyegzik és a legdurvább módon gázolnak becsületében. Egyszer édes elragadtatással, gyermekkori emlékeiben kéjelegve számol be egy széder-estéről, amelyet Jakob *Bernays*-szal, korának legnagyobb filológusával és legklasszikusabb jellemével szigorú ritus szerint ünnepelt. Máskor panaszodik, hogy egy porosz őrnagy lezsidózta: «Én minden módon propagandát igyekszem csinálni a poroszság helyes megismerése érdekében, hogy megteremtsük az egységet Észak és Dél között; és hálából lezsidóznak». A kiegyezés évében, 1867. december 28-án, Bonnból keltezett levelében ezt írja: «Milyen szívesen volnék Veled ma, kedves Jakob és örvendeznék Veled együtt, hogy ezt is megérhettük, azt a módot, ahogy a magyar országgyűlésben a zsidók emancipációját vita nélkül egyhangúlag elfogadták. Ez mégis olyan dolog, amiről

nem hittük, hogy valaha megérjük. Hogy a mi forró és nehéz törekvésünk ennyire az emberséges gondolkodás egyszeregyjévé lett, ki mondhatja, hogy szabad a tiszta gondolat győzelmében bármely időben is kételkedni? S most még az a hír, hogy Winterstein kereskedelmi miniszter lesz! Tulajdonképen nem is szeretem, hogy zsidók ilyen legmagasabb állásokba jussanak; nekik kicsiny, jelentéktelen helyeken kell beválniok; ne törekedjenek a karmesteri pálcára, hanem legyenek taktusra ügyelő és az egészben felolvadó zenekari tagok». És ugyanez a Berthold Auerbach kétségbeesve látja az antiszemitizmusnak mind vadabb tombolását hazájában és fájdalmában felkiált: «Hiába éltem és dolgoztam!» A porosz képviselőházban kétnapos zsidóvita volt. És annyi durvaság, hazugság és gyűlölet vetődött a vita szennyes felszínére, hogy e nemes lélek halálra döbrent. «Hogyan lehessen ebben a légkörben tiszta és szép műveket alkotni, egész szívvel dolgozni, míg a lelket undor és irtózat tölti el? Viselnünk kell a haza szégyenét, túrnunk és kitartanunk».

Auerbachnak még meg kellett érnie az 1881-i borzalmas zsidómészárlásokat. A bestiális kegyetlenségnek erre a megnyilatkozására nincs vigasz. «Ezren járunk az uccán és hálásaknak kell lennünk minden szembejövő iránt, hogy nem gyaláz meg, vagy éppen nem üt le bennünket, tisztán azért, mert zsidók vagyunk». Vigasz nélkül, reménysugár nélkül költözött el a sikerek és dicsőség részese 1882-ben, hetven éves korában.

Egészen más természetű szociális reformer, egészen más ingenium, más emberi jelenség Ferdinand Lassalle. Lassalle gyermekkorában és ifjúsága kez-

detén rajongó nacionalista zsidó; férfikora virágjában még mindig meleg érdeklődést tanúsít a zsidóság iránt, végül teljesen közömbössé válik, hogy minden érdeklődését, energiáját, szervezőképességét, lángelméjét a munkásság ügyének, a szocializmusnak áldozza. Tizennégy éves korában, 1840-ben ezt írja naplójában: «A legjobb zsidók egyike vagyok a világon, a nélkül, hogy a szertartásokra ügyet vetnék. De életemet odaadnám, hogy a zsidókat kiragadjam szorongatott helyzetükből. Nem riadnék vissza a vérpadtól sem, ha ismét megbecsült néppé tehetném népemet. Legszebb gyermeki álmom: a zsidóság élén, fegyverrel kezemben önállóvá tenni népemet». Őt is fellázítja a damaskusi pör. Szívét a düh fojtogatja. Igazságosnak tartaná azt a forradalmat, amelyet Damaskus városának zsidó lakói szítanának, felgyújtva a várost mind a négy sarkán, levegőbe röpítve a puszkaporos tornyot és megölve önmagukat kínzóikkal együtt. Rendületlen igazságérzete sarkalta őt arra, hogy az üldözöttek, a jogtalanul elnyomottak pártjára álljon. Még 1843-ban állást foglal a bresloui zsidó «Reformverein» memorandumában, amely szemben a merev dogmákkal tág teret nyit a továbbfejlődésnek, tagadja a Talmud tekintélyét, akár a hittételek, akár a zsidók gyakorlati élete szempontjából és nem tartja kívánatosnak egy oly Messiás eljövételét, aki az izraelitákat Palesztinába vezetné vissza, mert a «Reformverein» tagjai csak egy hazát ismernek, azt, amelyhez születés, vagy polgári jog révén tartoznak. Lassalle, Hegel legzseniálisabb tanítványa, mélyreható fejtegetésekbe bocsátkozik a tárgyról és Hegel filozófiájának nyelvén, de világosan

és meggyőzőn fogalmazza meg álláspontját: «Mi, akik okultunk a keresztény világ fejleményeiből, fogjunk tudatosan munkába, óvakodjunk attól, hogy a történelem dialektikus folyamatára visszafelé való haladást parancsoljunk, hogy e folyam medréből régesrég elnyelt és kövületté vált tömeget emeljünk ki oly végből, hogy ezt tegyük meg étellel teljes jelenünk alapkövévé».

Hogy a Reformverein a Talmudot nem ismeri el és a mozaizmus teljes helyreállítására nem is akar gondolni, azt a maga részéről ő is helyesli. De mi lesz akkor a zsidóság hitének pozitív tartalma? Pedig ilyen pozitív tartalomra elkerülhetetlenül szükség van. Meg kell tartani a mozaizmust annyiban, amennyiben ez az értelem kritikai fóruma előtt meg tudja állani helyét. Sőt meg kell tartani a mózesi hit talmudi magyarázatát is, amennyiben ez a józan ész bírálatát kibírja.

Egy évvel később már nagy változást állapíthatunk meg az ifjú lángelme világszemléletében. Anyjához írott levelében Hegel hatása alatt a zsidóságot az Isten előtt való legszükség elnyomottság képviselőjének nevezi. A zsidó vallás a kemény szolgaság vallása, a boldogtalanság vallása. Ezért a zsidó nép története is az emberi szerencsétlenség története. Soha népet olyan kimondhatatlan szenvedések nem üldöztek, mint a zsidót. De ez a vallás rabságban tartja az egyéniséget is. Ezért menekül ő belőle a kereszténységbe, amely az egyéniség jogát hirdeti. Kitérésre, a kereszténységgel való formai, szertartásszerű egyesülésre azonban soha életében nem gondolt. Annál kevésbé, mert kritikai aggodalmai és fenntartásai ellenére ezentúl sem szűnt meg a legbensőbb közösséget érezni a zsidósággal. Anyjához írott levelé-

ben még 1863-ban forró és gyengéd szerencsekivánatait küldi: «*Ros hasono*» ünnepére. Nem egészen egy évvel később Ferdinand Lassalle párbajban elesett, 1864. augusztus 31-én.

VI.

A klasszikai filológiának minden időkre egyik legnagyobb mestere Jakob *Bernays* marad. A hellén és római világ szellemébe, lelki tartalmába alig hatolt valaki mélyebben, mint ez a tudós, akiben a zseniális intuición, az elmélyedés, a hangyaászorgalom és az önfeláldozásig menő nyíltszívűség és kérkedés nélkül való férfiaság csodálatos harmóniába olvadt. Munkásságának erkölcsi elismertetése feltétlen volt: a legnagyobbak őszinte bámulattal néztek fel rá. Világi érvényesülésének egyetlen akadály állott útjában: zsidó volta. Hűsége, kitartása nemcsak hite, hanem a hagyományos szertartások, törvények és előírások iránt is. Előkelő barátai, kollégái, pártfogói vetélkedve igyekeztek őt meggyőzni arról, hogy hitéhez való hűsége kárt tesz tudományában, mert nem engedi, hogy az őt megillető helyre, az egyetemi katedrára jusson. De minden csábítás és minden okfejtés meddő maradt. Ch. K. J. *Bunsen* báró, nagy befolyású diplomata, ősi főúri család sarja, Berlinben szorgalmazta *Bernays* alkalmaztatását, de eredménytelenül. Meg is írja neki, hogy semmi kilátás sincs arra, hogy Poroszországban állást kapjon. Csak két út marad nyitva számára: az egyik a kitérés, a keresztény hit felvétele, ami nem lehet nehéz oly tudós részére, mint *Bernays*, aki oly mélyen behatolt a világtörténelem filozófiájába, és oly melegszívű ember

részére, aki csak boldogságot és üdvösséget találna a szeretet vallásában. A másik út: Anglia, ahol talán akadálytalanul érvényesülhet nagy tudása és vonzó egyénisége. Bunsen erre az esetre is felajánlja jó szolgálatait. «Szeretett Bernaysom — így fejezi be levelét a báró — fontolja meg a dolgot szíve mélyén, emberekre való tekintet nélkül. És hadd mondjam meg Önnek végezetül, hogy sohasem szűnök meg Önt szeretni». Bernays válasza erre a levélre méltó a tudóshoz, az igaz és önérzetes emberhez, a zsidóhoz. Kijelenti, hogy nem fogadhatja el a bárónak a kitérést ajánló javaslatát. «Maga a nazareti Jézus, ha most zsidónak született volna, szintén nem tehetné meg. Sőt ő a legkevésbé. Nem tudnám őt becsülni, ha nem hihetném, hogy sorban valamennyi egyházi hatóságtól keresztre feszítetté magát, hogysen egyikére is áttérjen ama felekezeteknek, amelyek róla nevezik el magukat, noha éppenséggel nem felelnek meg az ő előírásának: 'Legyen benetek só és legyetek békében egymással,». Ragyogó dialektikával hivatkozik Pál apostol szavára, aki szerint addig, míg valamennyi pogány nem lesz keresztény, a zsidók csak maradjanak meg zsidóknak.

Bernayst csak 11 évvel később nevezték ki Honorarprofessornak és az egyetemi könyvtár igazgatójának. Rendes tanárságig sohasem tudta vinni. Egy Max Müllerhez, az összehasonlító nyelvtudomány híres oxfordi tanárához írott levele, amely a francia-porosz háború alatt keletkezett, mintha csak napjainkban íródott volna. «A meglevő vallások és más kultúrtenyezőők képtelensége arra, hogy az elemi jellemet meg nemesítsék, soha még vigasztalanabbul be nem bizo-

nyosodott. Az erkölcsi pusztulás, amelyet a háború mindkét részen okozott, talán még fájdalmasabb, mint a példátlan mézszárlás».

VII.

Az antiszemitizmus a Harmadik Birodalomban buzgón kutat öngazolás után. Igyekszik feltárni olyan forrásokat, amelyek embertelen magatartására nézve kedvező nézeteket tartalmaznak. Keresi szellemi őseit, akik legalább elméletben ugyanoly módon gondolkodtak, mint ők. A legtöbb hivatkozás *Nietzsche*-re, a nagy filozófusra történik; a nemzeti szocializmus filozófusai az ő írásait szeretnék fegyvertárnak tekinteni és igyekeznek bőségesen kizsákmányolni. Nietzsche leveleiből lángoló tiltakozást olvasunk ki az ellen, hogy az ő nevével a maga korában és minden elkövetkezhető korban visszaéljenek. Egyik levelében megvallja, hogy a korabeli német szellemet oly idegennek érzi, hogy képtelen a legnagyobb türelmetlenség nélkül e szellem idioszinkráziáit szemlélni. Ezek közé sorolja az antiszemitizmust is. Nővérét, Elisabeth Förster-Nietzsche-t is igyekszik meggyőzni az antiszemita álláspont barbárságáról és veszedelmes voltáról. Megírja neki, hogy határozottan undorodik ettől a párttól, mely szeretné az ő nevét kihasználni. A puszta feltevés, hogy ő is ehhez a táborhoz tartozik, a legnagyobb károkat okozza neki. És kijelenti, hogy e mozgalomnak, amely annyi hasznavehető erőt eltékozol és megmérgez, hadat fog üzenni.

Csak vázlatosan adhattunk számot Kobler könyvének gazdag tartalmáról. S a mellett maga a könyv is merő vázlatok sora, amelyek nem adhatják teljes képét azoknak az érdekes és történelmi jelentőségű egyéniségeknek, akik leveleikben önmagukat ábrázolták. Mégis az az érzésünk, hogy e mű nevezetes forrásmunka, amelyhez még gyakran vissza fogunk térni. Cél- és végpontja egy hosszas, fáradságos és lelkiismeretes kutató munkásságnak; kiinduló pontja új kutatásoknak, amelyek a modern zsidó szellemiség eleddig ismeretlen területeit fogják feltárni. Így például Kobler könyvének nagy egyoldalúsága, hogy csak német levelet dolgoz fel és hogy egész érdeklődésével csak a német politikai és nyelvterületre szorítkozik. Milyen termékeny és megtermékenyítő feladat volna ugyanazzal a módszerrel Franciaország, Anglia, Olaszország, Oroszország, Magyarország rokonterületeit átvizsgálni. Hogy Kobler könyve ilyen gondolatokat kelt és ilyen vágyakat ébreszt, az maga is olyan cselekedet, amelyért a zsidóságnak, de az egész kultúrvilágnak is hálát kell éreznie a szerző iránt.

SEBESTYÉN KÁROLY.

MADÁCH IMRE ÉS A BIBLIA.¹

Madách vallásos lelkületű férfi volt és így természet-szerűen a vallás két ősforrása, a természet és a Biblia felé vonzódott. De ezekben is nem csupán a vallás,

¹ A szerző ugyanilyen című művének bevezetése.

hanem inkább a költészet szellemét és megnyilvánulását látta és kereste. A Bibliában a költészet örök forrását és nagy kincsesházát látta. «Az esztétika és társadalom viszonyos befolyása» című értekezésében érinti e kérdést és így nyilatkozik róla: «Még roppant, eddig alig sejtett kincsalmaz fekszik előttünk *szent könyveinkben*, legendáinkban, mondáinkban, melyeknek csak egyes szemeit kezdték felásni jeleseink és mi ragyogóak már csak ezek is egy Tompa művész kezében.»

Ő maga is már korán fordult figyelmével e kincsalmaz felé. Eleinte a vallásos lélek szomjúságával, később a költő érdeklődésével.

Vallásos lelkületét édesanyjától örökölte és az ő példája erősítette. Éjjeliszekrényén — amint Balogh Károly legújabb könyvében írja — mindig ott látta a fiú az ezüst csöngetyű és gyertyatartó mellett az imádságos könyvet. Ezek az anyai imák örökre belevésődtek a fogékony gyermek lelkébe. Még férfikorában, akadémiai székfoglalójában is megemlékszik róluk: «Azon imák visszhangja, melyeket összekulcsolt kezekkel fél öntudatban hallánk anyánktól: végigkísér az életen».

Már gyermekkorában volt alkalma a Bibliával érintkezni és megismerkedni, lévén az első nevelője egy Ostermann József nevű evangélikus teológus. Évek múltán az a kapocs, mely őt a Bibliához fűzte, jelentékenyen erősödött a sztregovai kastély könyvtára által, mely 2000 kötetnél többre rugott. Ezt a könyvtárt nagyatyja kezdte gyűjteni, édesatyja folytatta s ő maga is tetemesen gyarapította. Háromféle Biblia volt ott: egy a Vulgata alapján fordított, a másik

Luther német és a harmadik Károli Gáspár magyar fordítása. Azonkívül sok teológiai tartalmú könyv.

Idejének legnagyobb részét könyvei közt töltötte. Olvasmányából állandóan kivonatokat készített és így sokezer cédula, papírszelet, jegyzet gyűlt össze a keze alatt a tudományok különböző köréből. Erről egyik jó barátja, Bérczy Károly, 1866. február 6-án a Kisfaludy-Társaságban Madách fölött tartott emlékbeszédében így emlékszik meg: «Ez (az anyaggyűjtés) valóban bámulatos... Mint a méh építette a sejteket és hordta ezekbe naponkint a mézet. Hány csomagot és ezekben hány ezer papírszeletet találtam irományai között tele írva az ismeret minden köréből vett és saját elvonó észrevételeivel kísért jegyzetekkel. E csomag itt *philosophia*, a másik *dramaturgia*, ez *biblia*, ez *mythos* és így tovább».

A Biblia állandóan ott élt érdeklődésének és tanulmányainak középpontjában. Volt neki Sztregován egy bizalmas jó barátja, a kastélyának tőszomszédságában lakó Henriczi Ágoston, evangélikus lelkész. Ezzel igen sokat beszélgetett a Biblia egyes helyeiről és gyakran megtörtént — amint Balogh Károly leírja — hogy teológiai vitákba keverte őt a falubeli katolikus pap. Madách ugyanis az ellentéteknek nagy kedvelője volt. Szívesen és gyakorta látta vendégül az evangélikus lelkész mellett Divald sztregovai plébánost is. Ilyenkor a társalgásba szándékosan szőtt bele bibliai vagy dogmatikai kérdéseket és örömmel hallgatta a két pap sokszor heves vitákig fejlődő fejtegetéseit. Örömét lelte a két lelkész gondolkodásában, világnézetében nyilvánuló ellentétben.

Egy ízben furfangos ötlete támadt. Tréfálkozó kedvében megtette azt, — amint Morvay Győző említi — hogy hírlapokból kivágott szavakkal ragasztott át egy-egy szót a Bibliában, úgyhogy az egész más értelmet nyert, aztán vitába elegyedett a plébánossal a szöveg értelme felől és valósággal elképpesztette ellenfelét a hevenyészett új szöveggel.

Madách a Bibliából vett tréfás elnevezéseket is kedvelte. Kastélyának egy részét, ott, ahol a gyermektanya volt, *Noé bárkájának* nevezte el, saját dolgozószobáját pedig a Dániel könyvéből vett szóval *Lőwengrube*-nak. De ezek csupán a Bibliát érintő jellegzetes apróságok; azonban a Bibliával és a teológiai irodalommal való alapos foglalkozás és elmélyedő tanulmányozás látszik Madáchnak mind prózai dolgozatain, mind költői művein. Bármily problémához nyúl, akár politikai, társadalmi vagy esztétikai kérdéshez, sehol sem hiányzik az ősi zsidó nép viszonyaira, avagy a Bibliára való utalás, amelynek adataival iparkodik állításait támogatni, a kérdést megvilágítani és a bibliai párhuzamokkal jobban érthetővé tenni.¹

Midőn 1861-ben a képviselőházban felszólal, a felirati javaslatához tartott beszédében, Ausztriát Babilonhoz hasonlítja, Magyarországot pedig Izráelhez. Így nyilatkozik a Bach-korszakról: «Minket akartak 12 évi sanyargatással . . . *mint Izráel népét a babyloni fogságban*

¹ Itt és az ezután következő bibliai hasonlatoknál és célzásoknál, amelyek bibliai eredete eléggé nyilvánvaló, megelégszem a bibliai forrásnak egyszerű zárójelben való megjelölésével, a nélkül, hogy az egész hely szószerinti idézését szükségesnek tartanám.

rákényszeríteni, hogy *Isten ujjával* (M. II. k. 31, 18) *írt törvényeinktől* elpártolva (M. V. k. 9, 10), egy *Baálhoz szegődjünk*, kinek istenségét más nem bizonyítja, mint telhetetlen oltárán füstbement vagyona millió szegénynek s' elfolyó vére emberáldozatoknak).

Vagy mikor a nemzetiségek ügyében tartott beszédében azt akarja bizonyítani, hogy valamely nemzet törekvéseinek és sikereinek elérésére nem a nyelv és nem a faj a döntő, hanem a politikai nemzeti összetartozás, a régi zsidók példájára hivatkozva imígy szól: «Ott leljük (a politikai nemzetiséget) a zsidóknál hitágazatba formulázva, hogy *Izrael Istennek választott népe* (M. II. k. 19, 15) s e *sibolet* (Bir. 12, 6) csodákat látunk végrehajtani, elfoglalni Kanahánt, kiállni a babyloni fogság gyötrelmeit . . . Tudjuk azt is, hogy Izrael népének még virágzása korában az ó-héber nyelv csak papi nyelvévé vált, s azt a közéletből a syro-chaldaeus nyelv végkép kiszorította. Ezekből, úgy hiszem, világos, hogy a zsidó nép nagy tetteit nem a faji és nyelvi, de a politikai nemzetiség lelkesülése vezette».

«A nőről, különösen esztétikai szempontból» című értekezésében a bibliai zsidó nő jogi és társadalmi helyzetét szintén belevonja elmélkedésének körébe és így nyilatkozik róla: «A zsidók a nőket nagyrészt anyaságuk szempontjából tekinték. Tagadhatatlan magasabb szempont s nemesebb eredményeket szült sok más nép felfogásánál, de a meddő nő megvetése, az ágyasság gyakorlása, a férfiú egyoldalú joga házastársát eltaszítani, mindannyi szégyenletes lealázása a nőnek. Nem maradt a zsidóság se ment a keleti népek behatásától, de másrészt oly felfogások nyomaival is találkozunk,

melyek a nők állásának mostani méltánylását lehelik. S az ó-szövetség könyveiből már oly jeles nőalakok lépnek elénk, melyek a művészt és a költőt egyaránt lelkesítik».

Itt azonban az igazság kedvéért közbe kell szólnunk. Úgy látszik, Madách megfeledkezik arról, hogy a Bibliának már első lapján az áll, hogy Isten látván, hogy az ember egyedül van, így szólt: «Nem jó, hogy az ember egyedül legyen, teremtek melléje *segítőtársat*». Tehát a nő, a zsidó felfogás szerint, a férfi segítő társa. A legszentebb törvényének, a tíz parancsolatnak közép-pontjában az anya áll: «Tiszteld atyádat és *anyádat*». Sőt egy ízben az anya részesül elsőbbségben: «Kiki *anyját* és atyját félje» (M. III. k. 19. f. 3). A többnejűség pedig távolról sem volt általános. Mózesnek és Áronnak, a nép vezéreinek is csak egy felesége volt. A többnejűség kevés gazdag embernek volt a privilégiuma. Avagy a keresztény Európában másként van ez mai napság? A különbség mindössze annyi, hogy akkor ez törvényes privilégium volt, ma pedig törvénytelen. A férfi egyoldalú joga pedig házastársának eltaszíthatására annyi-féle korlátozással volt körülvéve, hogy az gyakorlatilag illuzórossá vált. A meddő nő végül egyáltalában nem részesült megvetésben, hanem legfőlebb ferde szemmel néztek rá.

Ha Madách a józan, egészséges magyar faj közép-osztályát fürkésző szemmel vizsgálja, akkor a régi Hellas, Róma és Palesztina képei és típusai elevenednek meg lelki szemei előtt. «Talán — úgymond — egy paraszt menyecske érteti meg velünk *Ruth könyvét*; egy becsületes gazda valamely *patriárchát*.» Különösen tetszik

neki a bibliai alakok természetessége és mesterkéletlensége. «A biblia, Homer vagy Sophokles hölgyei éppen úgy éreznek, mint azok, kiket Shakespeare teremtett, s amint érez a parasztleány, vagy főrangú hölgy, ki előttük mozog... Egy *Eszter*, egy *Delila*, egy *Támár* mily specifikus nőjellemekek jóban, rosszban egyaránt».

Mikor a szépérzék kiművelésének fontosságát fejtegeti Madách, ott is a Biblia fordulatát használja, mondván: «Csupán az ilyen emberre (kinek szépérzéke ki van művelve) illenek a *szentírás* szavai is, hogy nemcsak kenyérral élünk». Itt Madách M. V. k. 8. f. 3 versére gondolt, ahol írva van: «Nem egyedül kenyérből él az ember, hanem mindabból, amit létrehoz az Örökkévaló parancsa».

A Bibliával való foglalkozás aligha szünetelt Madáchnál valamikor.

Még a képviselőválasztásra való készülődés izgalmai és korteskedései közt is ráér és 1861. január 21-én írja kebelbarátjának, Szontágh Pálnak: «Ha Pestről elhoztad a *bibliát*, amire kértelek, ezen emberrel küldd el, de előbb keresd ki... azon helyet, mely a szeretetről szól, jegyezd meg az illető verseket végig veres plajbásszal, tégy az illető lapok közé egy hatalmas jegyet és úgy göngyölgesd be újra s' küldd el».

Költői művein azonban a bibliai hatásnak mélyebbre ásó nyomai mutatkoznak. E hatást két irányban észlelhetjük. Először jelzőket, hasonlatokat, képeket, szólásmódokat találunk Madáchnál, amelyeken a Biblia nyomai mutatkoznak. Ez külső hatás.

Másodszor eszméket, gondolatokat, leírásokat, jellemző vonásokat, sőt egyes alakokat is lelhetünk, akik a Biblia sugalmazását ismerhetjük fel. Ez már

lényegesebb és mélyebb befolyásolás. Ez belső hatás. És Madáchnál ezen van a túlsúly.

E két hatás szálai, mint a motola, ide-oda szaladnak, gyakorta összefonódnak, egymásba fogózkodnak, úgy-hogy alig lehet őket szétválasztani és elkülönítve kimutatni, de meg a két terület pontos elhatárolása sűrű ismétlődésekre és e dolgozat lényeges megnövekedésére vezetne. Azért nem is különítettem el élesen e két hatás kimutatását egymástól.

A képek és hasonlatok legsűrűbben Ádám és Éva, a teremtés, Éden kertje, a kígyó, a szivárvány, angyalok, mennyország, pokol, frigszekerény, Mózes és a pusztai vándorlás, az ígélet földje, a babilóni fogság, Babel vizei és egyéb rokon, avagy hasonló fogalmak körül forognak. Ezeket fogom itt csoportosítva felsorakoztatni, a bibliai forrást pedig csak egyszerűen jelezni. *Önvád* című versében szemrehányással illeti magát, amiért leánykájával összezördült és vele szakított: «Nem volnék mint *száműzött Ádám* most, kinek az *édent* önkeze bezárá». (M. I. k. 3. f. 24.)

Egy örült naplójából c. költeményét ezekkel a kegyetlen pesszimizisztikus sorokkal fejezi be: «Mit nekem az egész emberiség, Nem vágom meg miatta ujjamat, De hívjatok kiirtani, megyek S kivégezem végül enmagamat, Hogy újra *Isten legyen már az úr, És éden kertje újra felvirul*». (M. I. k. 2. f. 8.)

Isten keze, ember keze c. versében szembe állítja Isten tökéletes alkotását az ember kontárkodásával: «Elhervad, kipusztul Isten szent világa, Jó helyébe ember dőre alkotása. *S édenünk helyett, mit földön Isten alkot, Emberkéz alkotja számunkra a poklot.*» (U. o.)

A *Legény szabály*-ban negédes hangon így szól a nők-ről: «Jól tudjuk, mily rossz *borda volt*. Már a *legelső néember is*, Tudjuk, hogy rossz *bordának* az Egész fajtája mind hamis. Ellenkezésből *ett* (evett) *csupán Almát* az *első őszanya*, S ellenkezés lón így a nő kiváló főtulajdona... Előzzük meg, rajtunk, hogy ők Legalább ki ne fogjanak... És kezdődik nagy büntetés, *Amint* az régen írva áll: *Hamis bálványt aki imád, Elevenen pokolra száll*».

A vers eleje csupa reminiszcencia M. I. k. 2. és 3. fejezetéből, a vége pedig M. III. k. 16. f. 32. versére emlékeztet, ahol írva van: «És *leszálltak* azok és valamennyien ő hozzájuk tartoznak, *elevenen a pokolra*».

Némelykor a Bibliát egész különleges, sőt önkényes módon értelmezi és használja föl költői céljaira. Így a *Leány és nő* c. Voinovich közölte versben a leánnyal való szerelmet megteszi az éden kertjének, amelyben két tilos fa áll: az élet és a tudás fája; a kígyó az a házasság, amely hoz ugyan e gyümölcsökből, de ezzel el is borul az éden, mert az unalom és örök-tartás gondolatát nem bírja el az ember, aki így visszahozhatlanul elveszíti az édent:

«Szerelem az éden, lánnyal élünk benne,
Két fának tilos csak csábító gyümölcse,
Egyik átkos fája a *mindentudásnak*,
Másik büszke fája *halhatatlanságnak*.
Házasság a *kígyó* s e gyümölcsökből hoz,
Elborul az éden, unalom árnyékoz.
S az örök tartásnak rémes iedelmé
Úz ki a *kertből*, nem bírván ember keble.
S hogy vesztett üdvünkhöz út se vezessen már,
Társalmi erényünk a *cherub láng-karddal*».

(M. I. K. 3. f. 24)

«Az ifjú lélek» — így szól az *Életbölcse*ség költője — «ha világba lép, Azt tartja *Isten mása minden ember*, Míg végre eszmél, s látván, hogy nem az, *Ördögnek nézi* csalt kebel dühével. Boldog, ki megbékélve túr, remél, vár, Sem *ördögöt*, sem *angyalt* nem keres már». (Kor. II. 11, 14.)

Palizsnay János így önti ki panaszos szívét Mária Királynő V. felvonásában: «Jaj nekem, a *pokolnak kínját* érzem». Zsolt. 18., 6. így hangzik: «*A pokolnak kötelei* körülvettek volt engemet; előmet vették volt a halálnak tőrei».

Laczfy István, erdélyi vajda pedig így szól: Az igazi erő mindig «*kegyelmes, Elkárhoznánk, ha Istenünk szintén nem volna az*». (Mária Királynő I. felv.)

A Zsoltár visszhangját véljük itt hallani: Megváltja Isten szolgálai lelkét és *nem kárhoznak* el, kik ő benne bíznak». (34, 23.)

A nő teremtése c. versében a költő rajongó hangon így aposztrofálja a szerelmet: «Szerelem! te vagy, te az egész mindenség Legnagyobb fejedelme... A nagy *Elohimok* meghódoltak neked».

Az *Elohim* héber szó, Istent jelent; a Bibliában sűrűn fordul elő. Lehet, hogy a költő M. I. k. 6. f. 1. versére gondol, ahol arról van szó, hogy *Elohim* fiai az ember lányait megszerették és elvették.

Vadrózsák c. versében kedvesével kibékülve így szól: «Látom szemed boruja *Nem fellelgezi már* be e kebelt, Mert belőle *szivárvány gyanánt* a Szerelem nyujt édes békejelt».

Alföldi utazás-ában a hirtelen jött zápor gyorsan eláll, a nap kisüt, a természet föléled, «*Szivárvány* csatolja az eget földünkhöz, *Zálogul, hogy még van Istennek*

ránk gondja». A kép Móz. I. k. 9. f. 13—15. verseiből ered, ahol a szivárvány keletkezését így mondja el Isten: «Az én ívemet helyhez tettem a felhőkben, mely az én közöttem és a föld között való szövetségnek jele lészen ... és megemlékszem az én szövetségemről, mely vagyon én közöttem és tiközöttetek».

Balassa Bálint sírjáról a többek közt így szól a költő: «Porából napraforgó hajt ki, Mely szünetlen arczczal néz keletnek. Mintha mondaná, hogy ott a szent föld, Melyhez áldás s vágyai sietnek». (M. V. k. 32. f. 52.)

Gara nádor ilyen szavakkal fordul Mária Királynőhöz: «Királynóm, messze földre megy dandárom, Még arcodat kívánná látni egyszer». (Mária Királynő IV. felv.)

Arcodat látni — ez a Biblia szólásmódja, amint M. I. k. 48. f. 11. versében olvashatjuk: «És mondta Izráel Józsefnek: Arcodat látni nem véltem volna és íme látnom engedte Isten magzatodat is».

Horváthy Pál, zágrábi püspök így hangoztatja ártatlanságát: «Kezem mosom, mert ártatlan vagyok.» (Mária Királynő I. felv.). Lásd M. V. k. 21. f. 6. versét. Szó szerint egyezik ez a közkeletű szólásmód Zsolt. 26, 6. versével: «Megmosom kezeimet ártatlanságban és a te oltáraidat gyakorlom».

Úgyszintén 73, 13. versével is egybehangzó: «Bizony hijába tartottam én tisztán az én szívemet és hijába mostam ártatlanságban az én kezeimet.»

A kígyót gyakran szokta Madách használni; vele leginkább ravaszságot, álnokságot, viszályt, visszavonást szokott kifejezni: Az ember tragédiájában Éva így szól Fáraóhoz: «Ugy is mit ér az a rideg dicsőség Hideg kígyóként mely közénkbe csusz?» (IV. szín.)

«Tudjátok, nyelve *sima, mint kígyó*» — mondja Robespierre Dantonról. (Az ember trag. IX. szín.)

Gara nádor pedig az árulókat így szólítja Mária Királynő IV. felvonásában: «*kígyó-fajzat*».

Ezek mind bibliai szólások; melyeknek eredete M. I. k. 3. f. 1. versében gyökeredzik, ahol azt olvassuk: «*A kígyó pedig minden mezei vadnál, melyet az Úr Isten teremtett vala, ravaszabb vala*».

A kígyó-fajzat pedig Máté 3. f. 7. versének a kifejezése, aki a képmutatókat, «*mérges kígyók nemzetségei*»-nek nevezi; de jobban megfelel Luther bibliaszövegének a kifejezése: «*Ihr Otterngezücht*».

Egy ízben pedig a hamis, mérges beszédet Mária Királynő III. felvonásában «*kígyósziszegés*»-nek nevezi. Ez a kifejezés *kígyósziszegés* Ábot 2. f. 15. v.-nek a szó-lása: «Rabbi Eliezer mondja: Melegedjél a bölcsek tüzénél, de légy óvatos parazsukkal, hogy el ne égj, mert harapásuk rókaharapás, marásuk skorpiómarás és *sziszegésük kígyósziszegés*».

Ez az idézet az Atyák Fejezeteiből való; erről annál könnyebben lehetett Madáchnak tudomása, mert ez imakönyvünkbe is fel van véve és ez többféle fordításban forgott már akkor is közkézen.

Miként a kígyót a ravaszág, úgy használja a galambot a szelídség kifejezésére. De van úgy, hogy egészen a Biblia modorában a *szelíd szemek* helyett *galamb-szemek* mond. Mózes c. tragédia IV. felvonásában Józsué így szólítja Amrát: «Mondsza, illik-e *Galambszemeknek* ily vadul forogni?» Már az Énekek éneke is így hasonlítja Sulamithot: «*Ime szép vagy, a te szemeid galambok*».

(4, 1.)

A piros jelzõt is egész különlegesen használja Madách. Ha azt akarja mondani valakirõl, hogy erõs, egészséges, viruló színben van, akkor azt mondja: *piros*. Úgy, mint mi szoktuk mondani, hogy pirospozsgás. Így Szontágh Pálhoz írott verses levelében a házaseletrõl így szól: «örülhet jólétének *piros* fiának».

Vagy: «Hát *e piros fiúcska* hogy mosolyg». (Mózes IV. felv.) «Könnyű neked, mi csontos és *piros vagy* (Csák végn. II. felv.) Csák így szólítja az ifjú Miklóst: «te ifjú vagy *piros*, erõs, Elélsz sokáig». (V. felv.)

«Nézd csak, mint mulatnak . . . *e piros fiúk*». (Az ember tragéd. XI. szín.) Ez a Bibliának sajátos kifejezés-módja. A serdülõ, viruló Dávidról azt mondja Sám. I. k. 16. f. 12. verse: «*az piros vala* és szép tündöklõ szemű és igen ékes tekintetű».

Még néhány hasonló, külsõ hatásra valló apróbb esetet fogok itt felsorolni.

Ha Madách azt akarja mondani: ott a boldogság vár, akkor a *boldogság* helyébe egyszerűen az *éden* szót illeszti. Így írja *A rabcsalád* című versben: «Benne tán *az éden* vár». (M. I. k. 2, 8.)

Vagy a *bõség* helyett egész egyszerűen azt mondja: *Kanahán*. Így *A civilisator*-ban azt írja: «Arany gallérok *Kanahánja*». (M. II. k. 3, 8.)

Ha pedig szilárd, kimagasló pontról akar szólni, akkor azt mondja *Sion hegye*. Ugyancsak *A civilisatorban* Stroom így dicsekszik: «Gondoskodtunk már oly rendszerrõl . . . hogy készüljön bár a *Sion hegyén*, (Zsolt. 125., 1.) butává nemesül».

Az *óriás* helyett pedig egyenesen Goliáthot mond:

Így *A honvéd* című versben: «Kis golyó, mely a nagy *Goliáthot* leteríti». (Sám. I. k. 17, 4.)

Zsigmond, brandenburgi örgróf egy ízben igen erősen fuvatja a trombitát és azt mondja, hogy már *Jerichónak is le kellett volna erre roskadnia*. (Mária Királynő IV. felv.) Ez Josua 6. f. 20. versén alapszik.

Az egyházi férfiakat Madách szereti a Biblia nyelvén megszólaltatni. Horváthy Pál, zágrábi püspök így inti mérsékletre a főurakat Mária Királynő I. felvonásában: «Csak arra kérlek Isten szent nevére, Ne hagyjátok magatok elkapatni, Hiszen *bölcs Salamon* megírta már, *Mindenre megvan a kellő idő, Munkára, ölelésre, nyugalomra*».

Ez nem más, mint Predikátor 3. f. 1. és 5. verse: «*Minden dolognak rendelt ideje vagyon és ideje vagyon az ég alatt minden akaratnak . . . ideje az ölelgetésnek és ideje az ölelgetéstől való eltávozásnak.*»

Ha az agyafurt emberekre hallgatnánk «Úgy minden örült egy *bölcs Salamon*, Minden rabló egy *Istenválasztott*». — mondja a másik egyházi férfiú, Palizsnay János, vránai perjel Mária Királynő I. felvonásában.

A *Mózes* c. tragédia III. felvonásában Mózes egy ízben így szól: «Jehovával *pörölni nem fogok*»; máskor pedig azt mondja: «Én *Isten nem vagyok*». — Jákobnak hangja ez, aki így kiált föl M. I. k. 30. f. 2. versében: «*Avagy Isten vagyok-e én*»; amaz pedig a Zsoltár visszhangja: «Itélj meg, óh Isten, és *pereld peremet*». (43, 1.) vagy pedig 35, 1.: «*Perelj Uram, az én velen perlőkkel*». Jokhebed mondása pedig: «Ő az erős, *más Istenek felett*», nem más, mint M. II. k. 18. f. 11. versének visszhangja: «*Most esmértem meg, hogy nagy az Ur minden istenek*

felett». Az erős Isten pedig Jób kifejezése : «Én az erős Istenhez folyamodnám». (5, 8.)

* * *

Voinovich említi, hogy Madách kéziratai közt föl volt jegyezve, hogy egy értekezést tervezett a *tíz parancsolat kőtábláiról*; de a terv sok más ilyenmű tervvel egyetemben nem valósult meg soha. Hihetőleg rövid élettartama miatt; hiszen mindössze 41 évig élt és életének egy része betegeskedéssel telt el.

Am ez a rövid, odavetett följegyzés mégis arra a következtetésre vezet bennünket, hogy Madách előtt a könyvtárában fölhalmozott teológiai irodalom nem volt idegen, mert különben ilyenmű értekezés megírására még csak nem is gondolhatott volna.

Tényleg, még a zsidó teológiai irodalom sem volt, előtte ismeretlen. Legalább is a Talmud és a Midrás, szóval a rabbinikus irodalom költői része nem. Ennek ugyanis oly mértékű lecsapódásával fogunk találkozni Madách költői műveiben: Az ember tragédiájában, Mózesben és egyes költeményeiben, amit eddig senki sem sejtett.

Azt hiszem, nem vétek értekezésem címe ellen, ha a rabbinikus irodalomnak Madách költészetére gyakorolt hatását is felvettem e munka keretébe. Hiszen ez mindig a Bibliából indul ki és oda tér vissza, azt bővíti, fejtegeti, magyarázza és annak szövegéhez szorosán hozzásimul és belőle táplálkozik.

Egy füst alatt mindjárt azt is megjegyzem, hogy a Biblia hatásának kutatásánál nem szorítkoztam a magam Bibliájára, az Ó-Testamentumra, hanem fel-

öleltem azt, amit Madách e szón értett, tehát az Új-Testamentumot, sőt az Apokrifákat is. Bár ez nem felel meg az IMIT. szorosán vett céljainak, mégis az elem tűzött feladat teljes megoldása kedvéért ehhez az eljáráshoz kellett ragaszkodnom. Hiszen elsősorban engemet nem vallási, hanem esztétikai szempont vezérelt ez értekezés megírásánál.

Madách műveinek a bibliai szöveggel való egybevetésénél többnyire Károli fordítását vettem igénybe, mert Madách maga is ezt szokta használni; csak mikor Károli a héber szövegtől lényegesen eltér, akkor vagy a saját fordításomhoz, vagy az I. M. I. T. bibliafordításához fordultam. Némelykor a Vulgatát, máskor Luthert, a Zsoltár egybevetésénél itt-ott Szenczi Molnár Albert verses fordítását használtam, mert úgy vettem észre, hogy Madách szövege némelykor ehhez áll legközelebb.

Hogy Madách legtöbbször a Károli Gáspár fordítását használta, az kitűnik azokból az alkalmakból, amikor a Bibliát szószerint idézi. Így Az ember tragédiájában a konstantinápolyi színnél, amikor a halálra ítélt eretnekek a 22. Zsoltárt, a barátok pedig a 35.-et éneklik. Továbbá Mária Királynő IV. felvonásában, mikor a nápolyi király megkoronázásakor mondott ünnepi misén a pap az evangéliumi szöveget Luk. 2. f. 34. verséből veszi. Ez alkalmaknál Madách a Károli-fordítást szószerint idézi.

Madách könyvespolcán, mint már említettük, háromféle bibliai fordítás volt, de még egy negyediket is használt: Gonda László fordítását, amint ő maga Mózes végéhez írt egyik jegyzetében elmondja. Szemlátomást Luther fordítását is többször vette igénybe. Egyáltalán

német szövegeket gyakran forgatott. Ez már a tulajdonnevek írásmódjából is kitűnik. Többek közt Mózes egyik fiát is szerepelteti és nevét így írja : *Gerzon* ; amit csak német szövegből vehetett. Mert ha a héber szöveget követi, akkor *Gerson*-t, ha a magyart, akkor *Gerzson*-t írt volna. Ugyanez áll a héberek egyiptomi tartományának nevére is. Ezt Madách így írja : *Gozen*, amit szintén csak német szövegből vehetett. Mert akár a héber szöveget követi, akár a magyart, mindenkép *Gósen*-t írt volna.

Bár Madách jól ismeri a Bibliát, itt-ott egy-egy kisiklás mégis megesik vele. A nőről szóló értekezését így fejezi be : «Bölcs Salamon is, miután 3000 nejét megúnta és az Énekek énekét meg a bölcsesség prédikátori könyvét megírta, ily kór hatása alatt szerzette utolsó munkáját, melyből idéztem : hiúságok-hiúsága, minden hiúság». — Nem! Ez egy kis túlzás. BölcS Salamonnak csak ezer felesége volt, amint ez Kir. I. k. 11. f. 3. versében olvasható ; de hogy megúnta volna őket, arról a Biblia sehol sem tesz említést.

A másik kisiklás Mózes c. trágédia II. felvonásában esik meg a költőn, amidőn Mózes szájába e szavakat teszi :

«Nincs-é megírva, hogy eszét veszi

Az Isten annak, akit veszni szánt».

Az idézés módja azt mutatja, hogy ez bibliai idézet akar lenni ; holott ez a Bibliában nem fordul elő. De igenis előfordul Tinódi Lantos Sebestyén verseiben a Régi Magyar Költők Tára III. k. 53. l. : «Az kit akar isten földön megbüntetni, annak eszit szokta először elvenni, azután önmagát csudájul veszteni». Lásd, Magy.

Nyelvt. Szótár I. k. 708. s. v. ész. Tehát ez régi, XVI. századbéli közmondás és nem bibliai idézet.

De térjünk át a belső hatás részletes kimutatására.

Valahányszor Madách a szívhez szól és ennek húrjait akarja rezgésbe hozni, a Bibliából veszi ehhez az indítékot.

Ha a családi élet meghitt képeit akarja megrajzolni és megindult, bensőséges hangon fordul gyermekeihez, hogy az apai szeretet intelmeit vesse szívükbe : a hit és ezzel együtt a Biblia hangján teszi ezt a költő. *Gyermekeimhez* című költeményében így szól hozzájuk :

«Oh mi nagyszerű, mi szép a gondolat,
Mely a bibliának szent lapjain áll,
 S mely szerint *méltó bért a bűn és erény*
Késő unokákban is bizton talál.
 E nélkül miljók is csak magányosok
 Másnak buja, kéje kit sem érdekel,
 Ezzel lesz miljókból egy emberiség,
 Melynek keblében csak egy szellem lehel».

A költő, aki az emberiség egységének fenséges tanát köti gyermekei szívére, jellegzetes módon ezt a gondolatot Mózes II. k. 20. f. 5. és 6. verséből vezeti le, ahol írva van : «Én vagyok a te Úrad Istened, buzgó Isten, *aki megbüntetem az apák vétkeit a fiakban harmad és negyed iziglen a gyűlölőimen ; de irgalmasságot cselekszem ezer iziglen azokon, akik engem szeretnek és parancsolataimat megtartják».*

Hazaszeretetre, az ősi hagyományok megőrzésére és a nemzeti szellem tiszteletbentartására Izráel példájával és a Biblia szavával így buzdítja az olvasót *Intés* című versében :

«Rabságain keresztül Izráel

Hiven megörzé frigyszekrényeit, (M. IV. 10, 35)

S veszett honuk felélt új földön is,

A megmentett honi oltár felett.

Neked magyar oltárod és jövőd

Itt van leásva, azt el nem viheted,

Tartsd hát mint frigykötést e szentelt szózatot :

Elhagytad Istened, ha e hont elhagyod,

Úlj csak mint Job dult házad ajtaján . . .

Fogj édes testvéreddel hű kezet,

S ha ülsz vele folyóid partjain,

Mint Bábel mellett a rab Izrael,

Sírd a vizekbe multad könnyeit

S dalolj reményt, s ha mégis veszni kell,

Csak egy pajzs fedjen el hordván e mondatot

Nem hagytuk el egymást, *de Isten elhagyott».*

Világos utalás ez a 137. Zsoltárra : «*Babilonnak folyóvizei mellett ott ültünk és sírtunk midőn Ciónról emlékezünk*». Továbbá Jób 2. f. 8. versére: «*Jób... ül vala a hamu közepette*».

Pál öcsém sírjánál c. versében békétlenkedik és háborog a testvér elvesztése fölött és nem tud belenyugodni abba a gondolatba, hogy a többivel együtt a sír őt is egyformán temeti el és az ő sorsa az, ami a többié :

«Minden míveltségünk *Bábel torony,*

Vágyunk felérni *vele az eget,*

S hosszú fáradság, *építés után*

Oly messze az, mint volt, *fejünk felett. (M. I. K. 11. f. 1—9)*

Miért fáradtál te is hát, *jó öcsém,*

Miért műveltéd *hévvel lelkedet?*

Hogy ott légy, *hol a gyermek és buta,*

Kit véled együtt a sír *eltemet?*

Hisz azt mondják: *egyenlők lelkeink,*

S az ember itt csak vendékként mulat . . .»

Az utolsó két sor Zsolt. 39, 13-ra emlékeztet, ahol írva van: «*Én te előtted jövevény és zsellér vagyok, mi-képen minden atyáim voltak*». Hasonlóan Krón. I. k. 29. f. 15. verse: «*Mert mi csak jövevények vagyunk és idegenek előtted . . . életünk napjai olyanok, mint az árnyék e földön*».

A demagógot új Mózeshez hasonlítja és a Biblia sza-vával így gúnyolja Madách:

Mint új *Mózes* hozod puszta'kra népedet;

Szép szóval tartod azt az ó *manna* helyett. (M. II. k. 16, 15)

Elhalt Mózes, de a népé lett *Kánaán* ;

Czélt csak te é'rd, a nép *elveszhet a pusztán*».

(Epigrammák.)

Költészetének gyakran erősen pesszimiztikus han-gulatához hol a természet, hol a világtörténelem, majd pedig a Biblia szolgáltatja az indítékot:

«El, el, ne lássak emberalakot,

Elutálom az *Istent* általa,

Kiről azt mondják, *hogy hatod napon*

Saját képére embert alkota. (M. I. k. 1, 27)

Avagy jobb volt az ember akkoron,

S azóta Istenünk trónról bukott,

Hogy így elnézi, amint ördögök

Bírják a *neki szentelt templomot*.

Nem, nem, galambból nem lesz keselyü,

Az ember olyan, amilyen volt rég,

Azért mondá az úr már kezdetben:

Megbántam im, hogy embert alkoték».

(Egy örült naplójából.)

Szinte szószerint fellelhetők az aláhúzott helyek Mózes I. k. 6. f. 5—7. verseiben: «*És látá Isten, hogy nagy*

az ember rosszasága a földön és szívének minden gondolata és indulata csupán csak rossz minden nap: megbánta az Isten, hogy alkotta az embert a földön és fájlalta szívében. És mondá az Isten: Elpusztítom az embert, akit alkottam, a föld színéről . . . mert megbántam, hogy alkottam».

Hogy pedig az ember Istennek szentelt templom, az Pál levelének gondolata: «Avagy nem tudjátok-e, hogy *ti az Istennek temploma vagytok* és az Istennek lelke lakozik bennetek?» (Kor. I. 3, 16)

Az Utolsó Ítélet című, török legendának jelzett költeménye török mezbe van ugyan öltöztetve, de bibliai motivumokkal van átszőve.

Minden a világon rombadől, csupán egy üstökös néz le a földre véres arczczal, «mint haragvó Isten *boszuló vesszeje*».

Ez Jer. Siralmainak a kifejezése: «Én vagyok a sanyaruság-látott ember, az ő (Isten) *haragjának vesszeje miatt*». (3, 1)

A zerge, a *kígyó*, a védtelen *gyermek* és az erős *oroszlán* megbékélnek a közromlás napján. Egészen úgy, mint ahogyan Ezsájás festi a messiási kort, amidőn «az *oroszlánkölyök* és a *kövér barom* együtt lesznek és *egy kis gyermek* őrzi azokat . . . És a *csecsszopó gyermek* az *áspis-kígyónak* lyukában gyönyörködik». (11. f. 6, 8)

Ugyancsak a Zsoltárral is egyezik: «Nem illet téged a veszedelem, és az ostor nem közelget a te hajlékodhoz. *Az oroszlánon és az áspis kígyón jársz*, megtaposod az *oroszlánkölyköt* és a *sárkányt*». (91, 10, 13.)

Isten ítéletet tart az emberek fölött. Gábor angyal intésére egy halovány bajadér lép Isten trónja elé és

így szól: «Áldásod élveztem, S egyben teljesítém mindig hűn parancsod, Sőt tán *kelleténél jobban, hogy szerettem*».

Erre Isten így szól hozzá: «*Kelj föl leányom, gyöngye minden ember*».

Világos utalás ez Márk 5. f. 41. versére, ahol ezt olvasuk: «És (Jézus) megfogván a leánynak kezét, monda néki: *Talita kumi*, azaz, ha megmagyarázod: *Leányzó (neked mondom) kelj fel!*»

A mondat második fele pedig mintha a Zsoltár visszhangja lenne: «*Minden ember hazug*». (116, 11.)

Végül egy spahi áll Isten trónja elé, aki sokat küzdött és harcolt. Isten így szól hozzá: «Aki a jogért elvérzett, Az leróttá bűnét, annak *oldalomnál készítettem* én már mindörökké *széket*.»

A Zsoltárra emlékeztet, ahol ezt olvassuk: «Mondá az Úr: *Ülj az én jobb kezem felől, míglen vetem a te ellenségedet zsámolyul a te lábaid alá*». (110, 1.)

Az első halott c. költemény bibliai alapból fejlődik. Maga Madách jegyzi föl, hogy Genesis 4. fejezetének 3—11. verseiből fejlesztette Kain és Ábel történetét. Kain agyonüti Ábelt, mert Isten ennek hódoló áldozatát elfogadta, az övét pedig, mivel szívében kétely lakozott, elvetette. Kain azonban mint a természet ós fia, nem érti és nem tudja felfogni, hogy mi is az a halál és azt hiszi, hogy testvére majd felébred. Zenő, Ábel felesége — erről a Biblia nem tud és tisztára Madách leleménye — odajön és ott virraszt mellette abban a biztos reményben, hogy végül is fel fog ébredni. Jön a tél, Zenő még mindig ott virraszt, mert bizton hiszi, hogy a természettel együtt majd Ábel is új életre kél. Kain

űzve a lelkiismerettől — amint a Biblia is beszéli — már rég a sivatagban barangol, holott Zenő várva várja a tavaszt. Az is megérkezik, ő még mindig vár és vár . . . A férfi feltalálta a sírt, a nő hite a halhatatlanságot.

Van Madáchnak egy költeménye: *A könnyek*; ez tisztán rabbinikus forrásból van merítve. Arról szól, hogy «*Három cseppet küldje Isten Égből e szegény világra*». Az első könnycsepp ráhullott a leány keblére és harmat lett belőle, a második a férfi keblére és jégviharrá lett, a harmadik «*bujdosó hazafi fejére*» és onnan a tengerbe. Ha fergeteg kavarja fel a tengert és a hazát vész fenyegeti, «akkor jó fel napvilágra Honfi-szív és tenger gyöngye».

E költeményen jól érezhető a Talmud, Chagiga 5b. sugalmazása. Ugyanis Jeremiás 13. f. 1. és 17. versében olvassuk: «Így szólt az Isten . . . *Könnyezve könnyez és könnybe* lábad az én szemem, mert rabságba vitetik az Úr nyája». «Erre Rabbi Eleázár ezt mondotta: Kinek szól ez a *három könny*? Egyik az első (jeruzsálemi) templomnak, a másik a második (jeruzsálemi) templomnak, a *harmadik* Izráelnek, mely *elbujdosott hazájából*».

Mind a költő, mind a Talmud arról szól, hogy maga Isten könnyezik, három könnycseppet ejt, mind a három a földre hull. E három vonás mindkettőnél közös.

A hasonlóság is, a különbség is oly meglepő, hogy a kettő között a kapcsolat alig szorul bővebb magyarázatra. A rabbit csak a vallási vonatkozás hatja meg és Isten első és második könnye a rombadólt és porrá égett első és második szentélyért omlik; a költőt azonban az emberek érzelmei érintik, azok boldogsága és kínja,

azért Isten első könnye a boldog leány-kebelre, a második az edzett férfi-szívre hull.

Ámde a harmadik könnyecseppben a költő találkozik a rabbival: mindketten a vesztett hazát gyászolják és Istennel is ezt sirattatják. A rabbi szerint a harmadik könnyecsepp Izráelnek szól, mely elbujdosott hazájából; a költő szerint ez a könny a bujdosó hazafi-fejre hull. Az egyénre, mert a magyar haza akkor szomorú helyzetben volt ugyan, de el nem vesztett, azonban egyesek szomorú bujdosásban voltak kénytelenek menedéket keresni.

A költő pedig, úgymint a próféta, Isten részvevő könnyhullatásában keres vigasztalást a kietlen hazai viszonyok közepett.

Kevésbé határozott az aggádai költészet hatása az *Elváláskor* c. versre, amelyben a költő, aki búcsút vesz szerelmes lánykájától, magáról így szól: «Mint *száműzött angyal menny ajtaján*, Úgy álltam a bucsuzó csók után». A leánykáról pedig így szól: «Szent hittel mondá e szavakat: *Isten választ el, Isten visszaad.*» Felismerhető Jób 1. f. 21. versének visszhangja: «Az Örökkévaló adta, az Örökkévaló elvette». Majd mélabús hangulatban így fejezi be a költeményt: «S ha egykor sír borul is majd föléd, Elyelve minden vágyat, szenvedést, Sirodra még a szent csók Búvös virágot hint el... De csak tudjam, hogy rajtad még ragyog *Az istencsók* — könnyebben meghalok».

Különös, hogy a költő istencsóknak nevezi a búcsúcsókot és hogy ezt a halállal hozza kapcsolatba.

De gondoljunk a Deuteronomium Rabba 11. fejezeté-

nek leírására, ahol «Mózeset Isten megcsókolja és ezzel az istencsókka! ajkán hal meg a próféta».

Midőn Madách Mózesén dolgozott, mélyen belemerült nemcsak a Biblia, de — amint látni fogjuk — a rabbinikus irodalomnak is Mózes életkörülményeiről szóló tudósításaiba; valószínű, hogy ez a rabbinikus hagyomány sugalmazta neki az istencsók kifejezést és ennek a halállal való összekapcsolását.

Az angyal útja c. versen, mely telítve van bibliai szellemmel, szintén észrevehetjük a rabbinikus irodalom némi hatását.

Az Úr azt mondja Gábor angyalnak: szállj le a földre és nézz ott körül, vajjon dicsérik-e ott Isten hatalmát? Mintha a Midrás szólalna meg, ahol Deuter. Rabba 11. f.-ben olvashatjuk: «Abban az órában így szólt az Örökkévaló Gábríel angyalhoz: Szállj le és hozd el nekem Mózes lelkét». — Madách, aki jól ismerte a Mózesről szóló rabbinikus mondanakört, innen merítette az ösztönzést e verssor leírásához.

Gábor engedelmeskedik. «És az égnek ajtaja kitérül, Gyors felhőn útjára tér a hírnök». Ez két bibliai versnek: Ezék. 1. f. 1. és Zsolt. 104. f. 4. összetétele: «Megnyíltak az eget... (az Úr) a felhőket rendelte szekérévé... a szeleket követivé tette».

Először a tenger fölé repül Gábríel, ahol minden élő lény Istenhez fohászkozik, csak a dacos ember vitorláz önhittén hajóján. Ámde vihar kerekedik, a hajó recseg és inog és el akar merülni. Bezzeg Istenhez kiált erre a hajós nép.

Élénken emlékeztet ez Jónás 1. f. 4, 5. versének leírására: «De az Úr támaszta nagy vihart a tengeren és

lón felette nagy szélvész, annyira, hogy azt vélték, hogy a hajó összetörik. Megrémültek a hajósok és *kezdének kiáltani kiki a maga Istenéhez*.

Az angyal tovább száll, egész Indiáig, ahol mesés értékű bálványszobrokat lát, *«Istennek nem telik mind-ebben kedve»*. Visszhangja ez a Zsoltárnak 104. f. 31. *«Találja kedvét Isten az ő teremtményeiben.»*

De a bálvány lábainál egy pária-család kunyhója áll, ahol egy gyermek a kis kutya sebeit kötözgeti: *«Hálásan néz a fiúra az eb, E hű társ, ki éden kertéből már Száműzött apánkat elkísérte»*. Honnan vehette ezt Madách, hogy az eb elkísérte Ádámot a számkivetésbe?

Végül az angyal a jég honába repül, ahol setétség honol, kietlen, rideg fagy uralkodik. Nagy bámulatára egy kis kunyhót fedez fel, ahol melegedő boldog családot, sürgölődő nőket, játszadozó gyermekeket lát:

*Szentírást olvas föl egy családfő,
Elvonultan ül egy szerető pár.
Mindnyájuk közt, mint mosolygó szellem
A szegénység s meglegedés jár.
Gábor angyal néz, csak néz sokáig,
Míg eszébe jön, hogy égbe szálljon.
S nem kincset visz, csak néhány virágszált,
Jehováhnak amit bemutasson».*

Az egész költeményen végigvonul a Biblia szelleme, ami ebben a tanításban csúcsosodik ki: *«Szeretetet kívánok és nem áldozatot és Istennek megismerését inkább, mint égőáldozatot»*. (Hosea 6. f. 6.)

Madách egy bibliai tárgyú költeményének *Loth* a címe. Ő maga utal Genesis 19. f. 24—29 verseire, mint forrásra. Egész különös, hogy Lótót prófétának nevezi,

aki Szodoma népéhez Ézsajas modorában így szól: «Térj meg, térj meg végre, megrögzött gonosz nép, Istennek haragját hirdetem ti nektek». (Ézs. 31, 6), De senki sem hallgat rá. Erre legalább feleségét akarja kimenteni a pusztulásra ítélt városból. Így szólítja őt: «Jőjj hát, jőjj és kövess te... Jehovának súlyos karja fekszik itten».

Ami élénk visszhangja a Zsoltárnak: «Kezed nehéz volta Nagy bűneimért rajtam fekszik vala». (Szenczi Molnár Albert Zsolt. 32, 2).

De felesége sem akarja követni. Nem akarja ott hagyni tűzhelyét, társnőit, virágait, a szülők sírját. «Menj magad Loth — szól hozzá — Téged Isten szentelt eszközül választott, Prófétája lettél, s hogy hirdesd az ígét, Melyet a sors rád mért, túrnöd kell a sorsot». De Lót átkarolja és erővel elviszi. Lángtenger van már mögöttük, de a nő még mindig küzköd. Lót magával vonszolja, és óva inti, nehogy visszaneézzen, mert nem bírná ki az eléje táruló képet...

Visszanéz és kővé válik.

A Biblia nem tud arról, hogy Lót próféta lett volna. Lehet, hogy Madách a rabbinikus irodalom sugalmazását követi, mely Lótot Szodoma bírójának mondja. Az egész költemény a rabbinikus irodalom szellemétől van áthatva, mely Lót feleségének sóbálvánnyá válását büntetésül fogja föl, amiért nem akart megválni Szodomától és visszavágyódott a bűntanyára.

Nabukodonozor álma c. költeménye látszólag bibliai tárgyú, de csak látszólag; valójában csak a címe ered a Bibliából. Egy zsarnok uralkodónak homályos képét festi, aki saját lázongó alattvalói és tartományai ellen

dühöng és végsőkig irtja őket, míglen ő maga is megsokalja és saját művétől visszaretten. Ennek a képnek azonban a Dániel könyve 2. és 9. fejezeteiben leírt igazi Nabukodonozor álmához alig van valami köze. Úgy látszik, Nabukodonozort, aki egyébként szintén zsarnoki hajlamú uralkodó volt, arra szemelte ki a költő, hogy ennek leple alatt egy másik uralkodóról, Ausztria császárjáról mondjon el dolgokat, amelyeket csak allegorikus formában tartott tanácsosnak megírni.

Madáchnak van egy költeménye, amelyben arról szól, hogy a szabadságharcban elesettek sírjai még egészen frissek, be sem gyepesedtek, az alattuk fekvők még véreznek és mégis kufár módon a békéről, a mindenáron való szégyenletes békéről alkudoznak. «Örüljete csak békéteknek hát — mondja a költő — Mint féreg, ha orozlánt vérben lát». — Ennek a költeménynek Madách ezt a címet adta: *Csak béke, béke.*

Itt a költő Jeremiás 8. f. 11. versére gondol, ahol a próféta népének szemére hányja: «És gyógyítják népem leányának sebét hazugsággal, mondván: *békesség, békeség, pedig nincs békesség*». Valószínűleg a centrálisták pártja ellen irányul a vers, akik Magyarországot az osztrák birodalmi gyűlésbe akarták belevinni.

Egy másik versének címét hasonló módon veszi a Bibliából: *Kőkeblet adj, kőkeblet Istenem!* Ez nem egyéb, mint Ezékiel 11. f. 17. és 19. versének visszhangja: «Így szól az Úr... adok nekik egy szívet és új lelket adok beléjük és *eltávolítom a kőszívet testükből* és adok nekik húsból való szívet».

Angyal és leány c. kiadatlan verse arról szól, hogy Azor angyal egy földi leány kegyeit élvezi. Voinovich

azt hiszi, hogy e költemény megírásánál M. I. k. 6. fejezetének 2. versére támaszkodik a költő.

A bibliai Sámson és Delilával is többször találkozunk Madáchnál.

A nőről szóló értekezésében a nőről, mint a szerelem megtartójáról elmélkedik és arról szól, hogy előtte még a legvadabb férfi is meghajol és megszelidül és állításának bizonyítására a bibliai Sámsonra hivatkozik, «aki Delila ölébe hajtja fejét».

Egy másik alkalommal, Mária Királynő c. drámájának II. felvonásában Mária Királynő magát *Delilának* tartaná, ha teljesítené a főurak kívánságát és szerelem nélkül lépne frigyre, csak azért, hogy férjét «megnyírhesse új Sámson gyanánt». Világos utalás Bírak könyvének 16. f. 17. és 19. versére, ahol arról van szó, hogy Delila pénzért lenyírja Sámson hajfonatait és ezzel megfosztja erejétől, elárulja és kiszolgáltatja őt a filiszteusoknak.

Sámsonról külön színdarabot is tervezett Madách, de ez csak szándék maradt. Azonban ez a bibliai alak, mégis erősen foglalkoztatta képzeletét; mutatja a *Tündérialom* c. töredéke, amelyhez Gyulai Pál a költő hagyatékából származó feljegyzésekből rövid szcenáriumot is közöl. Ebben egy külön jelenet van, amely ezt a címet viseli: Sámson.

Vajjon mi ingerelte Sámson történetében különösen Madácht, a költőt?

A feleletet e kérdésre csak sejthetjük.

Az ellentétek játéka Sámson és Delila személyében és sorsában érdekelhette a költőt, aki az egymás ellen küzdő, de mégis egymást kiegészítő és kiemelő ellentéteknek nagy kedvelője volt.

Sámsonban a férfi és nő egymás iránti érzelmeinek örökös, rejtelmes problémája izgathatta. Azé a férfié, aki szereti a filiszteusok leányát, Delilát, ő azonban csak honfitársai unszolására minden vonzalom nélkül lesz Sámson élettársa. Delila jobban húz népéhez, mint a héber Sámsonhoz, akit szép szóért és még szebb pénzért elárul népe fiainak. Alattomos ravasz-sággal kitudja Sámson titkát, hogy hajában rejlik ereje, lenyírja hajfonatait és kiszolgáltatja őt a filiszteusoknak. Sámson a filiszteusok megvakítják és malomköveket hajtatnak vele. De haja ismét nőni kezd és utolsó erőfeszítéssel megbosszulja szemevilágát a filiszteusokon, akiknek ünnepi épületét az ünneplők és rajta gyönyörködni akarók sokaságával együtt magára rántja és velük együtt meghal.

A tragikus történet, valamint a filiszteus lakodalom tarka képe, Sámson és a filiszteusok félig tréfás, félig komoly rejtvényharca és vetélkedése, mely végül is véres összeütközéssel fejeződik be — mindez kedvező alkalomnak látszhatott a költő szemében egy ősi héber-filiszteus környezetnek és eredeti jellegű, a Bibliától is hitelesített drámai korrajznak a bemutatására.

A Biblia mely könyvei voltak Madáchra legerősebb hatással?

Elsősorban Mózes könyvei. A Genesis szolgált forrásul Az ember tragédiájának édenkerti jelenete, úgyszintén a rákövetkező III. szín, valamint a befejező XV. szín egy része számára. Ugyancsak innen merítette Az első halott, Angyal és leány, Leány és nő és Loth című költeményeinek tárgyait. Az Exodusból merítette Mózes tragédiájának egyiptomi, gósen-földi, midjáni

jeleneteit, úgyszintén a kivonulás képét, az aranyborjú és a moábiták elleni harc jelenetét. A Numeriből vette a képek és a pusztai lázadások képeit, valamint Josué vezéri megbiztatását. A Deuteronomium pedig forrása Mózes búcsújának, halálának és temetésének.

Mózes könyvei után legerősebben hatottak Madáchra a Bibliának morálfilozofiával foglalkozó könyvei: Jób, Prédikátor és Salamon példabeszédei. Jób könyve szolgált forrásul Az ember tragédiájának mennyei jelenete, valamint a befejező XV. szín egy része számára. A Prédikátor hatása Az ember tragédiájának középső tizenegy színén érezhető. Mind a Jób, mind a Prédikátor könyve bizonyos lelki rokonságban áll Madách gondolkodásával és szellemi irányával: ugyanaz a borongós, világfájdalmas hangulat köszönt bennünket e két könyvben is, Madáchban is. Salamon harmadik könyve, az Énekek éneke, Madáchra, mint alapjában véve nem lírai, hanem drámai költőre, egyáltalán nem hatott.

Ellenben a Zsoltárok, a próféták közül Ézsásjás és Jeremiás hatásával gyakorta találkozunk, az újtestamentomi iratok közül leginkább János jelenésével és Lukáccsal.

A Biblia következő alakjai lépnek elénk Madách műveiből: Ádám, Éva, a Sátán, vagyis Lucifer, továbbá Kain, Ábel, Lót, Mózes, Áron, Jokhebed, Mirjám, vagyis Mária, Hur, Josué, Káleb, Cipora, Jetró, Gerson, Dátán és Abirám.

Ádám bibliai környezetből fejlődik ki; Éden kertjében él ártatlanságban és paradicsomi boldogságban. De Lucifer csábítására eszik a tiltott tudás fájának gyümölcséből, bűnbe esik és az Éden kertjéből, amelynek

bejáratát a Cherub lángpallosa őrzi, távoznia kell. Ezek bibliai vonások. De Ádám itt már leveti a bibliai köntöst és felcseréli az egyiptomi Fáraó királyi palástjával, majd Miltiades hadvezéri tógájával, a dőzsölő Sergiolus rózsakoszorújával, Tankred lovagrendi köpenyével, Kepler csillagászati eszközeivel, Danton frigiai sapkájával, a londoni munkás zubbonyával, végül pedig a phalansteri tudósjelölt zekéjével. Csak ezek után tér ismét vissza a bibliai környezetbe az Úr színe elé, ki a megtérőt kegyelmébe fogadja és a jövőendő küzdelmeire buzdításával fölvértézi.

A bibliánkívüli színekben Ádám a történelem egyes alakjait, típusait állítja elénk, akik egy-egy elvet, igazságot akarnak megtestesíteni; de ezek mindegyikén is észlelhető *egy* bibliai vonás: ugyanaz a mélabús, pesszimiztikus hangulat árad belőlük, mint a Jób és Prédikátor könyveiből.

Lucifer hasonló pályát fut be, mint Ádám. Ő is bibliai környezetben, a mennyekben kezdi szerepét. Az Úr ellen lázong és részt követel a teremtés művéből. Megkapja az Éden két fáját, a tudás és az élet fáját, ezekkel megrontja és bűnbe ejti Éván keresztül Ádámot is, akit most már a paradicsom elveszte után is végigkísér pályáján. Ő is leveti bibliai alakját és elcseréli a miniszteri palásttal, majd a hóhér bárdjával, a dőzsölők boros kancsójával, a fegyverhordozó kardjával, a famulus, a munkás, a tudósjelölt köntösével. Ezek után ő is visszatér a bibliai környezetbe, az Úr színe elé lép és midőn látja Ádám megtérését, fogcsikorgatva félreáll.

Luciferen, ki Ádám mellett a tagadás és kételkedés szellemét képviseli a történelem egyes korszakain ke-

resztül, szintén *egy* bibliai vonás észlelhető: a keserűség, gúnyos, maró pesszimizmus, mely minden neme-sebb törekvést lenéz. Ugyanaz a szellem, mely a Jób és Prédikátor könyveiből is felénk árad.

Éva, aki a női nemet képviseli, bibliai előképéhez híven, kíváncsi, hajlik Lucifer csábítására, eszik a tudás fájáról, bűnbe esik, magával sodorja Ádámot és elveszti a paradicsomot. Éva részint a női nem fenséges, magasztos képviselőit mutatja be a hitvesi hűség és az anyai szeretet, valamint a női becsület és tisztesség alakjain, de másrészt a női nem süllyedését is elénk tárja a kalandvágó, a házasságtörő, a saját leányát áruba bocsátó és az önmagát odakínáló nők alakjain. Végül ő is visszatér a bibliai környezetbe és ő, aki az Édent elveszítette, visszanyeri anyasága által az emberiség jövődjét és lesz, mint bibliai előképe, minden élők anyja.

Mózes teljesen bibliai alapon áll, bibliai szellem hatja át. Abból meríti erejét és ezzel teljesíti isteni hivatását, népe fölszabadítása, pusztai vezérlete, lázongásainak megfékezése és az ígéret földjének határához való elvezetése által. Utódot is jelöl ki maga helyett, aki a szent földet meg fogja hódítani: Jósuét. Mózes és Jósue bibliai alakjaival akarta Madách a békókba vert nemzet számára a fölszabadulás, a föltámadás reménységét és az ígéret földjének jövődjő megvalósulását hirdetni.

A körülöttük csoportosuló alakok, kettő kivételével, mind bibliaiak és a Biblia szellemében gondolkodnak és többé-kevésbé cselekszenek is, amint a maga helyén részletesen ki fogjuk mutatni.

Ha a Bibliának Madáchra való hatását összevetjük

Arany Jánosra és Tompára tett hatásával, lényeges különbséget vehetünk köztük észre. Amíg ugyanis mind Arany, mind Tompa nyelvezetére erős hatással volt, addig Madáchét teljesen érintetlenül hagyta.

Aranynál a Biblia gyermekkorának és ifjúságának reminiscenciája, ezért az ő belső világában a Biblia benyomásai hosszú utat tesznek meg, míg hatékony erővé finomulnak és költői alakítássá szűrődnek és biblikus szólásmóddá formálódnak. Tompánál a Biblia napról-napra megújuló rendszeres és szeretetteljes foglalkozás tárgya, hivatása és hivatala hozzáfűzi; azért hatása is élénkebb, közvetlenebb és erőteljesebb. Madáchra azonban sem az egyik, sem a másik eset nem vonatkozik. Nála a Biblia elmélyedő elmélkedés, költői tervei számára való tanulmány tárgya. Madáchnál a Biblia gondolkodásra ösztökélő forrásmunka. Ezért hatása is más, mint Aranyra és Tompára. Aranynak a lelkében élt a Biblia, Tompának az ajakán, Madáchnak az agyában. Aranynál a Biblia hatása olyan, mint a távoli toronyóra messziről elhangzó, méla, lassan halkuló kongása, Tompánál pedig mint a közeli toronyóra erős, érces, jól hallható friss ütése.

És ez a hatás mindkettőjüknél elsősorban a nyelvezetükben alakul ki és mutatkozik szemmel látható és a nyelvérzék által jól észlelhető módon. Arany nyelvezetén van valami finom, lehellétszerű bibliaszerűség; Tompának a nyelvezete pedig egyenesen bibliai zamatot van fűszerezve. Madách nyelvezetén sem bibliaszerűséget, sem bibliai zamatot nem vehetünk észre. Nála a bibliai hatás csak gondolataiban, eszméiben, szellemében nyilvánul, de nem nyelvében.

Azonfelül Arany és Tompa népies költők. A népiesség bizonyos rokonságban áll a bibliaszzerűséggel, mert a népnek a kalendáriumon kívül a Biblia a legkedveltebb olvasmánya. Bizonyos, hogy a népköltészetben erős és jelentékeny bibliai hatások észlelhetők. Különösen a Biblia nyelve tett lényeges és jelentős hatást a nép költészetére, a népdalokra, balladákra, de leginkább a népmesékre és közmondásokra. A népmesék többnyire bibliai tanulsággal végződnek, a közmondások java pedig egyenesen bibliai eredetű. Ez szinte természetes, hiszen a nép maga nagymértékben áll a Biblia hatása alatt. A Biblia a nép nyelvébe, felfogásába mély nyomokat ázott.

Ebből az is következik, hogy a népies költők nyelvezete már népies irányuknál fogva is bizonyos bibliai zománccal ékes. De az is könnyen érthető, hogy Madách, aki teljesen távol áll a népies iránytól, miért nem mutat nyelvezetében semmiféle lényegesebb bibliai hatást. Nála a toronyóra sem érces, sem halkuló, de még elhaló hangon sem szólal meg. Madách nyelve, amint általánosan ismeretes, egészen különleges valami. Nehézkes, érdes, de mégis szabatos, magvas, tömören eredeti, és éppen ezért súlyos bölcséleti gondolatok kifejezésére nagyon alkalmas. De e súlyos tömörségénél fogva kevésbé alkalmas a bibliai hatások befogadására és kifejezésére. A bibliai képek, hasonlatok, szólások, amelyekkel Madáchnál találkozunk, nem idomulnak és nem hasonulnak át a költő nyelvezetéhez, nem simulnak szorosán és nem illeszkednek szervesen hozzá és nem olvadnak vele össze. A Biblia szava nem válik vérré Madáchban. Valami idegenszerűség férkőzik

közéjük, ami útját állja a teljes egybeolvadásnak. Úgy tűnik föl a Biblia szava Madáchnál, mint a falba épített sziklatömb, amely a beillesztés után is megtartja eredeti jellegét, sziklaszerűségét.

Bár Madách nyelvezet tekintetében a Bibliával nem áll rokonságban, mégis mi az az erő, amely őt mágnesként vonzotta a Bibliához?

A vallás ősforrását, valamint a költészet kincsesházát látta a Bibliában. De ezenkívül látott és keresett benne még mást is. Saját tapasztalatainak, észleleteinek és emberismeretének hézagait onnan pótolta; ott látta azokat a kész alakokat, kiformált, művészileg kikészített típusokat, amelyeket keresett és mint elvont igazságok megérzékítőit költői alkotásában jól felhasználhatta. A Bibliából vette az ősi erénynek és ősgonosznak megtestesítőit és egymással való örökös harcát. Onnan az ember ősi típusát, akinek belsejében ez a harc végbe megy, de úgy, hogy soha meg nem szűnik.

A Bibliából pótolta Madách az ő fantáziájának gyengeségét, lankadt röptét. Mert képzelő tehetsége mögötte állt gondolati erejének, amint már Arany János Szász Károlyhoz intézett egyik levelében mondja: «Hibáját . . . abban látjuk, hogy erősebben gondol, mint képzel. Ezért erősebb a kigondolás, mint a költői kifejezés.» A Bibliában ez irányban is támasztékot és erőforrást keresett.

Sopron.

Dr. POLLÁK MIKSA.

VADÁSZ LIPÓT-EMLÉKÜNNEPSÉG.

Társulatunk az Országos Magyar Zsidó Múzeum Egyesülettel együtt 1934. november 25-én Vadász Lipót igazságügyi államtitkár, az IMIT néhai elnöke halálának tizedik évfordulója alkalmából nagyszabású emlékünnepséget rendezett. Közel ezer főnyi közönség töltötte meg ez alkalommal a Pesti Izr. Hitközség Goldmark-termét. Az első sorokban helyet foglaltak a háborúelőtti Magyarország politikai és társadalmi életének vezető egyéniségei, valamint tudományos és irodalmi életünk kiválóságai. Ott voltak: *Berzeviczy* Albert, ny. vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Tudományos Akadémia elnöke, *Balogh* Jenő, ny. igazságügyi miniszter, a Tudományos Akadémia főtitkára, *Gratz* Gusztáv, *Hegedűs* Loránt, *Kállay* Tibor, *Lukács* György, *Nagy* Emil, *Szurmay* Sándor báró, volt miniszterek, *Szász* Károly, a képviselőház volt elnöke, *Fodor* Jenő, *Hennyey* Vilmos, *Horváth* Elek, volt államtitkárok; az igazságügyminisztérium képviselőjében *Viditzky* János miniszteri tanácsos; a Kúria elnökének képviselőjében *Gallia* Béla kúriai bíró; *Zöld* Márton ny. tábornok; *Egry* Aurél, *Fellner* Frigyes, *Frankl* Adolf, *Gaár* Vilmos, *Glücksthal* Samu, *Buday-Goldberger* Leó, *Hüllt* Hümér, *Korányi* Sándor báró, *Pap* József, felsőházi tagok; *Strauss* István, az áll. legfőbb számvevőszék v. elnöke, *Dési* Géza, *Hegedűs* Kálmán, *Kálnoky-Bedő* Sándor, *Sándor* Pál, országgyűlési képviselők; az ügyvédi kamara részéről *Kövess* Béla, *Oppler* Emil alelnökök és *Szegő* Ferenc titkár; *Alapi* Henrik, *Kúnos*

Ignác, *Marczali* Henrik, *Szladits* Károly, *Török* Lajos, *Vámbéry* Ruzstem, egyetemi tanárok; *Munkácsi* Bernát akadémiai tag; *Földi* Károly közigazgatási bíró, *Kéry* Miklós ny. kúriai bíró; *Lőw* Tibor ítélőtáblai tanácselnök; *Soós* Zoltán ny. főispán; *Lévay* Lajos báró, *Madarassy-Beck* Gyula báró, *Stein* Emil vezérigazgató; nagy számban jelentek meg a Tisza István Társaskör tagjai, élükön *Horánszky* Lajos igazgatóval; s testületileg voltak jelen az Országos Iroda, a Pesti Izr. Hitközség, a testvér-hitközségek, a Pesti Chevra Kadisa és más felekezeti intézmények vezetőségei.

Az ünnepség tárgysorozatából *Wertheimer* Adolf elnöki megnyitóját, *Peterdi* Andor ünnepi ódáját és *Vészi* József emlékbeszédét a következőkben közöljük. Az elnöki megnyitó közben leleplezték Vadász Lipót művészi arcképét, amely most az Orsz. Magy. Zsidó Múzeum történelmi arcképcsarnokában van elhelyezve. *Vészi* József emlékbeszéde után *Bartos* Gyula, a Nemzeti Színház örökös tagja, elszavalta Kozma Andornak 1917-ben írt, «Vadász Lipóthoz» c. költeményét. Az emelkedett hangulatú ünnepség a Himnusz eléneklésével ért véget.

WERTHEIMER ADOLF ELNÖKI MEGNYITÓJA.

Mélyen tisztelt ünneplő közönség !

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat ünnepelni kívánván néhai kiváló elnökét, a magyar politika és a zsidó felekezeti élet eszményi alakját, *Vadász Lipót*ot, halálának tizedik évfordulója alkalmával összehívta a mai napra emlékközgyűlését. Mint a nagy férfiú epigonja nyitom meg ezennel az ő emlékezetének szánt emlékünnepegyűlést. Mielőtt a napirendre áttérnénk, kedves kötelességemnek tartom elsősorban üdvözölni az elhunyt özvegyét és fiait, akiknek bizonyára jól esik a mai ünnep nagy látogatottságából és a megjelent nagyszámú kiválóságoknak kegyeletes részvételéből azt a meggyőződést meríthetni, hogy tíz év elmúta semmiképpen sem változtatott azon a nagy tiszteleten és nagyrabecsülésen, mely *Vadász Lipót* személyét élete végéig körülövezte.

Nagy megtiszteltetésnek veszi az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, hogy meghívására oly díszes és oly nagy közönség jelent meg mai közgyűlésünkön. (Üdvözlések.)

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat ez alkalomból megfesttette néhai elnökének arcképét, melyet ezennel leleplezünk s a mai napon a Magyar Zsidó Múzeumban helyezünk el hálánk és méltánylásunk jeléül, példaképül állítva oda *Vadász Lipót*ot a késő nemzedékeknek. Társulatunk a magyar zsidóságnak a magyar hazá-

val és a magyar nemzettel való egységét és ezer év óta való összeforrottságát úgy véli leghelyesebben kifejezésre juttatni, hogy különös súlyt helyez arra, hogy a zsidóságnak, mely már időszámításunk harmadik évszázadában is itt élt, amiről Zsidó Múzeumunk részére az esztergomi primási múzeumtól legújabban szerzett, ez időből való sírkő is tanúskodik, történelmi életét a magyar állami és a magyar nemzeti élet keretében felkutassa és a nyilvánosság előtt feltárja. Köztudomású, hogy törvénykönyveink a magyar királyság megalapítójától, dicső emlékü Szent István királyunktól kezdve a mai napig számtalan, a zsidóságra vonatkozó törvényt, rendeletet és királyi páténst tartalmaznak, melyek fényesen bizonyítják zsidóságunk összeforrottságát a magyar nemzettel és a magyar államisággal. Ennek a célnak kívánt az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat szolgálni, midőn régebben nagy és hosszú kutatások eredményeképpen kiadta a Magyar Zsidó Okmánytár I. kötetét, mely az 1539-ig terjedő időre vonatkozik.

Dicsőemlékü Vadász Lipótnak az volt forró óhaja, hogy kiadhassa Okmánytárunk további köteteit is. A háború és az azt követő mostoha viszonyok ezt nem engedték meg, úgyhogy elhalálzásakor ennek az újabb kötetnek kiadása nem látszott biztosítottnak. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Vadász Lipót emlékének kíván hódolni azzal az igyekezetével, hogy minden anyagi erejével, a munkatársak lelkesen buzgó tevékenységével Vadász Lipótnak ezt az óhaját teljesítse. A tudományos anyag már egészében együtt van, az anyagi eszközök Társulatunk áldozatkészségéből

szintén rendelkezésre állanak és így bizton remélhetjük, hogy Isten segítségével az Okmánytár egy további kötete a jövő év végén megjelenhetik. Ez legyen látható jele Társulatunk hódolatának Vadász Lipót iránt.

Mielőtt napirendünk további pontjaira áttérnénk, engedtessek meg nekem felidézni az elhúnytnak *erről a helyről* 1916. április 2-án, tehát harmadfél évvel a világháború befejezése előtt elhangzott szavait, amelyek már akkor megjósolták a háborúutáni viszonyok kialakulását, úgy, amint azokat, sajnos, most átéljük.

Vadász Lipót azt mondta ezen a napon elnöki beszédében :

«Bizonyos, hogy ha ez a pokoltól az égis ható harci zengés lecsendesül is, ha ebben a borzalmas orkesztrumban utolsó hangként elhangzik is az utolsó ágyúszó, ez ugyan végét jelenti majd a harcnak, de ez még nem lesz béke, a lelkek békéje. A gyász és a bánat kesergése, a gyűlölet, a szégyen, a bosszú, a harag, sok-sok időre elúzi még a lelki békesség fehér galambját és régen terem már a tiszta búza a szántóvető gazda gondos kezétől kiegyengetett, gránátdúlta földön és ki is nyílt, el is virult az eltemetett hősök sírján a virág, mikor a lelkekben még mindig ott tátonganak az indulatok tépte sebek. Sok idő telik abba, amíg a népek milliói megtanulnak vidámak lenni és egymásnak megbocsátani».

Mélyen tisztelt ünneplő közönség! Ma, midőn e rémes jóslatot élő valóságként szemlélhetjük, úgy hangzanak ezek a szavak, mint a bibliai idők nagy prófétáinak jóslásai, mint Széchenyi István látomásai.

Lelkünkben kívánjuk, hogy minél előbb megérjük

azt az időt, melyben részünkre is megvalósul Arany János megnyugvása :

«Tegnap a remény is eltört,
Az utolsó árboc,
Csupán a kétség kötött egy
Gyarló deszkaszálhoz.
Ma felettem és alattam
Ég és tenger síma,
Zöld ligetnek lombja bókol
Felém mintegy híva.»

Vajha minél előbb kizöldülne a magyar reménység lombja és minél fényesebben ragyogna drága hazánkra a ma még oly setét fellegektől elborult égboltja.

VADÁSZ LIPÓT EMLÉKEZETE.

Tíz éve már, hogy ellobbant és kiégett
lánglelked, mert pazaroltad hevét,
melengetted véle a rideg messzeséget
s úgy vesztegetted termő erejét.
Lelkednek volt zengése és viharzúgása,
szárnyalt, megszépült, szenvedélyt kavart :
ragyogott, mint a nyár, dübörgött, mint a láva,
ha ébresztgetted az elzsibbadt magyart!

Úgy rajzottak a képek, csengő szavad nyomában,
hogy láttuk megnyilni a pusztai határt
s nádtetős kunyhókban, sátrakban, palotákban
jövendő reményünk szent anygala szállt.
Voltál varásló, viaskodó vad gladiátor,
ha kockán forgott az Igazság, a Jog
s úgy perelted e föld száz jussát a világtól,
ha ostromolták az ellenségrajok.

És voltál e kis rendnek legelső zsellérje,
 ki a tudás ugarján kapál, vet, szántogat,
 s itt öltözött lelked a Szépségek selymébe
 úgy lestük együtt a délibábokat.

S hitedben küzdöttél titáni, szent viadalokban,
 alázattal kínáltad fel szived és eszed
 a hazának és minden boldogtalanoknak,
 mert mit adhattál vón még más egyebet?

Porló, nagy őseinknek, te : újravirult ága,
 becsülettel szolgáltál népet, nemzetet
 és hány éjt virrasztottál hajnalodásba,
 hogy elheseged itt a romlást, végzetet.
 Árkokat vésett az aggódás homlokodra,
 mi lesz, ha a furiák kerekednek felül
 s e szűk világ : itt széthullva, megbomolva
 a vad falkák prédájaként elmerül?

E remegés növelte és megszázszorozta
 erődöt a harchoz, őrzőhelyeden,
 míg a halál le nem gyűrt, csakhogy nem orozva,
 mert ritkán fog ilyen zsákmányt a lesen!
 S most áldott az a föld, mely úgy ölel magához,
 mint anya a fiát, kit hajszoltak viharok
 s szeliden égnek fölötted a fényvirágos
 mennyei koszorúk : a bús csillagok.

Isten vigyáz rád, úgy, mint te vigyáztad :
 a Népeket, a Jogot és a Hazát,
 kemény Bayardja voltál e kis világnak,
 tisztító Herakles, tündöklő szavú bárd,
 eleven, izzó pajzsa egy testvértelen népnek,
 hogy megbomlott a tenger, a föld, a világ :
 Északon és Délen lobogó tüzek égtek
 s országok hamvadtak el, mint erdei fák!

Te tornyosodtál itt oly gránitkeményen
akkor, mint az özönvíz Ararát-hegye
se baljós, vad zivatar közepében
voltál az élet szilárd szigete.

Őrizted a völgyeket, a lapályokat neszelve,
mint pásztortitán a nyáját, ha vihar recseg
s az égi Démonok tüzes villámokat szegelve
járták itt felhősubákban a hegyeket.

Ó, nem kutatták akkor, hogy hol ringott a bölcsőd,
ki volt az anyád, életed hol eredt?

mint, ahogy nem nézik a Napot, hogy merről jött,
mikor behajnaloz nagy világgrészeket.

A végtelenség mögött, úgy dajkált égi fenség,
mint komor égboltra egy új csillagot,
azt is csak bámulják, nem kérdik születése rendjét,
csak áldják, amért fölöttünk ragyog.

Így tündökölsz te fajunk ködös égboltján
s hiába rántott örök Keletbe az Úr,
idézzük szellemed és a sorson borongván,
mégse maradtunk vissza vigasztalanul.

Nagy fiat szült, ki téged fiadnak mondhat,
nem törpe nép, mely ily lelket mutat :
s mindig küldünk valakit a világoknak,
hogy megvilágítsa a sötét utakat.

S te fegyvertelen, csak a szó varázslatával
vittál csatákat a becsület mezején,
nem lőporfüstben, nem ólommal, gránáttal,
de lelkeddel győztél a rontók seregén.

Családfád : a próféták, az írástudók fája,
az első kőtábla is fajtádtól eredt,
ezért nem nyelhet el a gyűlölet óceánja
soha, soha, Izrael, tégedet!

Tíz éve már, hogy némán, megbékélten
 álmodol itt a magyar rög kebelén
 s vagy, aki voltál e termő televényen :
 a mélységekben is a csírázó remény.

A füvek, a kalászkok és a fák gyökerét hajtod
 poroddal s táplálod, ha dér hull és havaz
 s a téli föld, ha immár dél felé hajlott,
 mindig kivirágzik fölötted a tavasz...

PETERDI ANDOR.

VADÁSZ LIPÓT.

Renyhelelkűek tévedése az a hit, hogy minden szerencsétlen fordulatnak, amely egy nemzet életében beállott, elháríthatatlan szükségszerűséggel kellett bekövetkeznie. Aki egészséges történelmi érzékkel vizsgálja a dolgokat, annak fel kell ismernie, hogy amíg a história szövőszékén a sors orsója még ide-oda szaladt, a nemzetnek még nyíltott lehetőség arra, hogy a saját akarata szerint alakíthassa jövőjét. Ilyen időkből emelkednek ki a nemzet soraiból gondviselésküldte férfiak, akik látnoki erővel felruházva, előre megérik a közeledő veszedelmeket és megmutatják az utat, mely a nyugodt fejlődés, a zökkenés nélkül való előrehaladás felé vezet. De ugyanakkor megmozdulnak s a porondra lépnek az ellentétes erők is, melyek az enyészet, a végromlás felé terelik a nemzetet. Ilyen időkből a sors mérlegre teszi a népeket, saját elhatározásukra bízván jövőjük alakítását, és ami tragikus trianoni példánk mutatja, hogy jaj annak a népnek, amely ilyenkor könnyűnek találta magát.

A világháború réme még az idők méhében szunnyadt, amikor Magyarországon már akadtak férfiak, akik küldöttei a gondviselésnek, prófétai ihlettel igyekeztek a nemzetet a balvégzet karmaiból kiragadni és a további boldogulás útjára terelni. Élükön Tisza István állott, aki azonban nemcsak látnok volt, hanem hős is. Mert nem érte be azzal, hogy intő szóval forduljon a nemzet létfenntartási ösztönéhez, hogy ostromolja nemzete lelkiismeretét, hanem elszánt heroizmussal szembe is szállott a rombolásra kész balvégzettel, csüggedést nem ismerő kézzel odanyult a sorsnak immár felénk dübörgő kereke felé, hogy megállítsa rohantában, elszánva arra is, hogyha kell, odavesse saját magát a kerék elé s élete árán hárítsa el a fenyegető katasztrófát.

A látnokok között, akik Tisza István hős alakja köré sereglettek, ott volt, küzdőtársainak egyik legnemesebbje, Vadász Lipót, akinek dicső emléke köré ezen a mai napon fonjuk kegyeletünk babérkoszorúját.

Vezérének, Tisza Istvánnak nem volt hívebb katonája nálánál. Mesterének, Tisza Istvánnak ő volt egyik legméltóbb tanítványa.

Tizennégy évvel a nagy háború előtt került bele a nyírbátori kerület egyhangú mandátumával a magyar képviselőházba. Szabolcs megye, amelynek földjén bölcsője ringott, adta őt az országnak. Kisvárdán született és Kisvárdán folyt le az élete mindaddig, amíg alkalma nyílt arra, hogy a törvényhozás termében fejtse ki fényes tehetségét, nagyvonalú egyéniségét. Kisvárdán éltek és ugyanott porladnak a zsidótemetőben apja, nagypapa, sőt már dédapja is. Ezzel a szűkebb hazájával érezte magát összeforrottnak, amikor tanulmányai el-

végeztével mint fiatal ügyvéd ott telepedett meg. A fiatal fiskális csakhamar hatalmas klientélát tudott szerezni, mert megyéjében nagy híre kelt jogászi tudásának, példátlan felkészültségének, jelleme feltétlen megbízhatóságának. A megye nagy uradalmi csakhamar órá bízta jogügyeiknek intézését, ő pedig, vezetőszerphez jutva szülővárosának társadalmi és kultúréletében, belekapcsolódott a vármegye közéletébe is. Ott vívta első harcait, ott fente élesre fegyverét, amelyet mesteri módon tudott forgatni, valahányszor a magyar nemzet sorsdöntő kérdéseiről folyt vita a vármegye törvényhatóságának termében. Így történt az, hogy Vadász Lipót lelkébe mindjobban beleszűrődött az a mindig böles s mindig nyugodt ítélőképesség, az a tősgyökeresen magyar gondolat- és érzésvilág, amely a régi magyar táblabírókat jellemezte. Ez a zsidó ügyvéd ott Szabolcsban mintha egyenes leszármazottja lett volna a régi jó táblabíráknak. És ő maga is tudatosan kapcsolta bele magát ezekbe a hagyományokba, mikor a választójogról elmondott egyik parlamenti beszédében azt hirdette a táblabírói gondolkodásról, hogy kár volna azt teljesen megtagadni, mert a nemzet lelkéből lelkedzett, de úgy kell kezelni, hogy magába bocsásson minden modern sugarat és lelkében dolgozza fel, mert ez a magyar táblabírói gondolkodás mindig megfontoltan, de mégis előrement a reformok terén.

Jól figyeljünk fel erre a mondatra: «Mindig megfontoltan haladni előre a reformok terén». Ilyen értelemben táblabíró lélek lakott Tisza Istvánban is. A Tisza István konzervatívsága nem jelentett megállást, még kevésbé visszafejlődést, csupán ahhoz ragasz-

kodott, hogy a reformok felé törekvést állandóan fékezze a magyar nemzet speciális életfeltételeinek lelkiismeretes mérlegelése. Vadász Lipót is, éppúgy, mint Tisza István, útálta a doktrinér radikalizmust, mely elvi merevségéből nem volt hajlandó engedni akkor sem, ha belőle a nemzeti jövő szempontjából a legnagyobb veszedelmek származhattak. Vezére és mestere példáján indulva, Vadász Lipót is elsősorban magyar akart lenni, a magyar ugart akarta szántani, a magyar politika termőtalajába magyar vetőmagot akart elhelyezni, hogy a belőle kikelő termés is magyar termés legyen. Idegen példák nem csábították, mert tudatában volt annak, hogy a magyarság csakis a saját, senki mással nem közös élettörvényei szerint tudja a közeledő viharok közepett a helyét megállani.

Mi volt hát Vadász Lipót lelkivilága? Ez a lelki-világ már igen megkapóan bontakozott ki az első parlamenti beszédében, amellyel kétévi hallgatás után lépett ki az addig megőrzött félhomályból az aktív, sőt küzdő politika terére. Vagyunk itt néhányan, akik szerencsések voltunk tanúi lehetni ennek az első nyilvános szereplésének. Sohasem felejttem el azt a mély hatást, amelyet ez a szűzbeszéd a parlamentben kiváltott. Hogy ezt a hatást csak a külsőségekkel jellemezzem, hadd említsem meg, hogy a Ház s benne még a politikai közélet tapasztalatokban leggazdagabb, legkényesebb igényű harcosainak tábora is csöndes áhítattal, szinte elbűvölten csüngött a szónok ajkain. Beszéde hatalmas, mélyenszántó s egyszersmind magasröptű filippika volt az obstrukció ellen. Annak a korszaknak az obstrukció volt a rákfenéje. Már a század

legelején még Széll Kálmán kormánya alatt tört ki ez a nyavalya a szerencsétlen emlékü véderővita alkalmával. Eleinte a *beszélő* obstrukcióval kezdte meg az ellenzék a hadjáratot, követelte az önálló magyar hadsereget, de legalábbis a magyar vezényszót és a magyar szolgálati nyelvet; utóbb aztán elfajult az úgynevezett *technikai* obstrukcióvá, ami abból állott, hogy heteken, hónapokon keresztül mindjárt az ülés megnyitása után, — az akkori házszabályok adta lehetőséggel élve — a hitelesítendő jegyzőkönyvhöz temérdek módosításokat indítványoztak és minden egyes módosításra névszerinti szavazást kértek, amivel aztán kiérdemítették az egész ülés tanácskozási idejét. Már hónapok óta dúlt ez a háború, és nem volt belátható, mikor fog végződni. Ferenc József király türelmetlenségét Széll Kálmán azzal igyekezett lefegyverezni, hogy majd csak belefárad az obstruáló ellenzék, és különben is közeledik az aratás évadja, amikor kiki a maga birtokára kívánczik, hogy ott a saját gazdasága dolgai után nézzen. De minthogy a király nem hajlott erre az optimista felfogásra, Széll Kálmán azt tanácsolta neki, jöjjön le Budapestre, itt adjon sűrű egymásutánban udvari ebédeket, s az ebédeket követő cercle során próbáljon maga is a képviselőkkel való személyes érintkezés útján a helyzetet megismerni. A király megfogadta a tanácsot, s az egyik udvari ebéden magam is jelen lehettem. Mikor a cercle került sorra, a király a félkörben felállított képviselők mindegyikéhez odalépett s azt a kérdést intézte hozzájuk, mikorára várható az obstrukció abbahagyása vagy letörése. Mindenünnen azt a választ kapta, hogy türelem kell, majd belefáradnak az emberek

s legkésőbb aratáskor végeszakad az áldatlan hadjáratnak. Ferenc József aggódó és szkeptikus arccal fogadta ezeket a kijelentéseket. Egyre-másra azt felelte, hogy az urak mindnyájan ezt a nézetet vallják, de mi lesz akkor, ha az obstruáló ellenzék nem tér észre és a végtelenségig folytatja akcióját?

A koronás király szkepszisének volt igaza. A Thaly Kálmán kezdése folytán létrejött *treuga dei* csak rövid fegyverszünetet jelentett, Széll Kálmán megbukott, de utána az obstrukció, bár némi megszakításokkal, ernyedetlenül folytatta romboló munkáját. Ez így ment már évek óta. Világos volt, hogy ebből nemcsak a magyar parlament válságos megrázkódtatásának krízise fog bekövetkezni, hanem a nemzet belső és külső ellenségei is ösztönzést fognak az obstrukcióból meríteni arra, hogy a nemzeti és állami életünk romlására irányuló törekvéseiket annál állhatatosabban folytassák.

Ebben az atmoszférában hangzott el Vadász Lipót monumentális vádbeszéde az obstrukció ellen. Ámulva és bámulva hallgatta a Ház ezt a szónoki remekművet. Tökéletes architektúrával volt a beszéd felépítve. Az érvek hatalmas oszlopsorokban zárkóztak egymás mellé, — belőlük, mint a Memnon-szoborból, kiáradt a haza sorsán aggódó, borús sejtelmektől tépett lélek bűgő melódiája. Tisza István tanítását az obstrukció országrontó hatásáról hirdette ez a szűzbeszéd, de Vadász Lipót hangján, Vadász Lipót lelkén átszűrődve. A központi gondolat benne ez volt: az obstrukció sírásója lesz a nemzetnek. És itt sikoltott ki Vadász Lipót szavaiból az a látnoki szellem, amely — jól jegyezzük meg: két évvel a háború kitörése előtt —

előre meglátta a balvégzetet, mely útjában nem lesz megállítható, ha a nemzet nem hallgat a gondviselés-küldte próféták intő szavára. Az obstrukció — így szólt az intelem — végzetesen meggyöngíti a magyar államban a központi erőket és szárnyakat ad a nemzeti-ségi kérdésben rejlő repesztő erőknek *idebent* és azoknak a centrifugális erőknek, amelyek *az országon kívül* soha egyébre nem vártak és várnak, mint arra az időre, hogy a magyar központi hatalom gyöngülése nyomán ellenünk lehessen rohanniok.

Idefigyeljen mindenki, hogyan prófétálta meg Vadász Lipót a katasztrófát, mely már akkor itt ólálkodott körülöttünk. «Az alkonyban — így szólt — ott láthatjuk a széles szemhatáron azokat a lassan kigyúló tábor-tüzeket, amelyeket mind a mi ellenségeink gyujtottak. És ha behúnjuk is szemünket és nem akarjuk látni ezeket a tüzeket, ha nem akarunk leszámolni ezekkel a veszedelmekkel és önönmagunkkal, ha nem egyesülünk igazán céltudatos, komoly, központosító, erős munkára, akkor ezek hol bátor, hol gyáva, hol hangos, hol néma, de mindig ellenséges erők egy szép napon *egyszerre egyesülve* intéznek majd rohamot ellenünk, s akkor igazán késő lesz, hogy, amit ma könnyű kézzel vissza tudnánk verni, az egyesült rohamot feltartóztathassuk».

Erre a bölcs, a jövőbelátó akkordra volt az egész beszéd hangolva. Fokozta a hatását a fájó sejtelmekből kifakadó hazafias aggodalom, mely féltette a nemzetet a feléje közeledő viharfelhőktől, az a vas logika, mely a hathatósnál hathatósbab érveket egymáshoz kovácsolta, és nem utolsósorban az a gyönyörű, zamatos, őszerejű magyar nyelv, amelybe Vadász Lipót a gon-

dolatait öltöztetni tudta. Mindenkin erőt vett az az érzés, hogy ez a beszéd Vadász Lipótot a magyar parlamenti szónokok legkiválóbbjainak fényes sorába emelte. Nem első félénk szárnypróbálgatás volt ez, hanem bemutatkozása a rétori művészet egyik avatott mesterének.

Csodálatos volt csakugyan az a mód, ahogy ez a rétori készség, még a külső szónoki habitusban is megnyilatkozott. A legtöbb kezdő szónok nem tud a két kezével mit csinálni. Vadász Lipót elegáns gesztusai-ban megnyilatkozott a vármegye iskolájából kikerült szónoki tehetség tökéletes technikája is. Nem hadonászott a karjaival, félszeg mozdulatokkal nem próbálta mondatait kíséreni. Hasonlított azokhoz a nagy karmesterekhez, akik pálcájuk apró kis mozdulataival tudják a zenekart vezényelni. A beszéd belső és külső szépségei egyaránt lenyűgözték a hallgatóságot, és ezzel a példátlan sikerrel indult neki Vadász Lipót az ő fényes, bár a sorstól tragikusan rövidreszabott parlamenti pályafutásának.

Volt ennek a beszédnek még más hatása is. Alig egy év múlva Vadász Lipót az igazságügyi minisztérium politikai államtitkárának magas polcára emelkedett. Balogh Jenő akkori igazságügyminiszter, akit ma szerencsénk van körünkben tisztelhetni, felismerve Vadász Lipót szellemi és jellembeli kvalitásait, bejelentette Tisza Istvánnak, hogy maga mellé politikai államtitkárnak Vadász Lipótot óhajtja kineveztetni, és Tisza István ezt a bejelentést a legnagyobb örömmel vette tudomásul. Mikor Ferenc József királynak Balogh őexcellenciája megtette előterjesztését, a felséges

úr is azonnal hozzájárult, és bizonyára megemlítésre méltó, hogy amikor a miniszter «fölső óvatosságból» megjegyezte, *hogy Vadász Lipót zsidó, Ő felsége habozás nélkül azt válaszolta, hogy ez nem tesz semmit, az embert kell nézni, nem pedig a vallását.* Balogh Jenő őexcellenciája Vadász Lipót államtitkári installációja alkalmával mondott beszédében kiemelte, hogy tárgyi okok voltak a döntők arra, hogy utaik összetalálkoztak, s mértékadóak azok a szellemi és erkölcsi nagy erők voltak, amelyeket az új államtitkárban megismerni és egyúttal nagyrabecsülni nyílt módja. Hozzátette még, hogy döntő volt az ő emelkedett nemes gondolkodása, mély értelme, az a kiváló általános műveltség, amelyhez igen alapos és komoly jogászti tudás járul.

Négy évig, — addig a percig, amelyben kicsinyes csel-szövések kirobbantották Tisza Istvánt a kormányelnöki székből, — dolgozott Vadász Lipót az igazságügyminisztériumban Balogh Jenő oldala mellett. S talán kimondhatom azt a meggyőződésemet, hogy a nagytudású miniszter és a hozzá méltó államtitkár között a lelki összhangot soha semmi nem tudta megzavarni.

Az igazi szellemi ereje Vadász Lipótnak, az ő politikai egyéniségének egész nagyvonalúsága azonban a választójogi kérdés körül lezajlott harcokban nyilatkozott meg, amelyekből már az ellenzéki padokról vette ki részét. Ezek a viták a háború utolsó esztendejében, 1918 tavaszán és nyarán folytak le. Mögöttük, a vitatkozók lelkének hátterében az a végzetszerű kérdés lappangott, milyen lelki diszpozíciókkal fog a háború végeztével a lövészárokból hazatérni a hadviselt katona? Voltak optimisták, — s nem hallgathatom el, hogy ezek közül

való volt Tisza István is — akik úgy vélték, hogy a visszatérő frontharcosok családjuk körében s újra megtalált otthonukban térdenállva fogják áldani az Istent, amiért megszabadulhattak a háború poklának borzalmaitól, elégedett, csöndes, engedelmes polgárok lesznek, akiknek lelke iszonyodik minden felfordulástól, minden forradalmi rázkódtatástól. Egy új Biedermayer-korszak beköszöntét remélték és komolyan várták is ezek az optimisták.

Vadász Lipót másképp gondolkodott. Az a történelmi tény, hogy a multban minden háború után ilyen csöndes, békés Biedermayer-korszak következett, nem volt képes eloszlatni gyötrő kétségeit; hiszen tudta, hogy ennek a világháborúnak egyetlen nagy, hónapokig tartó csatájában több ember esett el, mint ahány harcosa volt — teszem — még a harmincéves háborúnak is. Ebből következtette sejtő lélekkel, hogy ez a borzadalmas világháború mélyebb, sokkal mélyebb nyomokat fog hagyni azoknak a gondolat- és érzésvilágában, akik végigküzdötték. Egyik választójogi beszédében kifejezést is adott azoknak a kétségeknek, amelyek lelkét felzaklatták. «Ki tudja megmondani — így szólt — milyen érzésekkel fog a lövészárokból hazajönni az a katona, aki három esztendeig ott vérzik, szenved, öregszik, és ki tudja meddig még. Ki tudja, hogy a halál mesgyéjén járó emberek lelkében mik rajzolódnak le, mikor fogja elfelejteni az a katona, hogy álmában is hányszor látta, mint kergeti a háború démona a halálnak szomorú fekete vizein a véres vitorlákat? Ki tudja lelkéből elkergetni a borzalomnak, a gyötrelmeknek, az emberölésnek e képeit? Mikor fog az egész

lelkületéből kibillent ember ott tartani, hogy nyugodt érzése legyen? Mivel fog hazajönni Oroszországból az a hadifoglyunk, aki már több mint három esztendeje szenved, számúzve családjától, mindenkitől? Milyen utat tett meg, mik voltak lelkének impressziói, mikor oda került, és milyen lesz az út, amelyet a lázban rángó, lángban égő országon keresztül fog megtenni, míg hazakerül?»

Íme, a harctérről ismét hazavetődő frontkatona lelki viharzását így látta előre, ilyen szemléltetően festette le Vadász Lipót. De épp, mert így látta a dolgot, épp azért követelte, sürgette, hogy a választójog reformja olyan legyen, mely megóvja a magyar nemzetet azoktól a kiszámíthatatlan veszedelmektől, melyeket ez a probléma magában rejtegetett. Szembeszállt a radikális frázisok hangoztatóival, a doktrinér demokrácia szószólóival, akik nem csináltak maguknak lelkiismereti kérdést abból, hogy mi sors vár a hazánkra, ha ezt a kiszámíthatatlan feszítő erőktől fűtött néptömeget válogatás nélkül, gondosan kitervelt kautélák nélkül egyszerre szabadítják rá az alkotmány sáncaira? Szóval sem mondta, hogy ne tágítsuk a politikai jogokat, ne nyissunk fel egy zsilipet, amelyen keresztül a még ismeretlen tömegindulatok áradata levezethető volna az e célra kiszemelt árterületre, hogy aztán a végzetes erővel romboló árvíz el ne boríthassa a magyar alkotmányos élet termőföldjét. Csak *óvatosságra, körültekintésre* intett Vadász Lipót, lelkiismeretes, hazafiúi gondoktól inspirált mérlegelésére annak, meddig lehet, meddig szabad az alkotmányos jogok kiterjesztésében az állami és nemzeti érdekek kockáztatása nélkül elmenni. Ebben is vezérének és mesterének szavaihoz

igazodott, aki a képviselőház választójogi bizottságában ezzel a felszólítással fordult a korlátlan jogkiterjesztés szószólóihoz: «Fogjunk kezét a nemzet megmentésére! Hallgassanak rám, most hallgassanak rám, most, még Mohács előtt, és ne Mohács után!» A haza és a nemzet jövőjét féltő ugyanaz az aggodalom, amely Tisza István e megrázó szavaiból csendült ki, nyilatkozott meg Vadász Lipót fejtegetéseiben is. Megint a látnok szemeivel hatolt keresztül azon a sűrű ködhomályon, mely akkor még a ránk várakozó jövőt takarta. Amit ebben az összefüggésben mondott, az mindaddig, amíg magyar szívek dobognak és magyar lelkek éreznek ezen a földön, örök bizonyítéka marad Vadász Lipót előrelátásának és hazafiúi lelkiismeretének. A történelem fogja lapjaira iktatni Vadász Lipót következő mondatait, amelyek — ne felejtsük el — néhány hónappal a háború tragikus vége előtt hangzottak el a magyar nemzet törvényhozásának házában. Még késői unokák is megrendülten és meghatottan fogják ezeket a mondatokat olvasni:

«Ha valaha szükség volt arra, — így kiáltott fel Vadász Lipót — hogy harag nélkül, szenvedély nélkül, a hagyományos magyar meggondoltsággal, magyar erővel, magyar egyetértéssel dolgozzunk, akkor most van arra szükség. Még itt tombol körülöttünk ez a háború, és ki tudja, mi fog történni annál a zöldasztalnál, ahol a békét csinálják, ki fogja ott a magyar nemzet igazságait érvényesíteni? Világok dőlnek egymásra, olyan hallatlan kataklizmák előtt állunk, annyira próbája az, ami körülöttünk tombol, mindannak, ami az emberben jó és rossz, annyira ott mered mind-

ennek háta mögött már az új problémáknak erdeje, hogyha elhangzik is az utolsó ágyúszó és elnémul is az utolsó trombita, *ez csak a háború vége lesz, de ez még nem lesz a békesség.* Ha eljön majd a béke ideje, jegyezzük meg előre, hogy ma vannak szövetségeseink, *de akkor nem lesznek barátaink.* Mindenki a maga bajával fog törődni, ez a lelkiileg, gazdaságilag, pénzügyileg mindenképpen lerongyolt szerencsétlen emberiség mind azon lesz, hogy a maga országát, a maga tűzhelyét, a maga államát erősítse. Ne várjunk mi támogatást senkitől, ne várjunk segítséget, ne várjunk barátságot. *Egymagunk fogunk itt állani ezen az egész világon és a jó Istenen kívül nem fog mirajtunk segíteni más, csak a magunk lelkének ereje, a magunk erejének organizációja,* a magyar államban egyesült magyarságnak az az ereje, mely tudatában van annak, hogy itt ezen a földön nem lehet más, mint a magyar állam, mert itt nem tud más megélni, mint a magyar állam».

Prófétai szavak, amelyekben megrezdül a magyar lelkiismeret, a magyar nemzet jövőjét féltő, gyötrő gond, és amelyek előre megmondják az országnak, mi sors vár rá, ha még az utolsó pillanatban nem eszmél magára s nem tesz legalább komoly kísérletet arra, hogy a magyarság összefogása által útját állja a felénk dübörgő balvégzetnek.

Hiába hangzottak el Tisza István Kasszandra-kiáltásai és Vadász Lipót látnoki szavai. A visszavonás démonai folytatták munkájukat, továbbra is szították a választójog körül kigyulladt szenvedélyeket és úgy látszott, hogy semmi földi hatalom nem tudja elhárítani a katasztrófát, mely nemzetünket már akkor olyan közel-

ről fenyegette. De Vadász Lipót nem tudott ebbe bele-nyugodni. Még egyszer hallatta a szavát a választójogi vitában. Most már nem bocsátkozott elméleti fejtegetésekbe, hanem a gyakorlati politikus szemével nézve a problémát, a *választójogi megegyezést* sürgette, felszólítva az egymással szembenálló táborokat, eszméljenek valahára magukra és fogjanak össze, nehogy bekövetkezhessék az a mérhetetlen szerencsétlenség, amely az elkövetkező zivatarban a világtörténelem romboló erőivel egy belső meghasonlásoktól szétdúlt magyar nemzetet fognak szembeállítani. *Közmegnyugvással* akarta a választójogi harcot megoldani. A béke asztalához hívta az egymással harcoló táborokat, és beszéde ebben a felszólításban csendült ki: «Béküljön meg végre a magyar a magyarral!»

Itt kell megemlítenem, hogy Vadász Lipótnak és vele együtt nekem is mód adatott arra, hogy közbelépjunk a közmegnyugvás, a megegyezés érdekében. A háború utolsó esztendejének augusztusában történt, hogy láttára bizonyos jelenségeknek, amelyek arra engedtek következtetni, hogy már-már a magyar közvéleményben is kezd meginogni az addig rendületlennek látszó harci készség, gróf Fürstenberghez, a német birodalom budapesti képviselőjéhez fordultam azzal a kéréssel, eszközölje ki kormányánál, hogy Németország legtekintélyesebb katonai írói nyugtassák meg lapom útján a magyar nemzetet arról, hogy a tömeges amerikai csapatszállítások ellenére is tavaszig sikeresen lesz befejezhető a háború. Néhány nappal később Fürstenberg gróf azt jelezte nekem, hogy menjek ki magam Berlinbe s jelentkezzem ott a külügyi hivatalban, ahol

e tárgyban beszélni óhajtanak velem. A berlini Wilhelmstrasse ama házában, amelyben a német külügyi hivatal van elhelyezve, azzal fogadtak, hogy összehoznak engem az illető katonai személyiségekkel. De mielőtt távozhattam volna, a jelenlevő német urak egyike, a magyar ügyek decernense, ezzel a kérdéssel fordult hozzám :

«Tudja-e az Önök dr. Wekerléje, hogy otthon maguknál miféle dolgok folynak a tót felföldön? A mi hírszerzőink értesítései szerint ott éjjel-nappal lázasan rakják le az aknákat Magyarország felrobbantására, s ezt a munkát Prágából tervszerűen irányítják. A tótság területén a nagy gyárvállalatok élére Prága bizalmi embereit állítják, akik aztán a kezükbe veszik a földalatti szervezkedés vezetését. Dolgoznak az agitáció minden eszközével, pénzzel, népbolondítással. Nemcsak a városokban, de kisebb községekben is műkedvelői színházi előadások örve alatt összetoborozzák az intelligenciát és színházi próbák ürügyén zárt ajtók mögött tanítgatják ki az embereket arra, mit kell tenniük az aknamunka sikerének érdekében».

Berlinből hazajövet felkerestem Wekerle miniszterelnököt s közöltem vele a berlini értesüléseket. A felelet az volt, hogy a miniszterelnök ilyesféle jelentéseket nem kapott; de ott van Pozsonyban Szmrecsányi György, a kilenc tót vármegyének kormánybiztosa, majd felhívja őt telefonon és lekéreti Budapestre, hogy vele erről a kérdéstről beszélhessünk. És ha már így együtt voltunk négyszem közt, kikiváncozott Wekerle lelkéből az a fájdalmas gond, amit neki a választójogi kérdés miatt bekövetkezett nemzeti meghasonlás oko-

zott. A háború még folyt, de minden jel arra vallott, hogy egyik fél sem bírja már soká. Mi lesz az országgal, ha a háború végeztével a tengernyi katonaság hazaözlök s a választójogi kérdés akkorára nem lesz megoldva? Ez a kérdés álmatlan éjszakákat okozott a miniszterelnöknek. Az egész dolog— szerinte — azon múlott, sikerül-e a Tisza István és Vázsonyi Vilmos között tátongó űrt valahogyan áthidalni. Ha ez a két ember össze tudna jönni, úgy vélte, akkor még volna kilátás arra, hogy a kérdés békés megegyezéssel volna megoldásra vihető.

Erre én a következő ajánlattal álltam elő: «Én beszélek majd Vadász Lipóttal, aki Tisza Istvánnak egyik legmeghittebb embere, próbálja meg ő Tiszát a Vázsonyival való megegyezésre rábírni; én magam pedig Vázsonyi Vilmosra próbálok ugyanilyen irányban hatni.» Wekerle a gondolatot nagy örömmel fogadta. Én pedig tőle egyenesen Vadász Lipóthoz mentem. Mondanom sem kell, hogy a legnagyobb készséggel vállalta a neki szánt feladatot. Igaz ugyan, hogy Tisza fel volt háborodva Vázsonyinak egy kijelentése miatt, aki őt, amikor kiment a frontra a debreceni huszárezred élére, «reklámezredesnek» nevezte. De Vadász Lipót remélte és tudta, hogy Tisza István, ha az ország érdekéről van szó, nagylelkűen félre tud tenni minden szubjektív érzést és habozás nélkül lesz hajlandó e személyes áldozat meghozására. Ami pedig Vázsonyi Vilmost illeti, én bíztam abban, hogy ő is deferálni fog a haza és a nemzet magasabbrendű érdekének, s így mertem remélni, hogy ő sem fogja magától elhárítani a nagy ellenfelével való kiengesztelődésre kínálkozó

alkalmat. Nem csalódtam ebben a feltevésben. Pár nap múlva le volt rakva a két férfiú közt a békemű alapja.

De akkor már késő volt. A katasztrófa már a küszöbön állt. A megegyezés még létre tudott volna jönni, de az egész választójogi problémát elsöpörte a nagy összeomlás. «Hiába fáradoztunk», mondta nekem Vadász Lipót, «a sors másképp döntött».

Aztán kevés vártatva jött a Vörösmarty jóslatának tragikus beteljesülése: «a nagyszerű halál». De ha el is buktunk a nagy háborúban, vitézségével, áldozatkészségével, katonáinak nagyszerű haditetteivel, a Hinterland példás fegyelmezettségével Magyarország kivívta magának ez egész világ megbecsülését s a népek részvétét.

Akik bennünket olyan embertelenül megcsonkítottak és megnyomorítottak, azt remélték, Magyarország ezt nem fogja sokáig túlélni. S már eleve meg is ásták a trianoni sírgödört számunkra. De számításukban csalódtak. A nemzet élniakarása hatalmasabbnak bizonyult az ellene összeesküdött romboló erőknél, a sírgödör üresen maradt, de talajából kikelt egy csodás virág: a feltámadás reményének virága.

Egyelőre azonban Magyarország fölött, hogy a költő szavával éljek, hollószárnyaival ott lebegett a zordon enyészet.

A vesztett háború kárhozatos nyomában kigyulladt a Károlyi-forradalom tüze, elpusztulással fenyegetve még azt a maradék életerőt is, mely a szörnyű vereszeség után ott szunnyadt még a porbasujtott nemzet alélt testében. És ráncszakadt az a szörnyű-

séges októbertvégi nap, amelyen öt gyilkos forradalmár megjelent Tisza István lakásán és golyóival leterítette Magyarország e legnagyobb tragikus hőjét, ezt a nagy magyart, aki ízig-vérig magyar volt, magában megtestesítve az ezeréves nemzet viszontagságos életében kitermelt összes magyar erényeket. És e szörnyű tragédia után jött a még szörnyűségesebb, *jött Trianon*.

Két csapás érte ezzel Vadász Lipót szívét. Látnia kellett hazája összeomlását és megcsönkítését, s látnia kellett vezérének és férfiúi és hazafiúi ideáljának, gróf Tisza Istvánnak vértanúhalálát. És nem kímélte meg a kegyetlen sors az ő lelkét még egy harmadik, éppolyan fájó sebtől sem. Látnia kellett, hogy ebben az országban a sorscsapások által feldult szenvedélyek izzása közben hogyan ütötte fel fejét a zsidógyűlölet ádáz szenvedélye. Mert Vadász Lipót éppolyan törhetetlen hűséggel ragaszkodott őseinek hitéhez, mint amilyen állhatatos és rajongó volt az ő magyar hazaszeretete. Hányszor magasztalta előttem baráti beszélgetéseink közben a magyar nép nagyszerű türelmességét, mely nem nézett arra, ki milyen oltár előtt imádkozik Istenéhez, hanem az embert csak a szerint ítélte meg, milyen becsületes volt a lelke és milyen megbízható a magyar hazafisága. Ő nem úgy szerette magyar hazáját, mint más magyar. Az ő hazaszeretetében benne volt még a mélységes és meghatott hála is azért a nemes türelmességért, melyet ez a mi hazánk a zsidóság irányában gyakorolt. És most, most látnia kellett, hogy itt-ott mégis fellángolt az antiszemita szenvedély, az ébredők harci zajától visszhangzott az ország, hogy ártatlan embereket üldöztek, megkínóztak, itt-ott meg is öltek,

csak azért, mert zsidók voltak. Én jelen voltam, mikor egyízben Vadász Lipót közvetlenül szembekerült a felekezeti gyűlölködésnek ezzel a hullámával. Az első nemzetgyűlési választások idejében Heinrich Ferenc kibontotta a Nemzeti Polgári Párt zászlaját, s ezzel vonult bele a választási harcba. Ez a párt a régi szabadelvű hagyományok korszerű felelevenítését tűzte ki céljául, erős harci kiélezettséggel a forradalmi törekvések ellen. Mi sem természetesebb, mint hogy Vadász Lipót ehhez a táborhoz szegődött, és a budapesti belváros egyik választói gyűlésén neki volt szánva a vezérszónoki tisztség. A gyűlésen résztvettem magam is. Az elnöki emelvényen ott állt Vadász Lipót és belefogott beszédébe. Alig hangzott el néhány mondata, a terembe becsempészkedett ébredők bűzbombákat hintettek el, s ezeknek a hatása olyan penetráns volt, hogy a gyűlést félbe kellett szakítani. Majd amikor a terem már ki volt szellőztetve, Vadász Lipót újra beszédjébe akart fogni, az ébredők azonban rázendítettek a Himnuszra s ennek a harsogásával fojtották beléje a szót. Megint félbeszakították a gyűlést, s Vadász Lipót néhányunkkal bevonult egy mellékszobába. Ott vártuk be, amíg a rendőrség rendet teremtett, s akkor újra bevonultunk a gyűlés színhelyére, s Vadász Lipót újra belekezdett beszédébe. De csak néhány mondatot tudott kiejteni, a bűzbomba hatásától és az azt követő izgalmaktól annyira meg voltak az idegei viselve, hogy nem bírta tovább a szót, a verejték kigyöngyözött homlokán, hátratántorodott és csak ennyit tudott még rebegni: «Nem bírom tovább, nem bírom tovább». Megint bevonultunk vele a mellékterembe. Ott leült egy székre,

a feje búsan lehanyatlott a mellére, máskor élénktűzű szemére borongó homály borult, úgy ült ott, mint a lelki szomorúságnak és a testi szenvedésnek élő szobra, s amikor hozzáléptem s vigasztalni próbáltam azzal, hogy én láttam gróf Andrássy Gyulát is, amint ugyanilyen módon elsápadva abbahagyta már az első mondat után a beszédjét és némán visszaült a helyére. De Vadász Lipót nem vigasztalódott meg. Csak ennyit mondott nekem halk hangon: «Az más eset volt. Ami velem történt, az nem vethető össze az Andrássy Gyula esetével».

Ettől fogva megrokkant Vadász Lipót lelki, egészségi állapota. Elméje még olyan friss volt, mint azelőtt, de lelkéből kiszállt visszahozhatatlanul a derű, amely azelőtt belőle kisugárzott, és előbbi lendületét megbénította egy komor kedélyválság, melyet még fokozott az, hogy régi szívbaja elhatalmasodott az átszenvedett bánatok és izgalmak öldöklő hatása alatt. Ezidőtájt naponta kerestem őt fel lakásán. Ott ült az íróasztalánál, a lába bebugyolálva nehéz, meleg takarókba, a feje lehorgasztva, a szeme mélán elrévedezve. Beszélgetés közben mégis fel-feléledett, meg nem csappant érdeklődéssel szólt hozzá a politika napi eseményeihez, de ez már nem volt a régi Vadász Lipót, ez már csak árnyéka volt a nemrégiben még olyan életerős és olyan friss férfiúnak. A halál gondolatával még nem foglalkozott, de az életbe már nem tudott amúgy igazán belekapcsolódni. Valami kimondhatatlan szomorúság ömlött el rajta; beteg sas módjára szárnyaszegetten ült gazdag és nemes lelkének magas sziklacsúcsán. Szívetfacsaró volt a látványa annak a rombolásnak,

amit a sors itt véghezvitt. Mekkora remények fűződtek ehhez az életpályához, amely olyan hatalmas íveléssel emelkedett egyszerre a magasba! Csaknem ötven éves volt Vadász Lipót, amikor bekerült a parlamentbe. Azok a szellemi kincsek, amiket magával hozott Szabolcsból, gyorsan meghódították neki nemcsak politikai barátainak rokonszenvét, hanem az egész magyar közélet nagyrabecsülését is. Elismerték és bámulták őt mint mélyen szántó politikai elmét és mint ragyogó mesterét a szónoki művészetnek. Senki sem találta meglepőnek, hogy már rövid parlamenti szereplés után az igazságügy-miniszterium államtitkárává lett. Még politikai ellenlábasai is természetesen és teljesen megérdemeltnek találták ezt az emelkedést, mert műveltsége, elvszilárd-sága, jellemtisztasága imponált mindenkinek.

És volt benne még valami, ami az emberek lelkét megfogta. Ez a valami az ő imponáló műveltségén felül az *a költői ihletettség* volt, amely olyan harmonikusan csendült ki a szónoklataiból. Ízelítőül hadd álljon itt az a prózaiműremek, amely a Tisza Istvánról mondott emlékbeszédében foglaltatott. A magyar bánatról szóltak ezek a mondatok, amelyek költői mélysége és költői szépsége előkelő helyet kíván a magyar széppróza történetében. Hallgassátok meg, milyen örökszépségű akkordokban tudott Vadász Lipót a magyar bánatról dalolni :

«Tisza István a szívében hordta századok szenvedéseinek bánatos emlékeit és lelkén ült a fenyegető bajok nehéz gondja, gondolatja. A bánat! A magyar bánat! Ez a nehéz, sűrű magyar szomorúság! Aki a magyar históriában jó és nemes volt, a lelke mélyén talán mind

szomorú volt. Az ősrégi templomének, mely romlott hazánkról, szegény Magyarországról kesereg, Zrínyi Miklós élesen kicsattanó riadója, Berzsenyi klasszikusan fenséges korholása, Kisfaludy Rákoson sírva szántó parasztjának sóhajtása, Petur pártos keserősége, Tiborc mérhetetlen fájdalmú panasza, Bajza örök bút zengő éneke, Vörösmarty lázadt emberének vad keserve, Széchenyi hibáinkat ostorozó titáni haragja és hypochondriája, Eötvös szentelt fájdalma, Arany János Ossiánt ködös, homályos énekével hívó borongása, a Szózat és Deák Ferenc ama szomorú megállapítása, hogy «történetünk csak átokszülte viszálykodásokra, csak életért és megmaradásért vívott véres harcokra mutat», — mind-mind egy forrásból fakadt megnyilatkozása annak a magyar bánatnak, örök gyötrődésnek, mely legjobbainkat emészti».

Érzitek-e ezekben a sorokban a költői lélek lükte-tetését? Kihalljátok-e belőlük azt a melódiát, amely kicsendül vér- és könnyáztatta történelmünkéből? Lám, a rideg tényekkel számoló államférfiúnak, a szónoki művészet mesterének a lelke mélyén ott lappangott a poéta is, aki az érzések hárfájának húrjaiból a legmegragadóbb hangokat tudta kicsalni.

És mindezt elvesztettük, amikor sírbatettük Vadász Lipót kihült tetemét. De csakugyan prédájává lett-e az enyészetnek Vadász Lipót? Én nem hiszem, mert ilyen örök értékek nem tudnak a sírgödörben elporladni. Most is úgy érzem, mintha itt suhogna a mi körünkben valami láthatatlan szárnyaknak halk libbenésével, és suttogna nekünk arról, hogy hinnünk kell a magyar haza feltámadásában, megcsónkított nemzetünk új fel-

virágzásában, mert ennek a nemzetnek van még tenni-valója ezen a földön, még teljesítenie kell eddig csonkán maradt történelmi küldetését. Vadász Lipót lelkének szárnyalása az, amely itt suhog a mi körünkben. Él ez a lélek és élni fog, mert élnie kell. Élnie kell, mert amit ránk hagyott, megszentelt, drága örökség, amelyet szerető gonddal kell ápolnia minden magyar embernek.

Három tórdöfés érte a szívét, mielőtt az élők sorából elszóltotta a halál. Trianon volt az egyik tórdöfés, Tisza István tragikus halála a második, és Orgovány a harmadik. Ott a túlvilágon Tisza István megdicsőült szellemével társalog Vadász Lipót elköltözött lelke. A trianoni átok még rajta ül az országon, de a világ nagyrészenek lelkiismeretét már sikerült felébreszteni az igazainkért vívott küzdelmeinkkel, és töretlenül él bennük a hit, hogy az irgalom Istene beéri eddig elszenvedett megpróbáltatásainkkal és hozzásegít minket újra mindenhez, amit a jogtalan és istentelen erőszak tőlünk elrabolt. Ami pedig Orgoványt illeti, ezt a harmadik tórdöfést, az immár a mindörökre eltemetett múlté, mert a nemzet lelkében újra feléledt a nemes türelmesség szelleme, mely megkülönböztetés nélkül harmonikus egységbe foglal össze mindenkit, akinek magyar szíve a magyar hazáért dobog.

Vadász Lipót elköltözött lelke, mi úgy érezzük, hogy velünk vagy az áhítatos megemlékezésnek ebben az órájában, és megfogadjuk Neked, hogy a Te példádon fogunk mindenha indulni és hívek maradunk váltig a Te tanításaidhoz.

VÉSZI JÓZSEF.

«PÁLYÁM EMLÉKEZETE».

A török népélet virágos kertjében.

Messze múltaknak elevenednek elém már-már hűnyóban levő emlékezései. Mintha a Mester szavait hallanám újból, a török nép- és nyelvtudomány legendássá lett magyar halhatatlanját. Mintha azok a gyöngyként pergő sorok kelnének ismét életre, melyekkel első török mesekötetemet, a magyar turkológia színes irodalmába bevezette.

Mert elsőnek hirdette volt e kötet, hogy az oszmán-törökség népi életének is megvan a maga szintiszta népnyelve, hol derengő, hol borongó dalköltése és, lelki élete megnyilatkozásakép, dúsan termő mesekincse. Javarészükből arab ezeréseg éjszakák kései visszahangzásai, *sirázi* berkek perzsás utórezgésén keresztül fakadozott, török népi életen átszűrődött népies nyelvű, nemzeti zamatú meseköltészete, a *türk* népközösség *maszalja*. A Mester szavai pedig, a mesekötet előljáró sorai emígy hangzanak :

— Akár az uccára szórt gyöngyök, gyémántok és egyéb drágakövek, úgy hevernek szanaszét a török népköltészet kincsei, a nélkül, hogy összegyűjtőjük akadt volna, a nélkül, hogy az őket megillető figyelmet felébresztették volna. Amaz élénk politikai és gazdasági érintkezés alatt, mely köztünk és a hozzánk oly közel álló kelet közt már évszázadok óta fennáll, pusztán a *Porta* nyelve, az *efendi*-világ gondolköre és az arab-perzsás elemek tarka-barka cafrangjaitól

rikító irodalmi termékek voltak azok, melyek kelet kutatóját érdekelték.

Mint török irodalmi mutatványok, csakis ilyenek terjedtek el a Nyugaton. De hogy maga a nép, az idegen szellemi termékektől meg nem betegesített törökség, hogyan gondolkozik, hogyan érez és álmodozik, milyenek a mondái és dalai, legendái és meséi, mindezekről vajmi keveset tudtunk ezidáig. Hiszen maga a *türk* szó egyértelmű volt a «paraszt, durva, bárdolatlan» kifejezésekkel, és az a hamis szégyenpír, mely ez epithetonok kiejtésekor az *oszmanli* arcát elborította, mintha halavány fényét egész Európáig vetette volna.

Igen érdemes munkára vállalkozott tehát a mesekötet szerzője, amidőn figyelmét az eddig teljesen elhanyagolt irodalmi kincsre fordította és e szerteszét heverő drágaságokat összeszedve, gyönyörű népmesék díszes koszorújával ajándékozta meg az európai olvasó közönséget. E mesék jobbára népmesélők ajkairól vannak ellesve, akik gőzölgő *mokka*-nedv és szörtyögő *nárgile* mellett heverészve, kávéházi kényelemben töltik idejüket és a boldog nyugalmat kifejező *kejf* élvezetébe merülvék. Legnagyobb részük azonban a *hárem* derült és kedélyes lakónőitől származnak, akik estéken át a *tandir* köré guggolva, örömet kalandozzák be képzeletükkel a földöntúli világ tündéreklakta levegőjét. Rideg téli éjszakáknak derült enyhe költészet. Egy részük ismét a keleti képzelődés ama gazdag forrásaiból eredezett, melyek főleg a hosszú *ramazáni* éjjeleken szoktak fel-felbugyogni, amidőn a szigorú böjtidőt vidám lakmározás váltja fel és amidőn a fárasztó *terávi*-imára gyenge bágyadtság és áhítózott

nyugalom következik. Ez érzéseket, mi nyugot emberei, nem is ismerjük.

A keleti ember fantáziája mindig is tevékenyebb és elevenebb, mint a gondolkozó ereje. Mert míg ez utóbbi a földi bajlódások és küszködések fáradságos voltát juttatja eszébe, addig az előbbi, mintegy üdülőül szolgálva, enyhíti és gyönyörködteti és boldogságának voltaképpen alapfeltétele. A meseköltészet múzsája mindig is elevenebb volt keleten, mint nyugaton, minden rang- és állásbéli egyforma buzgalommal ápolta. És csak alig négy évtizede annak, hogy maga egy török diplomata, tehát egy egészen modernizált török, meseköltés sugaraival ragyogtatta be berlini missziója idejét és «Muhájjeláti Aziz efendi» (Aziz efendi képzelődései) címén egy kötet csinos mesét küldött a komoly német északból a Boszporusz lanyhább fővényére.

Ami az előttünk levő mesekötet őseredetét illeti, úgy azt azon ethnológiai érintkezésekben kereshetni, melyeknek a mai *oszmánok* keletkezésüket is köszönhetik. És amint a *szeldzsuk-turkomán* hódítók köré évszázadokon át gyülekeztek a különböző népek: *görögök, örmények, arabok, kürdök, kaukázusiak, szlávok*, és *albánok* és együttesen alkották az *oszmán* nemzetet, éppúgy a török mesék eredetét is a keleti költészet ama mesteri hálózatában kell keresnünk, mely *Indiától* a *Tigris* partjáig, innen meg egész *Európáig* is eljutott.

Az Ezeregyéj bizonyára már a kisázsiai *szeldzsukok* közt erősen el volt terjedve, mert hisz a legelső, speciális *oszmánli* jellegű irodalmi kísérletek is, egy «Elfereds baad es-sidde» című ismeretes mesegyűjtemény után

vannak megalkotva. E gyűjtemény, mely a *Hidsra* VII. és VIII. századában keletkezett, voltaképpen *arab* mesék utánzata és nem is tekintve a roppant érdekes nyelvanyagot, úgyszólván első szellemi kapcsa lett ama nagy népegyvelegnek, melyet összességében *oszmánli-nak* neveznek. Később e mesék éppoly mértékben alakultak át, mint amilyen mértékben növekedett a keleti szellemtől merőben különböző *szláv-görög* és *kaukázusi* befolyás, a nélkül azonban, hogy a költészet alaphangját lényegében megváltoztatta volna, mely mindig megőrizte a keleti fantáziá tiszta bélyegét és amely előszeretettel kalandozgatott ázsiai erkölcs- és gondolatvilágokban.

Mert csakis így érthető, hogy e török mesék, melyeket tanítványom hűen és mintaszerűen gyűjtött és fordított, éppoly mértékben beszél *padisákról* és *dervisekről*, *dev* (ördög) és *peri-tündérről*, *ankáról* és *dzsinnről*, boszorkányról meg varázslókról, mint akár a messze India és a még messzebb mongol sivatag hasonló termékei. Tekintetbe véve azt a nagy szellemi rokonságot, melyet a világ összes népeinek meséi közt már többször kimutattak, nem igen fog meglepőleg hatni, ha az előttünk levő kötetben nem egy frappáns párjára bukkanunk azoknak a meséknek, melyeket *Frere* kisasszony «Old Deccan Days» c. csinos könyvében közölt, avagy amelyeket «Sziddhi-Khür» c. gyűjteményében *Jülg* nyújtott a német közönségnek. Hisz ily jelentékeny hasonlóságok a magyar és délszláv meseköltészetben is ugyancsak kimutathatók.

Ami azonban az előttünk levő mesekötet költészetét legjobban jellemzi, az amaz egyszerű és mégis erőteljes

nyelvezet, az a mesterkéletlen és itt-ott mégis merész gondolatmenet. Egyszóval *Kúnos* meséi egy darab keletnek a képviselői, egyszerű ruházatában a természetes népnyelvnek. Egy drágakő, melynek tiszta és nemes a foglalatja és mint ilyet nem ajánlhatjuk eléggé a művelt közönségnek. De ugyancsak ideje is volt már, hogy a fiatal magyar turkológus összegyűjtse a rég parlagon heverő kincset, mert nemsokára vasút szeldeli át *Anatólia* klasszikus földjét és azzal együtt idegen emberek jelennek meg, idegen mesékkel és varázsszerű közlekedéseink változtató hatása alatt sok enyészik majd el az ó-világ jellemzetességeiből. —

*

Ezeket a bevezető sorokat néhai való mesterem, *Vámbéry Armin* írta volt, majdnem öt évtizednyi idő előtt, a Kisfaludy-Társaság kiadásában «Török népmesék» néven megjelent első mesekötetem elé. Oly távolmúlt időben, amikor tudományosságra törekvő pályafutásom legkezdetén állottam, a török nép- és nyelvtudomány művelése pedig még csak megindulóban. És hogy kellő időben és kellő módon indulhattam bizonytalan utam végtelenjének, és hogy török-keleti tanulmányaim tudományos célját és feladatát valóra válthattam, első sorban a pesti izraelita hitközség erkölcsi és anyagi támogatásának köszönhetem. Elég megemlítenem, hogy a pesti hitközség akkori elnöke (1889-ben) a felejthetetlen emlékezetű *Wahrmann Mór*, főtíkára pedig keleti tudományunknak örök büszkesége, *Goldziher Ignác* volt. Bensőséges szeretettel, igaz baráti érzéssel kell e helyütt is megemlékezni tudós *Mun-*

kácsi Bernátról, tanulóéveim kenyeres pajtásáról, kinek lelkes buzdítása, magával ragadó példaadása bátorítólag és ösztönzőleg hatottak turkológiai pályafutásom kialakulására.

Ifjúságom öt teljes esztendején át (1885 tavaszától 1900 nyaráig) ragyogott rám a világszép *Sztambul* nap-sütéses égboltja. Ez öt év ugyanannyi nyaratszakt tették emlékezetessé a török Kisázsianak hol síváran sivatagos, hol buján tenyésző vadonjai, népi és nyelvi érdekességű területei. És e hosszú, de mesebeli gyorsasággal tovaillanó időszaknak alig volt napnyi nappala, hogy fogalomná nőtt feladatommá, az eleddig merőben ismeretlen török népnyelv és népirodalom felkutatásának, lelkes igyekezettel és kitartó szorgalommal ura ne lettem volna. Az oszmán-törökségnek, melynek akkori lélekszáma a tizenkét milliót is meghaladta, belső és külső életét, nyelvi és népeleti megnyilatkozásait kellőképp nem ismertük és társadalmi zártságánál fogva lelki sajátosságait, hitéleti különösségeit csak nagyjában ha tudhattuk. Hiszen maga a török ismeretek akkori atyamestere, a közel és távol kelet bicegő der-vise és híres-neves világlátottja is csak félfüllel ha hallhatott, csak félszemmel ha láthatott meg egyet-mást benne. Ám így is jelentékenyen többet, mint az őt megelőző kutatók. A nép nyelvét valósággal durvának, póriásnak és bárdolatlannak gúnyolta az írni és olvasni tudók rendje, az alig iskolázottak, a félműveltek tömege és a köznép csacska szólásait, paraszti verseit, nyelvi életének bármelyes megnyilatkozását közön-ségessé alacsonyították. Egyes-egyedül azért, mert a török nyelv szellemétől, szerkezetétől, hang- és alak-

tani sajátosságaitól, szó- és mondatfűzésétől olyannyira eltérő *arab* és *perzsa* szóelemek és mondatbeli különösségek nem tarkították. Holott az iszlámság e két nyelvét, a *sémi* nyelvcsaládbeli *arabot* és az indo-európai *perzsát* is, csak az írás közössége terelte egymáshoz és mindkettőt az ural-altáji törökséghez. Az iszlám hit és világfelfogás egyesítő ereje révén pedig hova-tovább annyi *arab* és *perzsa* nyelvelem keveredett a török nyelv vallási, társadalmi, főképp pedig irodalmi életébe, hogy az elegyessé vált oszmán nyelv három-egy-nyelvvé, a török nép egyetemességének immár félig érthetetlen idiómájává változott. A *perzsa* szóelemekkel lágyabban hangzóvá, érdekesebben folyóvá akarták nyelvüket átvarázsolni és csak cikornyássá tarkították. Az *arab* szókkal és szerkezetekkel erőteljesebbé, gazdagabbá akarták tömöríteni és csak választékosan mesterkéltté torzították.

A törökség hamisítatlan népnyelve pedig, a *turáni* eredetű, elszigetelődött az ő nép-nemzeti kitaszított-ságában, az ő népköltésébeli hamupipőkeségében. Színesen csapongó dalai, a népelet meghittségének árván kóválygó *bülbül*-madarai, immár rejtekutakon kóvályognak és csak bujókás *háremi* közösségekben ha meg-ered a «Hol volt, hol nem volt» kezdetű, óperenciás élmények tündéri káprázata. Oszmánlivá, három-egy-nyelv természetellenes keverékévé lett az irodalom, a hírlapírás, a hivatalok, a közigazgatás és az úri rend-béliek nyelve.

Ennek a megalázott és félig-meddig kiközösített nyelvnek lettem én egyik rajongó kutatója és a magára maradt népnyelv lelki világának megfigyelője. Hány

felém emelkedő akadályt, mily megrögzött elfogultságokat kellett szinte nap-nap után legyőznöm, hogy megbirkózhassak feladatommal, mely egyben hazai tudományosságunk törekvéseinek is szolgált. Mily sajátosabb ismeretekre, török népszokásoknak és iszlám népéleti különösségeknak mily bennfentességére volt úton-útfélen szükségem, hogy az egyéb világbéliektől elzárkózó népi élet családi és hitéleti rejtelmességeibe is, ha csak futólag is, valamelyes belepillantást nyerhessek. Nem is szólva a női elzárkózottság tilalomfájáról, mely még a legszerényebbre korlátozott érintkezéseknek is útját állotta.

A népélet tavaszában éledező dalokat és versikéket, négy- és nyolcsoros énekeket, egyébként is a *hárem*-élet *kadin*-asszonyai, lengén fátyolozott és serdülőben levő hajadonjai és a *hárem*-világ szolgálatában álló rableányai, a *halajik*-ok és a belsőbb szolgálatban levő *odaliszik*-ok (törökül = *odalik*) tartják legélénkebb és ajkról ajkra szálló emlékezetben. Népmeséiket, legendás emlékeiket ugyancsak asszonyi megőrzések és elmondások rejtegetik és szájról szájra szállván, népköltési hagyományokká, népirodalmi termékekévé kristályosodnak. Kelet fátyolkendős asszonyai, főleg a nagyobb községbeliek, ha kifelé nem is, annál nyugalmasabb életet élnek, ha szűkebbre szabott határoltságokban, befelé. Az ő bensőségebb életmódjukban, családi együttesükben korlátlanok, házi elfoglaltságuk ügyes-bajosságaiban szabadabbak és nagyobb lelkiélmények híjával, a népköltés virágfakasztó illatárjában keresik szellemi táplálékuk szóló szőlőjét, csengő l arackját és mosolygó almáját. Szellemi és társadalmi

életük, egészen a legújabb időkig, a férfiakétól teljesen elkülönödött és főleg vallási okokból, külön életre volt rákényszeredve.

E magukra maradottságukból született a török népszellemi termékeknek oly egyedülálló sajátossága, mely a népnyelv természetes fejlődését színesebbé, gazdagabbá és lágyabban hangzóvá elevenítette. A női egyetemesség, az ő elkülönödött együttesében, nem egy oly kifejezést, nem egy oly mondatfűző sajátos-
ságot és hangsúlybeli eltérést tett az ő nyelvi életük megszokottjává, mely tereferélgetéseik, meghittes beszélgetéseik alkalmával került nyelvhegyre. A *padisa szerájában* élő nők százai meg százainak, az úgynevezett *szerájli*, vagyis palotabéliek élete még elzártabb, még körülhatároltabb. És szinte színesebben, illatosabban virítanak benne oly szók többszín virágai, oly szólások csipkerózsái, melyek a *szerájon* kívülre nem is juthatnak. Aminthogy külön szavaik mellett külön danáik is vannak, melyek velük élnek és velük virítanak is el.

Az átlagos feminin szók és szólások észrevétlenül szívárognak át dalaikba, meséikbe és sajátos hangzásukkal, rövidebbre fogott szófűzéseikkel, eltérő hangsúlyozásukkal szinte gazdagították a török népnyelv arabeszkes szépségét. Ha pedig ünnepi vagy családi dáridók adódnak és kézbe kerül a *def*, a csengőkkel kicifrázott féldob, pattannak álltukból, ugranak ültük-
ből és a ritmusosan tompa pengésbe lágyszavú énekek ezüstös hangjai elegyülnek. És ha zártabb együttesbe szilajodik a fiatalság, nemek szerint választódván el egymástól, sóhajos szók kísérik a hajladozó derekak

kigyózásait. Még a tánclejtések ritmusában is nyilvánvalóvá élesedik a két nem közötti különbözőség. Más a férfi tánca, más a nőé.

A keleti, illetve török táncnak és népi énekszónak szinte jelképpé vált két kifejezője a *csengi* és *köcsek* nevű néptáncos és népénekes. A népies mulatozások e két testetöltője középázsiai eredetre nyúlik vissza. A *köcsek* lehet legény is, lány is, jobbára népdalok és népi dallamok megszemélyesítője; míg a *csengi*, a lenge öltözetű és erkölcsű lányzó a léháb nótázásoknak és érzéki táncoknak vált hivatásos szószólójává. Mindketteje vagy rabsorból kiszabadult, vagy cigány eredetű vadvirág, kiknek kenyérkereső foglalkozása a táncoló és éneklő igrickedés. Bármilyes népmulatságot, menyegzői vigadalmat, pénteki és más ünnepnap szórakoztatókat, főkép a békebeli boldog időkben, ő nélkülök még csak elképzelni se lehetett. Szinte a népi élet etnikumához, lelki sajátosságaihoz tartoztak és lelki szükségletet töltöttek be. Költői képességükből, nótafakasztó rátermettségükből nem egy népdal, nem egy melódia vált a népszellem közkincsévé. Az aranyragyogású *Boszporuszon*, az európai édesvizeknek nevezett ligetekben és virágnitító völgyekben, a *kjádhánei* partok lankás domboldalain, az *Aranyszarv*-menti népmulatókban költői ünnepet ült a népelet derús múzsája, az iszlám népszellem hagyományos *kejjje*.

*

Rokon, de magánosabb utakon haladt a török népköltés legkedveltebb és magábamélyedőbb terméke, a *maszalnak* mondott népmese. A törökök mesekincse,

a maga hétréteges földön aluli és hétréteges égfeletti birodalmával, kakaslábon forgó *szerajaival* és *köskjeivel*, drágaköves trónusokon ülő *padisájaival*, *szultán-asszonyaival*, világgá induló *sezáde-ifjaival*, szerelemre váró *szultán-lánykáival*, vízben, tűzben és levegőben lakó *dev-ördögeivel*, tüzet szóró, három, hét és negyvenfejű *ezsderha-sárkányaival*, galamb alakjában szállongó és márvány medencékre, tavi patakokra ereszkedő *peri-tündéreivel*, félelmes hatalmú és fiatal életekre törő *dzsadi-boszorkányaival*, *dzsín-szellemeivel* és *pir-aggastyánok révüléseivel*, jövőbe látó és varázsló erejű *derviseivel*, bűvös talizmánjaival, életrekelő *gül-rózsáknak* száz színt sziporkázó *gülisztán-kertjeivel*, táltos lovakon tovaryargalászó szellemekkel, láthatatlanná tevő varázssüvegével, varázskorbácsával és varázsszőnyegével, mindemez elképzelődései a török mesekincs tündéri világának, jobbára *iszlám* előtti, *mohammedán* koron kívüli, messze Ázsiáig vezető meseanyagok összeszűrődéséből, távol és közel keleti mese-elemek egybevegyüléséből keletkeztek. Főkép erős hatása alatt az arab-indus ezeregyéjszakák bűvöletének és a zoroaszteri perzsa szellem színes képzeletének. Pogány felfogás iszlámosodott át törökké, távol népek hitéleti kezdetlegessége közelföldi felfogásokhoz alkalmazkodott. Sivatagok emésztő lehellete édeni pompázattá enyhül s eget verő hegyóriások rengetege vége-láthatatlan síkságokká szélesedik. És hömpölyög a mesefolyamat és élénkül a népi képzelet tobzódása. Mennybéli szörnyetegek földalatti mélységekbe csuszamlanak alá; kapuőrző fenevadak, megannyi elvarázsolt égi erő, rejtett talizmánok bűvöletét vigyázzák. A smaragd-*anka-*

madár, az ő mérföldes szárnyain nyílként suhan a bajba-
jutottak segedelmére és esztendőök hosszú sorozata pilla-
natok időközévé zsugorodik. Szellemszörnyek imbolyog-
nak levegőszerte és rusnya állatokká varázsolt bűnösök
a megpróbáltatás tüzen át tisztulnak ismét emberekké.
A vajákos Kelet rejtelmes lelkivilága sűrűsödik a világ-
szép város bűvöletében és a köddé homályosult *gangesi*
mesebirodalom, *arab* és *perzsa* képzelődéseken kereszt-
tül, balkáni vaskapuzatokig eregeti tüneményes sugarait.
Világgá szórván, ami elgondolásával ellentétes, és ma-
gába olvasztván, ami lelkéhez és felfogó világához
közelebb álló.

Azok az elbeszélő történetkéek pedig, arab-török nevü-
kön *hikjájé*, melyek a halandó világ emberi ferdeségeit
és szemetszűrő furcsaságait foglalják egybe, valójuk-
ban pedig a keleti világfelfogás oktató intelmeit pél-
dázják, elsősorban iszlám-arab hagyományokból kelet-
keztek és vándorútra kelve, tanulságos, példázatos nép-
mesei formákba burkolóztak. Nem egyszer, hogy hatá-
rolják egymást, elvétve egymásba is olvadnak. Ezt
példázza a tatárság, melynek ázsiai meseanyagát az
égeri tatár foglyok táborában gyűjtöttem. Nem is
maszalnak, hanem a *hikjájé* szóból áttatárosított *ekjet*-
nek nevezi az ő kissé ridegebb, kissé hűvösebb levegőjű
népmeséit. A török népelet eme történetkéi, melyek-
nek egyik ősi formája a «*Kirk vezir*» (Negyven vezér),
a «*Dudu-náme*» (Papagálykönyv) és egyéb arab-perzsa
népkönyvekben vannak összefoglalva, nemcsak a török
népies költészetnek váltak irodalmilag is értékes részeivé,
hanem keleti határokon túl is folytatták világirodalmi
vándorútjukat. Egy részük a híressé lett olasz *Deka-*

meron kalandos eseményei közé ékelődött, egyike-másika pedig a brit szellemóriás lángelméjét is megtudta termékenyíteni. A *homszi* böles bíró esete a «Velencei kalmár» tragikumává érlelődött és a költői igazságszolgáltatásnak, emberi gyarlóságok bűnhődésének lett példázója.

A téli esték melegítő *mangálja* pedig s a feléje kerekedő asztalka, a *tandir*, meghitt tanyájává lett a mesekedvelő és mesemondó *hárem*-bélieknek, a török család bensőségének. Idősebbjei a szóvivők, a beszédesebbek; ők a mesefolyamat megindítói. De meg bonyolultabb is, művészibb is a mesemondás, mint a hejehujázó nótázás, meg az illegető tánclejtés. A népdal, a *türkü*, ha hosszabb, ha rövidebb, állandó szótagszámhoz van kötve, változtatni csak a percnyi ihlettség ha tudhat rajta. A meséléshez ellenben jókora elbeszélőképesség, éles emlékezőtehetség és a se vége, se hossza meseanyagnak oly eleven ismerete szükséges, melyet csak múló esztendőik gyakorlata és veleszületett rátermettség tud előteremteni. A *háremi* bensőség szokásos meghittjei pedig, egész a közelmultakig, az egy vagy több feleség, a szülő anya, nagyanya és mindkét nembeli ivadék. Másodsorban, ha egyébként is megvan rá a mód, az abessziniai, avagy az egyiptomi eredetű *köle*, a pénzen vásárolt rabnő, az arab vagy néger eredetű *halajik*, aki a házi teendőket látja el, és a kifinomodott *cserkesz*-lány, az előkelőbb és módosabb házak *odaliszkja*. Itt-ott még tatárterületek idetévedtjei és bizánci bűnök leszármazottjai. És mind ez idegen vérbeliek, nem egyszer idegen nyelvűek is, évek és nemzedékek múltával a török családi élet megszokottjaivá

lesznek, noha gyermekkori multjuk fel-felvillanó emlékezései, szellemi tudatuk kezdetlegessége, faji és éghajlati sajátosságaik eltérősége nem egy új színnel rikítóba boruló árnyalattal teszi hol gazdagabbá, hol költőibbé, de mindenkép változatosabbá a *háremélet* népirodalmi megnyilatkozását. Innen a török meseanyag színeleven tarkasága, a közel és távol kelet tovasuhanó lépteinek egységessé illeszkedése. És mind e területi és éghajlati távolságokat, nyelvi és faji különféleségeket az iszlám hit közös világfelfogása és kiegyenlítő ereje teszi egységessé. Így alakult ki az a törökvilági mesetípus, mely keleti népeknek egybeláncolódo sorozatán keresztül nemzetiesedett át törökké.

Az ezeregyéjszakák keretes elbeszélései, jobbára tündér- és szellemmesék, mintha részeikre bomlanának és külön mesetípusokká gömbölyödnének. Az arab mesék szertecsapongóbbak, a törökéi egységesebbek. Az arab *Allah* egyedülvalósága ellen szellemi erők állnak örökös és örökletes harcban és az arab mesevilág nagy kalifájának, *Harun-al-Rasidnak* tüneményes palotáiból indul meg az a káprázatosan színes mesefolyamat, mely *Allah* és az ő kalifája mindenhatóságát jelképezi. A török mesék *padisája* mintha közelebb állana a halandó élethez és valamennyire távolodnék az iszlám élet eszmei világától. Az arab mese elbeszélőbb, a török leíróbb. Amannak nyelvi és képzelődő ereje szinte a tobzódásig hömpölyögteti színekben izzó forrását, emennek nyugodtabb és szinte józanabb a gondolkodó és megértő ereje.

Nekem pedig, a török néphagyományok felkutatójának, népmesék, népdalok és népi színjátékok egybegyűjtőjének, nemcsak hogy mindennapos megszokásaimban, nyugatias életmódomban, hanem, főképp kizsiai barangolásaim alkalmából, még külsőbeli viseletekben is át kellett formálódnom, hogy a családi és társadalmi tilalmasság zártságait, ha csak libbenetnyire is, megszellőztessem. Első időkben az ismeretlen kezdet nehézségeivel, szokatlanok megszokásával küszködve, szinte zárt ajtók mögül, hol baráti, hol rokoni közvetítéssel ha sikerült megszólalásra bátorodott női hangok ritmusos verssorait, mesélő ajkak szófiázását ellesnem és az enyészettől megmentenem.

Mert enyészőben a daluk, a népmeséjük és lelkük összes szellemi megnyilatkozásai. A *háremlakók* puha fészkeiben riadozva indult meg a meseszók csendes duruzsolása, az énekszó elhalkított trillázása. A *hárem* szomszédságában pedig, az úgynevezett *szelámlikban*, ahol a férfiak tanyáznak és amelyet egy forgószekevény (*dönme-dolab*) választ el a nők lakosztályától, hogy a dél- és estebéd ételes tálaít azon keresztül juttassák át hozzájuk, hűséges baráti megértők, férfiúi családtagok társaságában találtam meg segítőtársaimat, gyűjtő és feljegyző igyekezetem lelkes istápolóit. A sztambuli főiskolás *Iszmet bej* volt egyik meghitt barátom és segítőtársam. Testvérkéi, serdülőben levő két húga, szolgálattelvő *dzsariéjuk* (rablány), nem egyszer tulajdon édesanyja és szomszédbeli kíváncsiak, akár a keleti hímzésű *mendil*-kendők aranyfonálkáit, úgy szövögették számomra a népmesék és legendák szertebogozódó szálacskáit. Amíg egy mese-szönyeggé nem

színesedtek, keleti arabeszkek és virág-mintázatok bűvös terítőjévé.

Az apró *Hüsszejn efendi* egy magyar negyvennyolcas emigránsnak, néhai *Szilágyi Dániel* bátyánknak volt ügyeskezdő íródeákja (*kjatib*), nekem pedig legbuzgóbb és legserényebb segítőtársam. Mennyi fáradságunkba és kedveskedő ajándékunkba került, míg meseismerő anyósát és énekléshez értő feleségét, a cingár *Latife* asszonyt, szólásra meg nótázásra rá tudtuk bírni. Fátyollal takaritan, *feredzsébe* burkoltan gubbasztottak előttem, és hónapokon, több éven át jegyezgettem el nem fogyó népdalaikat, lágyan ömlő meséiket. Az örmény leányzó, az éjfékete szemű *Aznif*, főkép a négysoros *mánidalok*nak és a *bilmedzse* nevű találós meséknek volt szinte ki nem meríthető forrása. Utoljára hagyván, de legelsőnek tudván, a magyar eredetű (*Farkas*) *Oszmán* pasának szépséges asszonylányát, az újabb török költői irodalom *bülbül*-szavu poétáját, *Nigjárt*. Vendéglátó házukban nem egy rejtekben viruló népdalt mondott tollba és énekbe, és az ő megértő igyekezete tette lehetővé, hogy szólásra bírta kisázsiai születésű anyját, a jó öreg *Pákize* asszonyt, aki a mesetudás és mesemondás művészi mesterének bizonyult.¹ Boszporuszi igézetek tündéri látványossága csillogott át ablakunkon s mintha csak az ellesett mesék óperenciás jelenségei ejtettek volna bennünket, áhítattal hallgatókat, varázsos bűvöletbe.

¹ Emlékezetes művészi-irodalmi estét töltöttünk *Nigjárék konak*-jában, ahol *Münif* pasán, az akkori török közoktatásügyi miniszteren és a nagy poétán, *Ekrem bejen* kívül, a török fővárosban hangversenyző *Hubay*, *Popper* és *Thomán* is részt vettek, az 1887—90 körüli években.

Hosszú esztendők és lelkes igyekezetek eredményeképp pedig, akárcsak mesebeli varázsszóra, a maga keleties színességében tárult ki előttem a török népköltészet káprázatos portája. És úttalan útjainak virágillatos szövevényében, rejtőzködő ligetjeinek sejtelmes sűrűjében, ott nyíltak-nyitottak a dalfakasztó rózsák, a néplélek fájó és vágyakozó sóhajtásai, csengtek-csattogtak a cserjék-csalitok *bülbül*-madarai és kristályos patakként csörgedezett a legendás *Csinimácsin* mesefolyamata, regéket és mondákat ágaztatva, ködből fakadó és ködbe vesző álmokképeket bogoztatva.

Kifeszített fellegvásznakra libbennek a *karagözi* népjátékoknak, holdvilágos *ramazáni* estéknek esetlenkedő bábalakjai, iszlám-szerte hirdetve a keleti népképzelet színjátészó erejét és utánzókéességét. Torzító képét adva e mellett a török társadalmi élet bohókás fonákságainak és az emberi természetben rejlő gyarlóságoknak. Ünnepi népjátékok versszóró zsvajgása veri fel a népköltészet rejtett berkeinek áhítatos csendjét, és a keleti népkönyveknek karddal és lanttal övezett hősei költői versengésre készlik az *ásik*-rend lantoló lovagjait. Hevenyészett küzdőtereken pedig élesek rikkant a bajvívó *pehliván* és nekilendített karjaival nyaktörő birokra kényszeríti a testi erejével szembehelyezkedő ellenfelét.

Közben pedig tétova szemmel szemlélem és botorkáló léptekkel járom a török népléleknek hol irdatlan, hol ragyogásos útvesztőit és feszülő figyelemmel lesem a tovaröppenő szóáradatot, az ég kékségébe szálló sóhajtásokat, a tovasuhanó gondolat-szellőket, a szerteillanó történések sziluettes rezzenéseit, hogy a rejte-

kes álmok ködös világából a való életnek mentsem, hogy rajzokká rójjam, hogy megírottakká örökítsem meg őket.

*

A török népművészet, ezúttal népi zene, néptánc és a népies színjátszás, messze ázsiai és iszlám vonatkozásai mellett, főképp helyi hagyományosságon és bizánci megszokottságokon épült. Főleg a *rúmi* honfoglalás első századaiban, a világostromló *padisák* dicsőséges korában. Az egykorú török lélek egyébként is hajlott a lelki élet művészi megnyilatkozása felé, mely a *bizánci* tespedtségek idejében érzéki tévelygésekké fajult. A *hebdomoni* görög paloták szultáni *szerájokká* ékesedtek és *Bizánc* megszokottságai, itt-ott művészi kedvtelése is, *iszlám* szokásokká intézményesedtek. A kellő készségek, a lelki szükségletek testetöltött formái szinte önként kínálkoztak. Főképp a *boszporuszi* éden tarkánál tarkább nemzetiségei, kiknek nyelvi és világfelfogásbeli eltérőségei hova-tovább a *mimoszok* (*mímelők*) utánzóművészetévé fejlődött. Így lett a messze Kelet árnyékjátékaiból a *ramazáni* éjjelek *Karagöz*-játéka, az *indus* eredetű *bajadér*-kultusz pedig a török zenélés és tánclejtés formáját öltötte magára.

A bizánci *Sztambulnak* emez örökletes népművészetében nem utolsó helyet töltöttek be a zsidó nemzetiséghez tartozó művészek. Részben a spanyol otthon számkiűzöttjei, részben pedig *arab* területekről idáig vetődött *jahudik*. Kívülük még, nem is csekély számmal, a zsidó ál-prófétának, a ruméliai eredetű

és kigúnyolni. *Fáraó* és egész udvara jókat nevetett rajta. *Mózes* azonban felháborodott és amikor néhány nappal később, a szináji hegy *Jehovája* előtt megjelent, így könyörgött hozzá:

— *Adónaj*, *Hemám* nevű szolgád a *Fáraó* és egész udvara jelenlétében kigúnyolta szavaimat és utánozta beszédemet. Büntesd meg őt, hogy okuljanak rajta.

A világ jóságos megteremtője így szólt:

— Legyen áldott az az ember és hosszú életű a földön, aki a te beszédedet utánozta és a te szavaidat mímelte. Méltóvá lett ezzel, hogy halála után az én *Édenem* örök kertjébe kerüljön.

Evlíja cselebi, midőn kora leghíresebb mímelő-művészeiről beszél, sorra vonultatja elénk az összes játékosoknak *kol* (kar) nevű csoportjait. Névszerint is megemlíti azokat a kiválóbb művészeket, akik a török társadalom különböző rétegeiben váltak népszerűekké és kedveltekké, akik *szultáni* ünnepekről sohase hiányoztak és nem egyszer hogy magát a *padisát* is ámulatba ejtették. Idővel oly ismertekké és kedveltekké lettek, hogy még a *rúmik* földjére induló követség díszes kíséretében is ott voltak, sőt egyes hadjáratokban, főképp a magyarországiakban, a *padisa* szűkebb köréhez tartoztak, hogy mímelő játékaikkal kedvre derítsék és hadi gondjai közepett felvidítsák.

Szulejmán szultán egyik legkedveltebb játékos *Dervis-Ömer* volt, aki urát a *szigetvári* hadjáratra is elkísérte. Több száz tagból állott egy-egy *kol*; kizárólag görög, örmény és zsidó ifjak, akik közül *Evlíja* még külön is kiemeli *Szervi* csoportját, melynek főrésze zsidó mímelőkből állott; *Patak-oglu* csapatját, melynek

háromszáz tagja zsidó énekes volt; *Hasmune* legényeit, kétszáz zsidó táncost. A zsidó *Szamura-kas*, *Düsenko* és *Szinjor Szakoval* egyetemben, kora legkiválóbbjai voltak és a *kol* valamennyi zsidó tagja egyaránt jeleskedett zenében, táncban és egyéb előadóművészetben. *Izráel* nem egy lelkét ejtették rabul — jegyzi meg a török történetíró. Aminthogy ezek a *bizánci* levegőben felnőtt ifjak, selyembe-bársonyba burkoltan, arany-ezüst sujtásosan jelentek meg uraik, nem egyszer szultáni *szerajbeliék* előtt, hogy táncaikat ellejtsék, hogy énekeiket elénekeljék és hogy mindazokkal az ügyeskedéseikkel kedveskedjenek, melyekkel országszerte bámulatot keltek. Igricek is voltak, szemfényvesztők is, kik a krónikaíró szavai szerint a mennyég hetven körzetén is átszűrődött ifjak voltak és hetven hálózatot is átszakítottak.¹

Én már csak, majdnem öt évtizeddel ezelőtt, a régtűnt játékok csökevényeit, a mímelő és mókázó művészet elkorcsosodott mását ha láthattam abban a két pojácaszerű megjelenésben, mely *Sztambul* egyik közterén nagy ritkán ha tanyát ütött. *Hokka-báz* játéknak nevezték ez együttesek mókázásait, a tréfacsinálót és az agyontréfáltat. Hol szókkal és szójátékokkal gúnyolódtak, hol kezük ügyességével kalimpáltak, hol torzított arcukkal nevettek, hol meg bűvészkedő ügyességükkel mulattattak. Rég ideje, hogy divatjukat múlták és csak spanyol zsidós nevük ha

¹ Lásd: *Das türkische Volksschauspiel*. Gesammelt, mit Einleitung versehen, ins deutsche übertragen. Von Dr. Ignaz Kúnos. Leipzig. Verlag Rudolf Haupt. 1908.

megmaradt későbbi korok emlékezetében. A török és egyben zsidó közművelődésnek egyik foszlánnyá lett hártyalapja.

*

Félszázados idő hirdeti immár az életté elevenedett török folklór nyilvánvalóságát, kötetek sorozata a török népköltés keleti színpompáját és költői tartalmasságát. A távol Keletjéből kiinduló lépteivel és a közel Nyugot felé tekintő szemeivel. Az oszmánok többszáz éves birodalma pedig, mely a fergeteges idők elvonultával és a nemzeti eszmevilág beköszöntésével a néhai való impériumnak jóval szűkebb területére szorított, de nép-nemzeti országává sűrűsödött, most már, annyi századok elmúltával, nemzeti nyelvénél, nyelvének irodalmi kifejezőjévé fogadta az eddig számba se vett népnyelvet. Az iszlám közösség tudata a nemzeti közösség megérzésének ad hova-tovább helyet. Tudatára ébred a népi hagyományok irodalmi és nemzeti jelentőségének és szinte lázas buzgalommal kezd hozzá a magyar igyekezet megindította nyelvi anyag lehető kiegészítéséhez és minél teljesebbé tételéhez. Kutatása körébe fogadván immár a még mindig lappangva gunnyasztó népies zenekincset is, mely eddigelé jobbára idegen, főképp *arab* és *perzsa* zeneelemek hatása folytán már-már kiveszőnek indult. A nemzetivé nemesedett népnyelvhez, népdalaihoz és egyéb verses strófáihoz a nemzetivé vált népzene is hozzá kellett illeszteni és művészibbé emelni.

Mert éppoly lenézetté süllyedt volt a népies török zene is, akár a nép nyelve, és a művészibb fejlettségű és mé-

lyebb multú *arab* és *perzsa* zene könnyűszerrel tudta azt a parlagi török zenét kiszorítani, mely magára maradtan és szűkebb népi keretek közé szorítva élte és tengette a maga póriassá kiáltott életét. Az egykoron dicsőséges és főkép iszlám-államiságát élő «oszmán» birodalmat a «*türk*» nép országa váltotta fel, és míg a régibb nyelv *türk* szava parasztot, bárdolatlant, durvát jelentővé süllyedt, az új államalakulatban ugyanaz a szó fejezi ki a török egyetemesség nemzeti fogalmát és visszahódított hazáját. És míg a régibb, a mesterkelt irodalmi nyelv zenei kifejezője a *sárkinak* (keletinek) nevezett múnépdal volt, addig a megújulóban levő irodalmi nyelv a népnyelvi *türkü* (törökös) szót fogadta el a népies és irodalmi dalok nemzeti kifejezőjének.

Az idők viharos járása pedig egyre erősebben barázdálta a török Kelet megifjodott életének egyenetlen útjait. Egy kiáltó szó, és porrá omlott a *padisáhi* méltóság, egy forradalmi felhördülés, és rommá korhadt az *iszlám* egyetemesség *kalifátusi* szentsége. A moszlim világeszme nyugotvilági áramlatok forgatagába sodródott. A napkeleti népek megnyugvásos világfelfogása és álmatagos vallásossága, a józanabbul szemlélődő eszmékhez közeledve, egyre veszít erejében és egyre ernyedez gyengülő akaratóban. A török félhold arany-sarlója homályosul és húnnyó pislákolással rezzenteti csillagát. Messzébb kelet felé húzódozik a jelképes *kaf-tán*, a hit dacosságát hirdető *turbán*, és sorra csenevésznek a vallási élet elévülő és elavuló intézményei. *Müszülmáni* kezekből kihullóban az igazhívók olvasója, *Allah* mindenhatóságát és kilencvenkilenc tulajdonosságát számláló *teszpih*. Gyérül a zöld turbánú *hádzi*-

rendnek zarándok multú raja, mely a *mekkai* út fáradalmas szentségein és a *Zemzem*-forrás csodatévő cseppjein át jutott iszlám lelkülete kielégültségéhez. Néptelenednek a *kóráni* magyarázatokat fejtegető *medresze*-iskolák és világgá szóródnak az egyházi intézmények fekete kaftános, fehér turbános növendékei, a *szofták*. Hitéleti hagyományok vértelenné halaványulnak és az iszlám élet százados megszokottságai divatjukat múlják. Mintha a keleti gondolatvilágnak fordítanának hátat és a csábító Nyugat eszmevilágától várnák testiekben és lelkiekben való megújhodásukat.

Forradalmi átalakulások országszerte. Forrongó korához jut el a köztársasági törökség nyelve is, a nemzetivé finomodott köznyelv. Faji megérzések mámorát bódítják a szépírók prózai és verses kötetei, faji tudatosságot tüzelnek a nemzetivé vált színpad újabbkeletű színjátékai. Hírlapok hasábjai lelkesítő szózatokat harsogtatnak, s miközben erősbödik s érlelődik a szellemi élet s nekilendülve izmosodik az irodalmi előretörés, szinte hirtelen, váratlan tétovázóvá lesz az írói toll, akadozóvá az írás folyamatossága. Mintha némi gátlások esnének a mélyebb érzések és nemesebb indulatok írói tolmácsolása körül. Mintha hol itt, hol amott, kissé szűkösnek, szinte szegényesnek bizonyulna a népi szókincs és némi híjával lennének főleg elvontabb fogalmi körökbe vágó kifejezéseknek. Mintha egyes *arab* és *perzsa* kifejezések helyébe nem mindig találnák meg a megfelelő törököt. Pedig most már, az újjáébredés korában, úgy akarnának írni, hogy mindenki, a nép fia is, megértse őket. És tudatára ébredtek a valóságnak, a megújhodó török nyelv kevésbé pallérozott voltának.

Új munkakör előtt állottak, új feladatok várnak megoldásra. A nyelvfejlesztés, a nyelvtisztítás, egy szóban kifejezve, a török nyelvújítás kérdése. Szinte lázas gyorsasággal, majdnem forradalmi lendülettel vetik rá magukat e kérdés felelősséges megoldására. És akár csak annak idejében minálunk magyaroknál, ők is némi felszínes tudakossággal, kellő nyelvészi felkészültség híjával látnak hozzá korszakos jelentőségű munkájukhoz. Részben, hogy megint csak *arab* és *perzsa* szóelemeket fonétizálnak törökösebb hangzásúvá, részben pedig, hogy merőben új szókat és kifejezéseket eszelnek ki, idegenből fordítván a pótlásra szoruló vagy hiányzónak látszó fogalmakat. E mellett, mindig a nemzeti gondolat jegyében, hol egyes tájszókat és népies szólásokat vesznek irodalmi használat alá, a nélkül, hogy nyelvjárásbeli meghittségükre ráeszmélnének, hol pedig a régibb keveréknyelvhez térnek vissza, a nélkül, hogy a klasszikus multú, régibb irodalmi nyelvnek stílusbeli műszépségeit figyelmükre méltatnák. Pusztán a formának, külső tetszetőségeknél hódolva, nem pedig nyelvük turáni génuszának. Holt anyaggá válik az élő nyelv, mellyel kényükre-kedvükre bánhatnak. De meg nemcsak saját nyelvükből, a *türkből* és több nyelvjárásából igyekeznek meríteni, hanem ázsiai török, illetve tatár szójárásokhoz és szótárakhoz is fordulnak szópótló és fogalomkiegészítő anyagért. Mintha egyazon hangtörvények és a fejlődés azonos fokozatai kötnék őket egymással össze.

Mindezekhez járul, hogy a hagyományossá érlelődött sokszázéves arab betűs írásmódot, az iszlám műveltség jelképezőjét, szinte máról holnapra szóló rendeletre,

latin betűkkel cserélték fel és megint csak kellő nyelvészi hozzáértés híjával, hol fonétikai, hol meg szófejtő alapon iktatták törvénybe a megújhodott nyelvnek helyesírási és egyben átírási szabályait. Nehézkessé tévén az arab írásmódról való eltérés ingatag és nem mindig következetes útjait.

Noha másfelől tagadhatatlan, hogy az ural-altáji török nyelv alkalmasabbnak látszik a latin betűkkel való átírásra, mint a sémi eredetű arab nyelv, melynek hiányos hangrendszerét a nyelvtani formák törvényessége pótolja. A tatár nyelvek, melyekben jóval kevesebb idegen, vagyis arab és perzsa elem volt, alkalmasabbnak látszottak a latin betűs átírásra.

A nyelvújító mozgalommal és az értelmi közélet fokozatos átalakulásával majdnem egyidőben, a népi élet irodalmi hagyományainak valamelyes színefogyottsága kezd mutatkozni. Főleg a folklór külső és belső jelenségeiben. A török nemzeti irodalom újabb keltű fejlődésével ellentétben, mely a nyugoti művelődés világszemlélete alá helyezkedett, a török népköltés, szinte magától értetődőleg, továbbra is iszlám vonatkozások és mohamedán népeleti ráhatások alatt maradt.

A keleti néplélek ösztönös megérzéssel termeli néprajzi sajátosságait és a keleti felfogás mélyvizű patakjába ereszti gyökereit. Ám az idők mindent felborító teljessége bekövetkezett. A társadalom régi rendje felborult, részben mássá alakult. Új eszmék, új felfogások kapnak erőre és egy merőben új rend alakul ki, mely bomlasztja az eddigi közélet megszokott bensőségeit és örökletesnek hitt hagyományait. A török Kelet

egy elmúlt korszak ósdi gondolatvilágává legendásodott, a közel Nyugot pedig az újabb jövő reménykedésévé. Eddigelé az iszlám hit eszmevilágában virított a török államiság ideálja. Ehhez az eszméhez tapadt volt a moszlim társadalom teljessége, népi és hitéleti vonatkozásaival egyetemben.

Közeledőben az előretörő új államalakulat, a diadalmas hadverő és fürkésző tekintetét a csábító Nyugat felé vetvén, háttal fordult a hol dicsőséges, hol dicsötelen multaknak és e multak összes velejáróinak. Szilárd akarattal és túlfűtött bizakodással lát korszakos munkájához. Mindenekelőtt az eleddig szent imádatú *moszlim* közösséget választja el magától, külső jelenségeivel és benső intézményeivel egyetemben. Az iszlám hitélet meglazul, gyökerében rendül meg az erkölcsi világszemlélet mohammedi erőssége. Halaványul a néprajzi különösségek napkeleti káprázata és talaját veszi a török népélet csodás virágzású tündéerkertje. A török folklór napsütéses berkeiben hervasztó szelek fújnak és komor felhők ereszkednek alá.

Keletiesen színes multját veszttette a török népélet jelenje. Nem trónol többé a tréfamondó és bohókás eseményeket eljátszó *mettah* a nagy nyilvánosság emelvényes ülőhelyén. Páros beszédű mókáival és szemfényvesztő fogásaival nem neveltet többé a zsidó származású *hokka-báz*, a pénteknap és ünnepi sokadalmak népszerű pojacája. Még emlékezete is elmosódott az «Orta ojunu» nevű népies színjátéknak, az iszlám népélet körbenforgó színterének, mely színes ruhájú személyzetével, levántei viseletével és eljátszott meseanyagának bizarrságával oly erősen emlékeztet az olasz

Commedia dell arte különösségeire.¹ Szabadabb fejlődés esetén a török nemzeti színjátszásnak lehetett volna misztériumos megalapozója és a népi élet eseményeit feltáró forrása. A *karagöz-játékok* pislákoló mécsese nem világít rá többé arra a vászonlepelre, melyen tevébőrből faragott és többszínűre festett bábuk torzítják a sztambuli és vidéki népélet derűs furcsaságait.² Négy-soros *máni-* vagyis gondolat-versikék, lángralobbanó szívek tovasuhanó epekedései immár némákká halkultak és a *boszporuszi* meg *kjádhánei* csónak-séták verset öltött és énekszókká finomított enyelgései, évődései, nyugotvilági divatosság léhaságaivá süllyedtek. A *köcsök* zengő szavai elnémultak, a *csengi* tánclejtései elmerevültek. Nem csapong többé a *türkü* danája, dervisek ritmusos *desztánja*. A *moszlim* gyermekember legelső iskolai útján, társai ünneplő kíséretében, nem szólnak többé az *iláhi* nevű, részben vallási, részben világi gyermekdalok. A circumcisió ünnepét sem ülik azzal az áhítatos kedvteléssel, mely az iszlám tudatosságra való ébredést szimbólizálja. Egyik rokonünnepe annak a családi napnak, amikor a hajadonná serdült lányka arcára előszörre borul a nőiség fátyolkendője, az átetsző *jasmak*, és előszörre festik be körmeit a rózsás színű *hennával*.

Hová rejtőzött a *bilmedzse* nevű találós mesék társasjátéka, mely vidáman hangossá és költői derült-

¹ Lásd: *Orta-ojunu*. Török népszínháték. Följegyezte, fordítással és jegyzetekkel ellátta dr. Kúnos Ignác. Budapest, M. T. Akadémia 1888.

² *Három karagöz-játék*. Följegyezte, fordította és jegyzetekkel ellátta dr. Kúnos Ignác. Budapest, M. T. Akadémia, 1886.

ségűvé varázsolta a *hárem*-élet sejtelmességét. Mivé silányodott a festői *Hidreliz* (Szent Illés) tavaszi ünnepnapja, melyet a görög kereszt hívői egyazon napon ünnepeltek az *iszlám* híveivel, *Illés* prófétának hagyományos rózsáünnepét. Hová maradt a *lokma*-nevű fánk-estéknek versikékkal fűszerezett lakomája, szerető szívek megáhitott találkái és szerelmi enyelgéseknek költői kerettel körülvelt alkalmatosságai. A *jádesz*-játék leleményes évődései, zálogosdit játszó hamiskodásai immár a népelet multjának lettek vissza nem térő emlékezései, és a női korlátozottság eltüntével a népköltészet virágszóró kertjének egyre hervadoznak ezerszín levélkéi.

A török néphumor éltető derűje és meghittes vidámsága ragyogta valamikor körül azokat a ramazáni négysoros versikéket, melyekkel az ünnep beálltát hirdető *bekcsik*, házról házra, kapuról kapura járván, mulattatták az iszlám ünneplő híveit. A *bekcsidalok* immár elnémultak, a ramazáni esték lélekemelő és bensőséges vidámkodásai elhallgattak és csak emlékezete zete ha maradt az éjjeli őrt állónak és a hozzája fűződő népeleti és népköltési megnyilatkozásoknak. Többnyire négysoros versekből állottak és saját melódiákra énekeltek őket; az éneklő a *bekcsi* volt, kisegítő társa pedig a dobos, aki az énekszókat dobja pergetésével kísérte. A kisázsiai kertés falvak, *csiflik* nevű majorságok és kietlen utak *ásikjainak*, verses énekeiket rögtönző vándordalososoknak immár örök némaságra kárhozottak az ő húros kobzaik. Népies *desztánok*nak, a krónikás események versebe foglalt rigmusait az új idők ridegebb szele hervasztotta halálóssá, és a régi mese-asztalkák

mécseinek kihúnyta, a *bájrâmi* ünnepnapok áhítatos meghittségeit multak emlékeivé zsugorította.

Eltérő világszemlélet ingoványába sodródott a hagyományok népgondolata, feledésbe merülőben a népszellem nyelvi és költői átszüremlődései, megannyi hajtása és költői terméke az iszlám népélet halódó lelkületének. Napkeleti színekkel lett szegényebbé az *Isztambullá* népiesedett *Sztambul*, és a török népköltés keletvilági műzsája zordabb levegő fuvallatába sodródott. Szertefoszlóban a lírai szenvedelmek *hárem*-életi varázsa, szabadabbá világlasodott a rejtett szépségek imádata.

*

Mindezekkel együtt pedig eltűnőben a török anyaföld *dervise*, a keletvilági hétköznapiok sajátos bölcselője, aki a török néplelek televényes talajában nőtt nagygyá, rejtelmessé és szimbólumos hatalmúvá.

Titkos és titokzatos ritusa, testet sanyargató aszkétasága, *Allah* imádatának misztikus módja, messze multakba merülő hagyományossága, a természeti jelenségek panteista szemlélete a keleti *szúfizmus* útvesztő felfogásába és különködő hitéletébe sodorta őket, a *dervis*-rendbéliek majdnem valamennyijét. És akár ünnepi tánclejtésük forгатagos ritmusában, akár a — *lá-ilâhi-ill-Allah* — örjöngéses révületében, akár pedig halkszavú énekeik suttogásos lázában mindig és mindenütt az istenség eszméjébe való beolvadásuk, a földöntúlvál való egyesülésük vágyódását juttatták kifejezésre. Testi énjük szinte lelki énjükbe olvadt s mindketteje kielégültségében keresték az Isten eszmevilágához vezető utat. Időszakonként, többnyire heten-

ként megisméltlődő ritusaikat *teke*-nevű klastromaik magánosságában ünneplik, mely hova-tovább a testi és lelki betegek zarándokhelyévé dicsőült. A népi élet fanatizáltjai odaadóan hisznek az ihletettség szülte szókban és bízván bizakodnak a beteljesülésükben.

A *dervis* fogalma a cselekvő hatalom varázsos fogalmával vált egyé. Élesen fürkésző szemük szűrő pillantása, imádságos szókat rebegő ajkuk vajákos mormolása vakon hívókké kényszeríti a test és lélek megviseltjeit. Az igazhívő néplélek csodatévőt, egyben varázsló mestert lát bennük, akiknek lelki szemei előtt áttetszővé válik a régelmúltak vakhomályossága és az eljövendők látomásos megsejtése. Ujjaik érintésére hegednek a fájó sebek, lehelletükre pedig megenyhülnek a fájdalmak.

És hosszú évszázadok történeti folyamatán, változó sorsoknak hol jobbra, hol rosszabbra fordultán, a *dervisi* fogalomban és szentségében való hagyományos hiedelem, a népmesék tündéri világában is helyet követelt magának. A népmesék *dervisének*, amilyen hirtelen-váratlan a megjelenése, éppoly hirtelen-váratlan az eltűnése. Márvány *szerajkából* nyomorúságok viskójáig, *padisáhi* személyektől halászgató szegényekig halad el útja, szólal meg szava. Látomássá lett, Isten ujjává szentesedett, aki segít a rászorultakon és támogatója a gyámoltalannak. Íme néhány példa.

Szultáni turbánját, hatalma *kaftánját* veti le magáról a mesevilág egyszeri *padisája*, hogy kietlenek bús magánosságában enyhüljön meg lelke, lelkének mély bánkódása. Úttalan útjában egy forrás vize mellett áll meg pihenőre, elvégzi *abdeszt*-imáját, áhítatoskodik, és ami-

kor indulóra készül, egy fehér szakállú, hosszú turbánú, bőkaftánú *dervis* közeledik feléje.

— *Esz-szelám alejküm padisa* uram — köszön nagy alázattal.

— *Ve alejküm szelám* — hangzik rá a válasz. — Ám ha *padisa* voltomat tudod, bánatom okát is tudhatod.

Szó nélkül nyúl zsebébe a *dervis*, egy almát húz ki belőle és ezekkel a szókkal nyújtja oda a *padisának*:

— Az a te mély bánatod, hogy nincs ivadékod, *szultáni* székedre arravaló utódod. Térj vissza gangos, rangos *szerájodba*, vedd elő almádat, szeld ketté, egyik felét magad edd meg, másik felét feleségeddel, a *szultán-asszonnyal* etesd meg. Idő teltével, kellő hónapok múltával, megszületik egy fiad. Húszéves koráig a tiéd, azontúl az enyém, eljövök érte — s azzal köd előtte, köd utána, zizegő szél lágy fuvalma kél nyomába.

Lebetegedőben egy földhöz ragadt, szegény halász felesége. Ám sem arravaló helyük, se hozzávaló pénzük. *Imám* kezében volt a helység fürdője, a *hamam*. Nagy kérésre-könyörgésre megengedték az asszonynak, hogy *Allah* áldását ott hozhassa világra. Amint letelőben a kellő idő kellő pillanata, olyan egy gyermek-lányka mosolyog rá szülőanyjára, hogy még a nap is mosolygósat süt rá. S amint fényességben úszik a fürdő, egyszerre csak kettényílik a *hamam* fala s három *dervis* lépeget ki rajta. Odamennek a gyermek elé, áldóra emelik karjaikat s egymásután mondják. Szól az egyik :

— *Dilber* legyen az ő neve, valahányszor mosolygóra áll a szája, piros rózsát hullasson orcája.

Szól a másik :

— *Dilber* legyen az ő neve, valahányszor síróra áll szeme, igaz gyönggyé válják hulldogáló könnye.

A harmadik :

— *Dilber* legyen az ő neve, valahányszor lába libben, lépte nyomán fű zöldeljen — s megint csak köd előttük, köd utánuk, semmi nyomuk.

És megindul a *dervis*-lelkek mesefolyamata és halandó sorsok végzetévé, a keleti gondolkozás *kiszmetévé* alakul a rejtekek meglátóinak, a jövőendő megjósolóinak igézete.

Sokat fordultam meg *dervisek* között, megértő barátokra, szíves szókra, szókimondó segítőkre akadtam bennük. Akárhány olyanra is, aki borongós téli esték bizalmasságában, pislákoló mécsesek alvadozó fénye mellett, melengető *tandir*-fűtők parázstüzénél, *dervis*-mesét, legendákat mondogatott *dervis*-lelkek földöntúli világáról, imádatos szavak bűvös varázsáról. Hol itt hallották, hol ott betűzgették, hol meg lelkük mélyéből, álmaik bűvös világából fakadoztak elő. A népmesei képzelet pedig szárnyra vette őket, világgá röpítette, hetedhétországon túl, *dzsinnnek* világába, *pírek*, *perik* tündérhazájába. És megmaradtak *dervisek* meséjének. Részben olyanoknak, melyekben *dervis*-eszmék keringenek, *dervis*-igék éledeznek; részben pedig, melyek *dervisek* közt járatosak s lelkük világhoz közelebb férkőztek. S annál inkább kellett tollra szedni őket, annál sürgetőbben, mert a törökföldi *dervisek* misztikus rendje, a táncolók és üvöltők fanatikusai, a szultáni kard felövezői, a hódító nyugoti világrend jegyében, máról holnapra érték megsemmisülésüket. Szertesodródtak, szétszóródtak, forgatagok semmisé-

gébe hanyatlottak alá. Rendházaik pedig, a szerzetesi otthonokra emlékeztető *tekék*, lakatlanokká lettek és a kegyelet készségei, múzeumi látványosságokká törpültek. A végső elenyészés borult rá a törökföldi iszlámélet sokszáz éves, hajdan híres *dervisi* multjára.

*

Tűnő éveim derús-borús alkonyatán pedig, mikor a multak emlékezései már-már feledésbe borulnak és a jövő reménykedései talajukat vesztik, még egy-két kötettel óhajtanám keleti mesekönyveim színes sorozatát befejezni. És miközben keresvén kutatgatom tarka többféleségük egybekívánkozó rendjét és tartalmuk átabotáságában dúskálkodom, mintha keletvilági álomlátások áfiomos bódulatába sodródnának egybegyülemlő képzelgéseim.

Félszázados multak ifjonti gyűjtésének és jegyeztető készségének kincsestára elevendik előttem valóvá. Emlékezések ködfátyolba borult képei sorjáznak el előttem. *Kalifai* káprázatok, *padisáhi* pompázatok hódító bűvösségei, halkszavú *hodzsák*, vajákos *dervisek* mélybölcseségű varázsigéi, lengő lebernyegek, fuvallatos fátyolkendők tündéri meglibbenései, *iszlám* különöségek, népéleti furcsaságok tovatűnő sziluettjei tarkánbarkán rajzanak, zsibonganak lelki mivoltom ezer és egy éjjes képzeletében.

Miközben pedig látomásos szemmel és imbolygó léptekkel róvogatom mesebeli világéletem aranyderengésű, ezüstoffenyességű álomútjait, nem egyszer hogy boszporuszi képzelődéseken és vágyó megérzéseken keresztül, a legendás multú és keleties kísértésű *Budin* vára

rózsás lankái és dombjai felé tétovázgat el-elrévedező tekintetem. Ahol a magyar-török kapcsolatok legendás fogalmává finomodott *Gülbabának* porladoznak megdicsőült hamvai. És akár az iszlám igazhívók áhítatos vágyakozásakép, az ő mecsetes *türbe-sírjához*, ősi *Budin-várunk* moszlim *Mekkájához* sóvárog el zarándokutam szent kegyelete. Egyben pedig, vele testvéries kapcsolatban, ama tudósi multhoz, mellyel a mi magyar *dervisünk* tette világlemlékezetessé magyar dicsőség-számba menő nevét.

Az ő fogalommá nőtt nevükkel, *Vámbéryéval* és *Gülbabáéval* válják kapcsolatossá, az ő legendás multjukhoz fűződjék egyik legújabb mesekötetem, a «Mese-mondó Gülbabá»-nak nevezett dervismeséim sorozata. A közel és távol Kelet néplelkének, szellemi életének, eleddig ismeretlen nyelviségének lobbanó lelkű és termékeny tollú feltárója az egyik, az álruhás és *Resid efendivé* lett magyar dervis. Próféta szentségűvé kristályosodott és török hagyományá személyesedett a másik dervis, a török eredetű, a budai rózsák halhatatlan atyja.

Vámbéry nevével kezdődjék el a dervismeséket elmesélgető könyvem, az ő szavai vezessék be keleti meseirodalmunk növekedőben levő sorozatába. Gülbaba emlékével ékesedjék e kötetem. Annak a nevével, akinek történelmi emléke a legendák álmatagos világában nőtt szentté és akinek több évszázados emlékét mondák és legendák népies hagyományai őrzik. Egyazon eszmének, a keleti világszemléletnek a megtestesülői mind a ketten. Egyazon gondolatnak, a török-magyar történelmi és művelődésbeli kapcsolatok kifejezői.

Dr. KÚNOS IGNÁC.

ZSIDÓ DIÁK.

Minden országút őrzi lábnyomod,
minden vihar megtépte köntösöd,
idegenül, kiverten kóborolsz,
idegenálmú emberek között.

Hideg odukban bújsz meg társtalan
s nem kérdezik: — mi fáj, szegény gyerek?
csak néha, hogyha szépet álmodol,
anyád kezét szíveden érezed.

Hiába minden, menni, menni kell!
Valahol messze, vannak iskolák,
ahol csendesen, észrevétlenül
te is tanulhatsz, bús zsidó diák.

Kalács helyett írott igékkel élsz
és szomjadat tudással olthatod
s ha könyveidbe eltemetkezel,
nem vagy magányos, árva, elhagyott.

Ne zúgolódj, mert hidd el érdemes
szenvedni, túrni annyi éveken,
lelked kitárul s megnyilatkozik
előtted majd a végső értelem.

S egyre magasabb régiókba érsz,
ahonnan már a kő is visszahull
s nem érhet el a szennyes indulat,
amely a port kavarja ott alul.

S valahol fönn, ahol már csupa fény,
ott vár reád a nagy, nagy Egyetem,
katedráján a legfőbb Szellem ül,
a Mindenttudó és a végtelen.

Nem kérdi Ő, hogy honnan származol,
Nem kérdez Ő, mert a szívekbe lát,
Ő tudja sorsod, minden léptedet
s apád helyett ő az édesapád.

S kit a gyűlölet messze kergetett,
előtte majd az első sorban ülsz
s elmondhatod, hogyha felelni hív,
mindazt a szépet, amikért hevülsz.

A nagy könyvbe beírja majd neved
aranybetűkkel s mellé, hogy jeles,
megbélyegzett, szegény zsidó diák,
hidd el, szenvedni mégis érdemes.

Budapest.

VÁRNAI ZSENI.

BIALIK, A KÖNNY ÉS FÉNY KÖLTŐJE.

Felolvasatott az IMIT 1934. december 26-án tartott Bialik-estjén.

Azok a gyászjelentések, amelyek Bialik halála alkalmából, mint nagy nemzeti gyász hirdetői, a szentföldi lapokban megjelentek, tömör összefoglaló keretét adják Bialik héber költői jelentőségének és zsidó emberi nagyságának. A jeruzsálemi «*Váád Leumi*» szerint: *Herzl halála óta nem volt Izráelnek ilyen vesztesége.* És itt

mindjárt megállapíthatjuk, hogy ezúttal nem a gyászjelentések szokásos túlzásaival állunk szemben. Amit itt ezek a fekete betűk a fehér papíron jeleznek, valóban csupa értékmérői Bialik egyéniségének: *«Kulturális megújulásunk látnoka és építőmestere, a héber alkotás óriása, a költészet fejedelme, a nyelv uralkodója, a feddés és harag hatalmasa, a látomás és a hit megújítója, nemzedékek hídjá, törzsek abroncsa, szellemi kincseink felkutatója és összegyűjtője, az Aggáda királya, a szét-szórtság fiainak tanítója, a nemzet lelkének kormányzója».*

De ezek a tömör jelzők még tovább is felbonthatók Bialik egyéniségének csodálatos sokoldalúsága szerint. Mint költő külön méltatást érdemel Bialik a lírikus, Bialik az epikus, Bialik a prózaíró, Bialik a gyermekdalok énekese és a zsidó népdalok feldolgozója. «A nyelv uralkodója» külön kiemelésre méltó mint *alkotó nyelv-művész*, aki modern fogalmaknak új héber neveket adott és mint a «Nyelvújító Bizottság» irányítója gazdagította a héber szókincset. Az «Aggáda királya» egyenrangúvá emelte mint népfenntartó erőt és költészetforrást a «Haláchát», a Törvényt, a Misnát. Bialik maga Maimuni után egyik *legnagyobb misna-magyarázónk lett*. Mint «nemzedékek hídjá» nemcsak a régi korokat hozta közel a mához, hanem a mai nemzedékeket is egymáshoz. A régi héber klasszikusokat «begyűjtötte» és hozzáférhetővé tette a ma héber olvasói számára. Mint «törzsek és felfogások átfogó abroncsa» kiegyenlítette az ellentétet különböző zsidó világnézetek között. Mint «feddő és látnok» prófétai magaslatról beszélt népéhez írásban és szóban. Úgyhogy beszélnek vele kapcsolatban «Bialik sebáál-

peh»-ről és «Bialik sebiktáv»-ról, mintegy szóbeli és írásbeli hagyományról.

És mindez együtt adja azt az óriási hangszert, melyet *Bialik* néven ismerünk, melynek akkordjai megremegtették a zsidóság lelkét és új élet szimfoniáival töltötték meg. Megjelenése új élet üzenetét hozta és működése új korszakot nyitott. Ezt a kort a történelem *Bialik korának* fogja nevezni.

Az IMIT fórumán azonban ezúttal *csak a költő Bialik* lelkét szeretném megmutatni.

Ez a lélek át meg át van itatva könnyel. Ha egymásután, a megjelenés sorrendjében olvassuk verseit, feltűnik, hogy szinte végigszivárog rajtuk, mintegy összekötő fluidum, a könny. Először mint jelenség tűnik fel és keressük magyarázatát. A könny a héber irodalom legnemesebb gyöngyeként csillog ősi idők óta. És egyben gyémántként, amely átvágja a legkeményebb gránitsziklát. Régi talmudi mondás: «Ha minden kapu be is zárult, a könnyek kapuja sohasem zárul be». De Bialik könnye nem az egekben, hanem a földi világban leli forrását.

Nem tűnik el az én könnyem,
Mit lelkem talajából merítettem.

Honnan itatódott át ez a lélektalaj ennyi könnyel? Röviddel halála előtt jelent meg Bialiknak két verse, amely világot derít, vagy inkább szomorú félhomályt, ködös mécsesfényt vet a költő gyermekkorának sötét napjaira. Az egyikben, «*Avi*» (*Apám*), leírja a két világ közt való imbolygást, azt a *tragikus kettősséget*, amely a zsidó életet általában oly meghasonlottá, oly szétszaggatottá teszi:

Különös volt életem útja és csodálatos a kanyargása,
 Tisztaság és tisztátlanság kapui közt tévelyegtek ösvényei,
 Szentség vegyült szentségtelennel, fenséges fetrengett undorban,
 Emberálatok barlangjában, korcsmagöz tisztátalanságában,
 Italok párájában, fölszálló füst ködhomályában,
 Csapravert hordók mögött, sárga pergamentes könyv felett
 Jelent meg nekem apám feje, megkínzott szentnek koponyája.
 Mint levágva vállairól úszott a füst felhőiben, —
 Vad fájdalomtól sajgó arc, vértől csepegő szemek.
 Hallgatva álltam térdei közt és szemeim ajkain csüngtek.
 Zúgtak a részekek körül, ittasok dőzsöltek szennyben,
 Nyomorult ijesztő rémek és utálat beszédjük árja,
 Borzadtak hallatán a falak és az ablakok befödtek képük,
 Csak az én fülemhez, be nem mocskolt gyermek füléhez,
 Curgott csepegve lassan tiszta ajkak suttogása,
 Tóra és ima hangja, élő Istennek szava.

Ez a kép, a falusi vagy erdei kocsmárosé, aki egyik kezével kiszolgálja a részeg dőzsölőket, másik kezével pedig a Biblia vagy imakönyv lapjait forgatja és ujjai-val vezeti gyermekét Isten ösvényén, — ismeretes a magyar zsidó életből is. Szinte szimboluma ez annak a félelmetes harcnak, amelyet a zsidóság az *eszmény* és *valóság* két világa közt vív. Egyik oldalon a létért való küzdelem, amely gyakran szennybe sodorja, sárba süp-peszt, másik oldalon az eszmék tiszta szférája, amely-hez ősi örökségénél fogva a zsidó lélek mindig fölemel-kegni vágyik.

De itt a másik kép, melyet Bialik az *anyjáról* fest. Egy péntek este nem volt a házban sem kalács, sem gyertya, csodamód mégis két krajcárt talált még. Kalácsot vegyen-e, vagy gyertyát? A gyertya mellett dönt. Tiszta abrosz, kalács nélkül. Az asszony felvette ünnepi ruháját és készült a szent szombat elé. Mikor

meggyújtotta és imádkozott a gyertyák felett, kicsordult a könnye, az egyik gyertyára esett és eloltotta. Megszégyenülve állt a szombat: Egyik szeme megvakult! És fölriadt az asszony: Uram, ha cseléded tán bűnös, mit vétett a szombatod? Miért szúrtad ki szemét? Mélységek fohászkodtak fel szívéből, a Dicsőség trónusa megremegett tőle. Még egy könny hullott le az asszony szeméből, ráesett az elaludt gyertyára és íme az újra meggyulladt tőle...

Gyönyörű legenda, amelynek gyökerei bizony a valóságba nyúlnak bele. A szülőháznak nyomorát Bialik egy másik versében («*Sirati*» Az én dalom) meztelenebbül tárja fel: *Tudod-e, honnan örököltem dalomat?* Apám házában megszállt egy szegény költő, rejtőzve, bújva falhasadékba. A tücsök volt, a szegénység dalnoka. Mikor apámnál hétköznapi lett a szombat, se bor, se kalács az asztalon, a sárba belenyomott füstölgő gyertyák körül hét éhes gyermek köszöntötte szomorúan a béke angyalait, anyánk csupa bánat, apánk a bűnösnek szégyenérzésével szegte fel a fekete kenyeret, szombati dalokat énekeltünk korgó gyomorral, üres szívvel és velünk dalolt a falhasadékból a tücsök is... *És honnan van sóhajom, tudod-e?* Anyám özvegy lett, gyermekei árvák. A megélhetés minden forrása elapadt. Özvegység és árvaság, hova szeme tekintett. A ház falai is halkán sírtak és minden sarok részvételt hallgatta. Világ Ura — sóhajtott az asszony — támogass engem, hogy el ne essem, özvegy vagyok, tápláld kis fiókáimat, mint a férgeket, hisz oly erőtlenség vagyok. És az asszony kivitte a piacra erejét és vérét, egész nap futkosott a kosarával és este hazajött agyonhaj-

szolva, agyoncsigázva és leült varrni, foltozni kis gyermekeinek éjfélig. Hajnalban felkelt, kenyeret dagasztott és minden mozdulatnál nyöszörgő sóhaj szakadt ki szívéből: Világ Ura! Erősíts és támogass meg engem, olyan gyenge az erőm, hiszen csak asszony vagyok.

És szívem sugja, tudom biztosan:

A tésztába szeme könnye csepegett...

És reggel, ha szétosztá a kenyeret,

Mohón nyeltem a könnyes falatot

És anyám sóhaja csontomba hatott...

Könnyel, sóhajjal és félelmetes nyomor- emlékekkel terheltén indult a gyermek Bialik élete útjára és a könny állandó kísérője maradt.

Az első verse, amely Gordon halálának évében, 1890-ben, alig 18 éves korában megjelent, a keletről hazatérő dalos madarat köszönti és már itt dal és harmat, vetés és aratás, remény és bánat mellett folyton fel-felcsillog a könny.

Ragyog-e harmat gyöngyként Hermon bércén,

Vagy hull reája könnyes permeteg?

S a Jordán vize folyik-e tiszta kéken?

Vidulnak-e a komor bús hegyek?

És már itt találjuk azt a képet, amely vissza-visszatér Bialik költészetében, a *zsidó legenda könnykorsóját*, mely nemcsak Izráelt kíséri száműzetésének, bolyongásának útján, hanem ott áll az Úr trónusa előtt is. Isten beléje gyűjti bolygó népe könnyét és éjszakákon a legrejtettebb rejtekekben maga az Úr is beléje ejti könnyeit. Bialik valahogy úgy érzi, hogy ő maga az a könnykorsó, melyből népének sorsa csordul ki. Mikor

messzi útról hazatér, újból képek elevenednek meg, melyeket valamikor könnyekkel itattak át szemei.

Minden vigaszból csak ezt hagyta meg Isten :
Fájó emlékeket és szemeimnek könnyeit.

S mintha az idegenbe való bolyongásban is csak az fájna a költőnek, hogy ezt a kincset «szemeim könnyét idegenbe hullattam». És a jövő bizonytalanságában is ez a kérdés zaklatja. «*Ki tudhatja a könnyeket, miket szemeink még ontanak? Ki a viharokat, mik még fejünk fölé rontanak?*» És olykor mintha a költő maga is érezné, hogy a könnypatak, ha szüntelenül csobog és sistereg, közömbössé válik. És a «*Számadások éjszakáján*» tépelődik : «Tudom, hogy sírásom bagolysírás romok felett, nem rendít meg embert, nem tör szét szíveket. Évezrek sírásától öregedett könnyek erőtlenek, hogy megoldassanak kőszíveket». És a költő a mennyboltról ábrándozik, a nagy terítőről, amely tele van hímezve gyöngycsillagokkal és a lágy szellők fuvalmáról, mik halkan lebegnek át a föld színe fölött a béke kerubjaival, és suttognak csendesen csókokkal, jelekkel isteni rejtelmeket, titkok titkait a mezők fűszálainak, nyugalom és béke álmait, gyógyulás, enyhülés álmát». És a költő felkiált fájdalmasan : «*Mindez nem enyém, nem enyém!*» Ő csak bezárkózik bánatával az ő külön világának négy fala közé. «És olykor éjjel, ha felveszem lantom, midőn ketten vagyunk csak ébren, én és bánatom, mikor szűk a bőr sorvadó csontjaimnak és sóvárgó szemeim belebágyadnak a sírásba, fölszáll, mint fény, harmatban fürösztve dalom leánya, szárnyai selymével harmatot csepegtet szívembe és letörli a könnyet,

mely szememre fagyott». És ilyenkor a költő mintha visszahőkölne a könnyhöz való hűtlenségtől. S riadtan szól: *«Ne harmatot adj, dalom leánya, könnykorsót adj nekem! Könnykorsót, új könnyeket, mik szíveket remegtetnek és lelkeket rendítenek meg. Repülj, szállj az ősi romokhoz, a Panasz falához, ősök sírjához, állj a száműzöttek útjának szélére, kiki fájdalma szerint adjon könnykorsómba és míg forró és éget, vedd és öntsd reá a lantomra és megkönnyebbül bánatom».*

Valóságos bújázkodás a könnyekkel, mondhatnók, ha a költő nem volna mégcsak 20 éves, és ha nem láttuk volna, hogyan jegyezte el magát a könnyel kicsiny gyermekkorától kezdve. És talán nem túlzás, ha mondjuk, hogy Bialik költészete ezentúl is *harc a könnyek kötelékeiből való kiszabadulásért*, az egyéni élet szépségeinek jogáért.

Egyre fokozódó tragikussággal érzi, hogy hull bele az ő egyéni fájdalma népének évezredes könnytengerébe és magával sodorja minden feljajdulását és minden felujjongását. Idetorkol rohanva az ő egész életének folyama, nem látja a partokon sarjadó füvet és virágot, sós íze reáarakódik lombokra és illatokra és megmérgezi számára a levegőt is. A húszéves ifjú két fekete viperának látja az erdőben sétáló leány szemét és Sátánt, Lilithet kiált a kísértés ellen: *«Én Istenem mit akarnak, mit kívánnak ezek a szemek?»* Neki a szem csak könnytermelő talaj.

És mikor az Aggádáról zeng, a zsidó sorsot enyhítően körülborogató, vigasztaló Legendáról, itt is a sírást emeli ki, mint legfőbb motívumot: *«Oh elnyomott, megvetett a népek között, még sírni sem engedtek hangosan!»*

A hárfa, melyen Dávid Istent látta és Salamon Sulamitot, mint galamb búg Babel vizein. A költők vizei ezek, melyeknek partjain minden korok és nyelvek poétái ültek, ülnek és sírnak: «Ülök, csapdos ár és hideg szél, Babylo ni sötét vizeknél» — zengi Ady. Bialik látomásában a hárfa behullott a könnyek patakjába, néhány hangja átmentődött hozzánk — ez az *Aggáda*. Ennek hangjai mellett látja vízióban népének fölemelkedését. «Ez a féregnép legyőz még óriásokat». Nem az erő hatalmával, hanem a szellem fényével, melyet «az Isten-hegyen álló férfiú sugároztat le.» Gyönyörű vízió *Mózes* harcáról, akinek kezéből fegyveres óriások ki akarják rabolni a kőtáblákat, de ő áll a béke fenségében és az ellenség hódolattal térdre hull előtte.

1894-ben, tehát két-három évvel Herzl fellépése előtt, jelent meg Bialiknak «*Birkat Am*» (*Áldás*) című költeménye, amely «Techezakna» címen a Szentföldön és a Szentföldért dolgozó munkások himnusza lett. A Palesztina-mozgalom meghódította az ifjúság szívét. Az Oroszországból numerus claususokkal és pogromokkal kiüldözött ifjú zsidó csapatok visszatértek az ősi röghöz, hogy a megújuló Szentföldön testük, lelkük megújholdást találjon. A keletről szálló madár most már valóban Kánaán földjén ringó kalászkokról és az agg Libánon ébredéséről dalolt. Bialik lelke bekapcsolódott távoli testvérei életébe és a dolgozók felé küldött áldásában most a szent könnybe egy új elem vegyül: *A szent verejték.*

Áldott a könny, mely érettünk pereg le,
Ezerszer áldott minden veríték,
Mely hajnali harmatként hull Izraelre
És felüdíti meggyötört szívét.

S örökre szent lesz minden tiszta könnyecsepp,
 Mely ajándékként könnytengerünkbe hull,
 És minden verejték-csepp, mely a földet
 Áztatja Isten útján, áldozatul. .

Ettől kezdve Bialik nyitott szemekkel nézi a mezőt,
 fölelevenedik benne gyermekkorából az erdő misztikuma
 és varázsa. Szinte visszasóvárog a termékeny föld
 ölébe, fák, virágok, kalászkok, pipacsok világába. Vissza
 a természethez.

Kimegyek a mezőre és hallgatom,
 Mit szól az Úr a kalászkok közül.
 A földre fúrom arcomat, a nedves talajra borulok,
 Kérdezem a föld szavát és sírva-sírok az ölében,
 Mondd, anyám, Föld, te széles, te telt, te nagy,
 Miért nem nyujtod felém is melledet,
 Szomjuzó szegény lélek felé?

És a Cionból érkező üzeneteken át érzi csak igazán,
 mit jelent az embernek, e gyökereket kereső ingatag
 teremtménynek, a föld.

Mint szegény állok a világító, hullámzó vetés előtt,
 Oh, most tudom csak, mily szegény vagyok.
 Nem az én kezem ápolt titeket, kalászkok,
 Nem az én karom becézte száraitokat,
 Nem az én verejtékem csöppjei nedvesítették fekete földetek
 barázdáit ...

És mégis megtalálta a kapcsolatot most már a kalászkok-
 kal, a földdel, a vetéssel, a gabonatóblák hullámaival:
 «Mert emlékeztettek távoli testvéreimre, kik anyám
 házában dolgoznak, akik talán e pillanatban küldik
 köszöntésüket hegyről és dombról, feleletül nekik kül-
 küldött áldásaimra». És mikor egyik fivére Cion

szántóvetői közé állt, a száműzetésből «kis levélkét» küld neki, melynek hatalmas strófáiban felzúg az egész zsidósors minden tragikumával, küzdelmével és megváltásvárásával:

Nincs itt remény, testvér. Betelt a végzet,
Nincs csodatevő égi kegyelem,
Sas karmai közt galamb mit remélhet?
S most szemeim keletre emelem.
Még nem tudom, álmom valóra kél-e,
De lelkem immár szabadult madár...
Ez minden vágyam, reményim reménye,
Napom és holdam, miknek fénye vár.

Ez aranycsillagom, tűzoszlopom ez,
Mely világít nagy utam éjjelén,
A hang, mely lágyan vigaszt permetez
És halkán súgja: örök a remény.
És látom már: a bérces messze tájon
Rügyek fakadnak mindenben, mi él —
Csak dolgozz, testvér, én remélni vágyom,
Boldog, ki vágyik, boldog, ki remél.

Ennek a versnek hömpölygő lírai áradata ismét a *közösség* nagy reális problémái felé sodorja a költőt. Pedig oly szép volna elábrándozni az esti alkonyaton, szállni, repülni a végtelenségbe és álmodozni fényről, sugárról, «egy világról, amely tiszta ünnep». És éjszaka a holdvilágnál hallgatni az oly misztikusan megénekelte «Táncoló törpék» ritmusát, a titokzatos erdő tölgyei között.

Ezentúl állandóan beleütközünk Bialik költészetének e jellegzetes kettősségébe: *A belső harcba*, melyet a költő az egyén és a közösség érzései közt való imboly-

gásában önmagával vív. Talán felszabadítóan hatott reá, amikor megírta a «*Hámátmid*»-ot, a vasszorgalmú talmudista ifjúnak lírai vívódását, amely folyton két világ között ringatja a Jesiva fiának sápadt tekintetét és olyan hurokat szólaltat meg lelkének hárfáján, amilyenek a héber költészetben még nem hallatszottak soha. Megdöbbentő mélységes vallomás van ebben a «műfajilag» meghatározhatatlan csodálatos poémában. A Jesiva világában héber írók csak elmaradottságok, fondorlatok és ármányok penészes talaját látták eddig, amin keményen végigszántottak a gúnynak éles ekevasával. Bialik a szeretet palástjába burkolta halovány hősét, akiben saját ifjúságát simogatja lágyan, és csak a napot szeretné a Jesivába belevinni, hogy «*végigsöpörje arany sugar seprőjével*». A kettősség érzésével közeledik a letűnő világhoz, amelyet csodál és félt, sajnál és fölemel. «Balgaságok halmaza» — írta a Talmudról Lilienblum, a fanatikus héber író harcos. Bialik népe erőforrását látja benne, miként Achad Haam, aki hirdette, hogy nem a külső nyomás, hanem a belső szellemi erő és etikai értékek tartották fenn a zsidóságot.

Nem érzed-e a hangok lángjait,
 A lelkeket mint egekig ragadják?
 Varázst ki rejtett foszló pergamentbe?
 Az öreg szónak erőt ki adott?
 A haldokló szívet hogy lánggra keltse.
 S nyűtt szemből szítson fényképrázatot?
 «Hajh, hajh... Mond Rabba»... hallod, érzed-e
 A sóvárgást, a mindenható vágyat?
 Minden szó vérrel, szikrákkal tele,
 Nem érzed-e: tüze szívedbe vágat?

Nem dob-e fel hatalmas büszke kéz
 Határtalan szent magasságba százszor?
 Hogy lelked zengő viharokba vész
 S szíved, mint hálóba ért hal ficáncol?
 Tudod, mit csicsereg a kis madár?
 Mit bűg a szende, árva kis galamb ott?
 Ki napot, éjet egy sarokba zár,
 És dalt hallat, mint tiszta imahangot?

Egy másik versében «Ismered a forrást» még világosabban ad kifejezést ennek a fölfogásnak. És ismét találkozunk a könnyfolyam motívumával.

Ki tudja, talán könnyeiknek árja
 Sodort bennünket ide partjainkra
 És halálukkal reánk hagyták az életet,
 A örök-örök életet.

Azt mondhatnók, valóságos könnykultusz ez Bialik költészetében. Egyetlen szerelmes versében ebből az időből így zeng:

Szólj szívem dobogásából
 És remegj könnyeim cseppjeiben.

És amit áldozni akar a szerelem oltárán:

«Éjjelem könnye, sóhajom csúcsa.»

A bazeli cionista kongresszus látomásában úgy érzi:

Feltört forrásából a könny, a hűséges,
 A nagy, az édes, a tiszta, a forró,
 Melyért oly rég fohászcodunk.

És az új Szentföld építőinek víziójában, amikor megindultság vesz rajta erőt az új honépítők láttán, így fejezi be versét:

Mily csodás látomás! Boldog a szem,
 Mely egy sugarat rejtve elteszen,
 És ha szívünk öröme még elborul,
 És felhők szárnyán szállnak gyászdalok,
 E sugár akkor is —
 A könnyeinken mindig átragyog.

Valami fanatikus hit a könny mindenhatóságában. «Tanúm Isten, mily őszinte a könnyem, fájdalmam rejtettem beléje és minden cseppel meghalt lelkemnek egy része». És «legkeserűbb a könny, mely rejtve maradt szívemben, mely emészt és éget belül és megzavarja a látomást, az álmot». De «*hiszem, hogy még proféta jó, ki könnyet ejt a világ előtt — földet, eget megremegtetőt*».

Csakhamar elkövetkezett az idő, amikor az események Bialikot magát avatták a nagykönny prófé-tájává. Jöttek az oroszországi pogromok és Bialik a rettentő katasztrófára, amely meggyilkolt minden egyéni vágyat, álmot, «*a harag dalai*»-val reagált.

Szinte megnyitotta a mennyboltozatot, hogy a feltárt égbe az Úr trónusa elé dobja lázadozásának bazaltos szavait. De az Úr maga leszáll «az öldöklések városába» és megérinti a fájdalmában vergődő látnok vállait :

S hagyd el a várost és menj ki a temetőbe halkan,
 Ne lásson senki, egyedül menj, némán, magadban,
 És keresd fel a szentek sírját, nagyét, kicsinyét,
 S állj meg friss halmukon s én csendet borítok föléd...
 S szíved szétzúzza az elfojtott fájdalom és szégyen
 És én leszorítom szemed, hogy könny hozzá ne férjen.
 S tudod, hogy bőgni kéne, mint vágóhídon ökörnek,
 S lezárom szíved és belőle sóhajok se jönnek.
 Levágott nyájaim, itt fekszenek mindannyian,
 Oh, mondd, halálukért van-e mi kárpótolhat, mondd, ha van!
 Bocsássatok meg, világ páriái! Istenetek

Szegény, mint ti! Szegény, míg éltek! Hát még nélkületek!
 S ha jösztek holnap béretekért kapumon kopogva,
 Kinyitom majd: jertek, lássatok koldús-nyomorba.
 Sajnálak, gyermekim és szívem sajog értetek
 És lelkem marcangoló bánatok közt zokog.
 S miként ti: Én sem tudom, miért kellett meghalnotok,
 Cél nélkül haltatok meg, mint cél nélkül éltetek...
 S a Sechina-fejét felhőbe burkolja bele
 S halkan zokog fájdalommal, szégyennel tele.
 És én is éjjelente leszálok a szent sírokra,
 Megállok a holtak fölött s szégyenkezem titokba —
 De életemre — szól az Úr szava — nem könnyezem!
 Nagy, nagy a fájdalmam s nagy, nagy a szégyenem —
 Melyik nagyobb? mondd te, oh, ember fia, mondd magad,
 Vagy jobb — hallgass! légy tanum némán, hallgatag,
 Hogy láttál szégyenemben, láttál fájdalmak között,
 S ha visszatérsz népedhez, ne menj üresen vissza,
 Vigy szégyenemből s ürítsd ki koponyáik fölött,
 És fájdalmamból vigy magaddal s öntsd ki vállaikra,

És kiindulsz a sírok közül és egy pillanatra
 Még szemeidet a friss pázsitszőnyeg visszatartja,
 S a fű lágy s nedves, ahogy tavasz elején szokott,
 A halál virágait, sírok fűvét látod ott...
 És tépj belőle teli marokkal s dobd hátad mögé,
 Mondván: kitéptt fű a nép — s mit kitéptek, remélhet-é...
 S húnyd be a szemeid, hogy ne lásd őket, s megragadlak
 És viszlek testvéreidhez, akik életben maradtak.
 És menj, eredj velük bőjtjük napján az imaházba,
 És hallod kiáltásuk s állsz könnyeiktől elázva.
 És a ház ím reszket, jajgat sírva, vadul nyöszörögve,
 S hajad égnek mered s megszáll vad kétség, félelem,
 Így nyög egy nép, mely elveszett, oh, elveszett örökre...
 S szívükbe nézz, és íme puszta, aszott sivatag,
 Ha nő benn bosszú, harag — gyümölcsöt nem terem,
 Belőle ajkukon egyetlen átok sem fakad...
 Nem igazak-e sebeik? És mégis hamis imájuk?

Miért hízelegnek nékem? ha ezer csapás sujt rájuk?
 És mit ér, hogy hízelegnek, . . . S nézd, oh nézd, még marcangolja
 A fájdalom között, a könnyek közt — a bűnnek gondja.
 S mindnyájan sírva, gyónva im mellüket verik,
 Szólván: «Osámnu» — vétkezénk . . . Oh, hogy vétkezik
 A széthullt roncs? Bűnözhetnek-e zuzott cserepek?
 Mit könnyörögnek hát? Mondd nekik: mennydörögjenek!
 Emeljék öklüket én ellenem és követeljék,
 Mi kín, gyalázat rájuk s apáikra rászakadt,
 És ökleikkel zúzzák szét az eget s trónomat . . .

. . . S te mit keressz itt ember fia, fuss a sivatagba
 És vidd magaddal a fájdalmak serlegét,
 És tépd ott széjjel lelked tíz darabra
 És szíved szakítsd haraggal szerteszét.
 Nagy könnyedet hullasd egy sziklafalra
 S keserű jajod vesszen a viharba.

Ilyen irgalmatlan önkínzással még nem sujtott költő saját maga és népe arcába. Enyhítőbalzsamot keres régi romantikus idők heroizmusában. A «*Megillát haés*» (Tűztekercs) a tűznek és a könnynek e csodás vegyülete, amely lobogó hullámaival összecsap az olvasó feje fölött, a féktelen szabad lángolás után való sóvárgásnak terméke. A multban kiélheti magát a fantázia. Éppúgy, mint a «*Sivatag halottai*» utólérhetetlen hangulatú leírásában, ahol a sivatag lángol és lázad és ős zsidó óriások szigonyai emelkednek szúrásra a megostromolt mennyboltozat ellen.

És a fölemelkedés óráiban is úgy látja, Istèn sujtókeze nehezedik erre a népre. Talán senki sem foglalta egybe hatalmasabban az asszimiláció népi tragikumát, mint Bialik.

Valóban ez is Isten büntetése, hogy megtagadjátok szíveteket
 És elvetitek minden vizekbe szent könnyeiteket
 És minden csalfa reménysugárszálla ráfűzitek,
 Kiöntitek lelketeket minden idegen márványra,
 Idegen kövek ölébe öntitek szellemetek,
 És építitek üldözőiteknek Pitomot és Ramszeszt,
 És gyermekeiteket befalazzátok téglákkal
 És ha kiált hozzátok lelkük a fákból, a kövekből,
 Kiáltásuk künn reked fületek bejáratán
 És aki gyermekeitek közül sasszárnyat ereszt,
 Elkülditek fészketekből örökre
 És ha felmerészel napra szomjasan hatalmasan a magasba,
 Nem nektek hozza le a magasból a fényt.

De előbb-utóbb a költőnek be kellett telnie ezzel
 a dörgő prófétasággal és búcsút vesz tőle haraggal:

A tüzes parazsat dobd le oltárodrol, próféta,
 És hagyd a csúf tömegnek.
 Legyen nekik min sütni pecsenyéjüket,
 Forralni fazekukat és melegíteni tenyerüket,
 És kalapácsod a vaskalapács, mely szétrepedt
 A sok ütéstől a kőszívekre haszontalanul,
 Zúzd darabokra, törd kapává
 És ássál vele sírt
 És legyen szavad keserű, mint a halál . . .

Csakhamar siratni kezdte a lelkét, mely egykor
 «aransugáron lovagolt». Mint fehér lepke kereste a
 harmatgyöngyöt a szívek között és tiszta könny esett
 az arcára, a sugár megremegett és lelkem leesett és
 elmerült a könnyben. A költő keresi a lelkét, mely ha-
 lott betűk közt vonaglott a Talmud foliánsainak sárga
 pergamentjén. Kirepült azóta a Talmud lapjai közül is.
 «Bolyongva-bolyong a világban, szárnyaival csapkodja

a szerelem kapuit, halkán kopog és sír és imádkozik a szerelemért . . .»

Oly jó volna levetni a próféta-ság köpenyét, oly szép volna heverni a napon és némán a szívbe zárni a régi társaknak hangját; a repülő madárét, a fa árnyékáét, a rezgő bokorét, a könnyű kerubokét és a csobogó tiszta tóét, ahol minden úgy csillog, úgy rezeg, úgy ragyog, úgy remeg. A nyitott ablak mellett köszönteni a szomjazott fény beözönlését: *«Ha hét napot akasztottál volna az égbe, fényfaló lelkem akkor sem lakna jól veled. Szaporítsd a fényt, fénylő Isten, adj fényt! «És, oly jó volna a fény költőjének lenni.*

Napkeltével keljetez korán a hegyek közé,
 És találtok tiszta színaranyat,
 Legyetek elsőz a nap fénye előtt,
 Merítsétek tele lelketeket, szíveteket,
 Isten reggelének árja frissen és nedvesen
 Öntsön el benneteket, elöntve-elárasztva
 És minden, mi öreg és hervadt a szívetekben, megújul,
 És minden, mi csorba és balog, megszentésül.
 Rejtsétek el, őrizségez meg aranyotok kincsét,
 Hogy táplálja majd szíveteket,
 Ha gondterhesen indultatok és szegényen,
 Visszatértez tisztán, gazdagon.
 Oh, sötétben járók, tegnaphan rothadók,
 Imádkoztatok a Naphoz, a Naphoz . . .

Csernihovszky pogány verseiben találjuk csak ezt a fényimádat és szinte irodalomtörténeti hagyomány lett, hogy a héber költészetben Bialik a ború dalosa, Csernihovszky a fényé. De a valóságban látjuk, hogy Bialik költésze a könny és fény szintézise. Sokszor meg éppen a könny és fény harcának apoteózisa. *«Csak egy napsugár*

szállt reád és hirtelen megnőttél, megmagasodtál». Sokszor «csepegve-csepegett a könnye és lehullt egy fénysugár és megölte». Sokszor meg ellenkezőleg a könny gyújtja meg a fénysugarat, mint a költő anyjának könnycseppje az elaludt péntekesti gyertyát. Sokszor a fény távoli világokba világít: «Azok a messzi szigetek, a magas világok, miket álomban láttunk, mik idegenné tettek minden ég alatt és életünket pokollá». Sokszor a könny csillogtat meg csalfa világokat, sokszor meg a fény kápráztat délibábokkal.

Fekete kétség borongott lelkemen, —
Csillogó könnyemmel elkergetem.

Sokszor «rejtett szikra pattan ki nagy szenvedésem kalapácsa alatt szívemből, és a szikra szemembe szökken, szememből versembe, versemből szívetekbe és tüzetek fényében, amit gyujtottam, eltűnik és én szívem vérével fizetek a gyujtogatásért».

A költő egyre jobban tudatára ébred, hogy a könny és fény harcában felemészttődött életereje. És érzi, hogy a szíveknek feléje hajlása, a könnyeseké és a sugarasaké egyaránt, szíve egy-egy darabjának feláldozását jelenti a neki gyujtott máglyákon. Sőt sokszor érzi, hogy csak gyutacs és gyujtó volt mások örömtüzei alatt. A költő egyre távolabb sodródik saját világától, hogy másoknak, akár a közönségnek fényforrásává, lobogójává, vagy perselycsörgetőjévé legyen. És közben a «Dal leánya» elszáll, elrepül a végtelen magasságba, ahonnan «csak egy dalt küldenek minden szívnek, egyet, egyetlent, soha többet». És jön az alkony

És újra felsütött a nap és lealkonyult a nap,
Újra nap és napok, és nem jött látomás
És egyetlen kis cédula sem esett le az égből...

És még valami: kerestem garastokat
És elveszett dinárom...
És Asmodáj áll mögöttem és kacag
Kegyetlen kacajával...

A fillérek keresése közben elvesző aranykészlet tragikuma ez. És talán a népszerűség hullámai közt elmerülő egyéni élet tragikuma is. A fórumra cipelt költő szabadulni vágyása, meggyilkolt óráinak siratása.

A porba nyomja lelkem
Becézéstek terhe,
Jaj nekem, hogy garastok lettem
Csörgő perselyetekbe.

«Látnok, fuss, menekülj!» — mondja a legelőhöz, nyájhoz, mezőhöz visszavágyódó Ámosz szavaival. És ilyenkor annyi megindító áhítattal tud fordulni szerelme felé. Mint amikor ezt a zsoltáros szerelmi verset írta:

Oh, fogadj szárnyaid alá,
Légy testvérem s anyám nekem,
Öled legyen fejem menedéke,
Hová megtört imáim rejthetem.

És irgalmas lágy, alkonyatkor,
Fájdalmam titkát eléd tárom:
Mondják: az ifjúság oly édes,
Hol volt ifjúságom?

És még egy titkot súgok neked,
Mint parázs ég a szívemen:
Mondják: a szerelem oly édes,
Mi az: szerelem?

Megcsaltak fenn a csillagok,
 Álom volt s elszállt hirtelen,
 Most nincs már semmim a világon,
 Nincsen semmi sem.

Oh, fogadj szárnyaid alá,
 Légy testvérem s anyám nekem,
 Öled legyen fejem menedéke,
 Hová megtört imáim rejthetem.

Vagy másik megindító szerelmi verse ebből az időből :

S szívem van, látomás csarnoka, álmok fészke,
 És rejtett fájdalom a szent bánat,
 És egy tiszta angyal van velem, képednek mása,
 Istenáldással lebeg a fejem felett
 Áldást suttog reszketően visszafojtva,
 Mint anyám halk könnye a szombati láng fölött.

És úgy futna, menekülne a fórum zshivajából oda, ahol a «csönd tengere ontja titkát». Vagy a mezők madarai közé, kik csicseregnek hajnal felé. «Vagy megyek a gyermekekhez, kik játszanak ártatlanul a kapuban, közjük keveredem és megtisztulok szájuk leheletétől». És szép megindító gyermekdalok keletkeznek, Bialik költészetének legfinomabb gyöngyei. És lelke sóvárog gyermeklelkű felnőttek után, osztályrészesen szeretne lenni azoknak, akik *«nesztelen, halkán, lábujjhegyen járnak az élet ösvényein és széthintik maguk körül öntudatlanul a hitet, a tisztaságot»*. Az egyszerű tisztaság, ártatlanság világa az, ami vonzza, húzza és oly elérhetetlennek látszik. *«Én tiszta galambjaim, reggel elküldtem az ég felé és este visszatértek, mint szemétdombok varjai»*. Valahogy érzi, hogy a költő minden tömeghatása ellenére társtalanul teszi meg útját. És ha bele

akarna nyúlni a valóságba, sebző sziklákba, tövisekbe ütközik keze-lába. Tudja, hogy a tömegembernek nem a költő fontos, hanem közelsége hozzá és részesedése benne. A dédelgetés nem jelenti útmutatás, irányítás elfogadását, áldozást az eszméért, a szépért, hanem önmagának elégtelt becézését, s legföljebb a költő szavával való hiú csillogást.

«És a szívedből a szikrát dobd oda nékik,
Hogy meggyujtsák rajta tömjénfüstölőjüket».

Újjonganak, büszkélkednek vele, de szava kiáltó szó marad a pusztában. Látja, hogy a megújulás hivatalos hirdetői sem értik meg, amit caeterum censeoként folyton ismételt: «Egy nép csak szellemi értékein keresztül érheti el megújódását. Nevelés, irodalom, tudomány, művészet elválaszthatatlan része a zsidó renaissance mozgalmának, e nélkül a cionizmus halott gólem lesz, lélek nélkül, szellemi élet nélkül». «Nincs-e férfiú Judeában, aki megragadna hajatok üstökénél és fölrázna benneteket erős kezével?»

És a költő bezárja lelkének kapuit és sértett büszkeségével a magányba vonul. Bár látszólag künn van a fórumon. 1931-ben írta Bialik ezt a verset, miután szinte másfél évtized létharca és szétforgácsolódása hallgatásra ítélte múzsáját:

És ha föl is tárja magát előttetek a mélységekig,
Ne nyerítsetek, mint a vad lovak,
Csak incselkedett veletek kegyetlenül
És irgalmatlan gúnyt üzött mindnyájatokból.
Megvet és ezrednyi részét sem tárja fel
Szívének rezgéséből rólatok.
Kitakarózik, hogy nagyon elrejtőzzék előletek.
Hogy félrevezessen...

Hiába keresitek rímei rejtekében, ezek is
 Csak takarói a titkainak,
 Sorai közül, miként ketrechrács mögül
 Lihegő párdúc pillant ki lobogva;
 Békésnek látszik, csendben figyelőnek,
 S tüzes kiáltás készül kitörni csontjaiból.
 Egy éjnek éjjelén jő és édes álmotok közepében
 Fölriaszt hirtelen mennydörgő hangja,
 Nem sejtett távolságból, síró sivatagból ér hozzátok,
 És ti nem értitek...

Széttört a ketrec éjszaka, zárai szétzúzódtak
 És a párdúc kifutott hazájába.
 S reggel naphasadáskor, hatalmasan, fenségesen
 Egy szikla ormán állva megjelenik,
 Lobogva fürtjei aranyában, súlyos sörényének palást-
 Egész valója: király. [jában,
 Szeme megvetést villant, orra zsákmányt szimatol
 És szabadság-harsogása megremegteti a hegyek gyökereit.

És Bialik szabadságvágyában olykor szinte méltatlannak tartja magát erre az ünnepi hangulatra:

Ki vagyok én és mi vagyok én, hogy aransugár köszöntsön!
 És gyengédszárnyú szellő simogassa arcom?
 Mező kalásza mért hajolna felém?
 És zöldelő fű mért csókolná a lábam?
 Késett Isten áldása, késett kegyelme hozzám.

A tisztaság két szimboluma előtte a fény és a könny
 és mindkettő kegyelme késik.

A fény későn jött, gyöngé a fény,
 Hogy felüdütsen.
 Egy nap van az égen, egy dala a szívnek,
 És többje nincsen.

Több mint egy teljes évtizedet tölthetett a költő álmainak feltámadó földjén, melynek álmodója és apostola volt, és a könnyes Ráchel és a napkeleti Jósua bibliai országában nem jöttek a látomások.

A zsidó legenda tud a «mitát nesikáh»-ról, a csókháláról, mikor a lélek csókban egyesül a Örökkévalóval. Bialiknál a «mitát dimáh» a könnyben való halál gondolata villan fel.

Talán, mint könny, örök ragyogású,
Fog lehullni lelkem utolsó könnyemmel.
És remeg és ragyog sok nemzedék után
Szemeknek, mik sohasem láttak engem...

A zsidó hagyomány tud lélek-mécsről, kis reszkető fényről, mely világít a lélek örök útján, Bialik lelke megigazulását is az érte gyújtott könnyben keresi:

És legyen bárki az, ki utánam jön,
Talán szabadabb, gerincesebb nálam.
És ha kétszerte szebb lesz élete életemnél,
Ha érti, ha nem érti minden rezdülésemet, —
Egyet tudok és nem félek:
Szívem zúgását nem veti meg
És lelkem fájdalmából gúnyt nem üz.
Magányba ha zárkózik életem könyvével
És lehajtja fejét tépett lapjaira,
Magába issza a keserűség szavait.
Csontjaiba hatolnak, mint égő szurok,
Hogy örültséggel verjék szívét
És felhozzák mélységeiből
Parázson élve égetteknek jajgatását
S elbágyad lelke vonszolódva a sorok között
Tűznek és jégnek vérfoltos ösvényein
És sajogni fog a szavaktól, e skorpióktól,

S élete dala félben megszakadt.
 Be kár! Még volt egy éneke,
 S ím, elveszett a dal örökre,
 Eltűnt örökre!

És kár nagyon! Oh, lantja volt,
 Beszélő, élő lélek —
 S a dalnok hogyha zengve szólt,
 Minden szív titka benne szólt,
 Minden húrját beszélteté keze,
 De egy titkot, egyet, magábazárt,
 Körül-körüle pengtek ujjai,
 Egy húrja néma, szóttalan maradt,
 Némán örökre!

És kár nagyon, nagyon! —
 Örökkön rezgett ez a húr,
 Remegett némán, csendben reszketett,
 Megváltó dala, kedvese után
 Epedt szomjan, sóvárgott, vágyott,
 Mint szív sóvárog sors-rendeltjeért,
 Bár késett — napról napra várt, remélt,
 Rejtett búgással hangtalan zenélt,
 S ő késett, késett, s el nem jött,
 El nem jött!

S nagy, nagyon nagy a fájdalom!
 Volt egy ember — s jaj, nincs többé,
 Élete dala félben megszakadt.
 Még egy zsoltáros dala volt
 S ím, elveszett a dal örökre,
 Elveszett örökre!

A «MULT ÉS JÖVŐ» JUBILEUMÁRA.

Magyar Zsidó Almanach.

Az 1911. esztendő május havában az akkoriban divatos Költői Albumok alakjában egy közel 40 éves díszmű hagyta el Hornyánszkyék udvari nyomdáját. Szerényen *Magyar Zsidó Almanach*nak mondta magát és II. részében az is volt: krónikása az év nevezetes irodalmi eseményeinek, méltatója a hazai zsidó élet kimagasló egyéniségeinek, mozzanatainak. Jóval jelentősebb volt azonban az I. rész, mely a művészet, tudomány és szépirodalom remekeinek gazdag sorozatával valóban «a zsidóság sokoldalú és sokszínű kultúrájának hű tükrét» tárta az olvasó, a néző elé.

Az Almanach megjelenése nemcsak irodalmi esemény, hanem erkölcsi diadal, zsidó tett is volt. Nem *hirdette* a zsidókultúrát, hanem *bemutatta* élőszóval, eleven képen, meggyőzte létezéséről azokat is, — intra et extra muros — kik ezt a fogalmat eddigelé tagadták. Az Almanach hatalmas sikere most már kívánatossá, egyúttal lehetővé tette, hogy ez a mű ne elszigetelt jelenség maradjon, hanem állandósuljon és sűrűbb egymásutánban lásson napvilágot. Így jött létre a *Mult és Jövő* mint havi folyóirat: eszmei tartalmában, megjelenése formájában egyenes folytatása a Magyar Zsidó Almanachnak. Nevét tán az akkoriban Berlinben megjelenő *Ost und West* mintájára választotta, mely a keleti és nyugati zsidóság egymástól érzületileg elkülönődő kultúrtényezőit kívánta egymáshoz közelebb vinni, közös nevezőre hozni. A magyar lap címe, programja át-

fogóbb, térben, időben egyetemesebb volt. Nemcsak az egymásmellettség vonzalmai, küzdelmei érdekelték, fel kívánta mutatni az egymásutániség elszakíthatatlan sorsfonalát is; dolgozni akart azon, hogy a mult ismeretében és szeretetében egy öntudatos nemzedék fel tudjon építeni majd egy egészségesebb, boldogabb jövőt. És mindezeknek a sokoldalú feladatoknak elvégzésére a Mult és Jövő egyetlenegy eszközt választott: a *zsidó kultúra* bemutatását. Ennek jegyében indult meg és haladt azóta Patai folyóirata. Azért ünnepe ez a jubileum a magyar zsidó kultúrának.

Bámulatos és az időszaki sajtó történetében talán egyedülálló tünemény, hogy egy minden előzmény nélküli folyóirat első felléptekor — Pallas Athene módjára — mingyárt teljes fegyverzetben, tökéletes kialakultságban jelent meg és hogy egy emberöltő óta sem célkitűzésében, sem megvalósítása módszerében semmit sem változott. Az Almanach szempontjai változatlanul uralkodnak a legújabb évfolyamok füzetein is, aminek egyik külső jele, hogy az egyes kötetek tárgymutatója mindvégig ugyanazon címszók alatt csoportosítja a változatos tartalmat. Ezek a címszók adják azért rövid összefoglaló áttekintésemnek is fejezetcímeit.

Művészet.

Legelső, legméltóbb helyen a *Művészet* szól hozzánk a M. és J. lapjairól, mint az emberi szellem legáltalánosabb, legegységesebb megnyilatkozása, mely mégis az egyéni lélek mélyéből fakad és a közvetlen intuíció erejével hat. Hogy ezen a téren a zsidó lélek, a zsidó fantázia és megérzés mit alkotott e hazában és azon

kívül, azt közel 10,000 illusztrációjával szemlélteti a M. és J.

Persze ezen a szűkre szabott területen nincsen módunk vagy szándékunk akár csak a legkiválóbb alkotásoknak emlékét felidézni. De hadd említsük legalább azoknak a művészeknek nevét, kiknek külön számot vagy számokat szentelt a M. és J., vaskos albumokat, az illetők művészi oeuvre-jének és jelentőségének lehető sokoldalú bemutatásával. Már az Almanachban és a M. és J. első évfolyamában uralkodó szerephez jutott E. M. *Lilien*, a hatásos fekete-fehér vonaltechnika meghonosítója, kinek több mint 200 rajza jelent meg azóta a lap hasábjain, és H. *Struck*, «a legzsidóbb zsidó művész», mint egyik méltatója nevezi. Melléjük lép a jeruzsálemi *Abel Pann*, a Bibliának mondhatni biblikus talajú illusztrátora. Mindhárman a M. és J. rendezte Nemzeti Szalonbeli kiállításukkal otthonossá lettek minálunk, műveik közkézen forognak, közönségük, kultuszuk van Magyarországon. Más külföldi művészek: *Steinhardt* és *Budko* Berlinből (ma mindketten a Szentföldön), a bécsi *Wachtel*, a párisi *Marc Chagall*, *Szyk A.* és *Menkes Z.*, a hollandi *Jos. Israels*, a monumentális *Lesser Ury*, a légies *Josephson* (Stockholm), Róma rajzolónője: *M. de Lotis*, a keleti származásukat meg nem tagadó *Krestin*, Prof. *L. Pasternak*, *M. Minkovsky*, *M. Gottlieb*. Végül az új palesztinai generáció reménységei: a szobrász *E. Strich*, az elefántesontfaragó *Moro*, a miniatűr-művész *Z. Raban*, a festők: *Tepper*, *Gur-Arje*, *Ruben*, *Feldmann-Paladi*, *Jan Ira* és — last not least — *Boris Schatz*, a jeruzsálemi Becalél-iskola újjászervezője. Ide sorozzuk azt a szenzációs «felfedezést» is, mikor a

legutóbbi évfolyamban az egész világsajtót megelőzve és csodálkozásba ejtve, közölte *Sukenik* prof. mezopotámiai ásatásainak eredményeit: a III. századból származó *Dura-Europos*-beli zsinagóga páratlan érdekességű freskóinak 15 ábrázolását.

A legnagyobb szeretettel, áldozatkészséggel foglalkozott Patai természetesen honfitársaival, kiknek hazai hírnevét csak öregbítette a külföld elismerése. Élükön halad a nesztor *Magyar-Mannheimer*, kinek kiforrott művészetét több szám szemlélteti, utána következnek időrendben: *Rottmann* Mozart, *Katona* Nándor (50 képpel), *Lakos* Á., *Fényes* Adolf, kinek fejlődési fokozatait nyomon kíséri eme művészi Figyelőnk, *Scheiber* Hugo, *Zilzer* Antal, *Hermann* Lipót (önéletrajzi karikatúráival kelt feltűnést 1921. május), *Zádor* István, *Szenes* Fülöp, végül szobrászaink klasszikusa, *Róna* József. Kultúrházunk pályanyertes művészei: *Faragó*, *Delli*, *Vágó*, a zseniális *Lajta* B., és a kassai új templom építője, *Kozma* L. szintén méltón szerepelnek a M. és J. hasábjain.

Iparművészet.

A képzőművészetek rovatához kell kapcsolnunk azt a hatalmas képanyagot, mely a zsidó díszítő, a ritus tárgyait Isten dicsőségére szépítő *iparművészet* útjait kíséri végig homályos századokon keresztül. Kiindulópontja a bibliai, legendás ezermester: *Becalél*, betetőzője bizonyos tekintetben a mai *Becalél-iskola* Jeruzsálemben. Mennyi lelki gyönyörűséggel készültek és szolgáltak az ősi szóférok aprólékos mûgondjával írott *Megillák*, *Haggádák*, — nemcsak kis gyermekek öröme!

— mennyi szeretet és odaadás, ízlés és képzelet a sötét gettóműhelyekből kikerült ezüstremekekben: tóradíszek, fűszertartók, chanukkamécsesek változatos sorozatában! Bizonyos, hogy sok megkérgesedett szív, elidegenedett lélek lágyult meg e kincsek láttára, érzett hönvágycat az elhagyott zsidó élet és szertartások szépségei iránt. Patai ezen a téren is fokozni igyekezett a hatást és külön számokba gyűjtötte össze hol egy-egy kultúrközpontnak zsidó értékeit, hol egy köz- vagy magángyűjtemény legkiemelkedőbb darabjait. Ilyen volt pl. már 1912-ben a *kismartoni* szám a *Wolf-Múzeum* számos érdekes darabjával, 1913-ban báró *Dirsztay* Béla (50 kép) és báró *Herzog* Péter műgyűjteménye, a pesti *Becalél-kiállítás* száma és a *pozsonyi* szám. Máskor bizonyos eszmei központ körül csoportosulnak egy-egy ünnepi szám közleményei. A háború kitörésekor egy *Mózes*-szám keltett feltűnést, mely a törvényhozót mint hadvezért mutatta be, másik szám a *Dávid*-ábrázolásokat gyűjtötte egybe, vagy a *Maimuni*-illusztrációkat. Többször a purimi és peszachi szertartásoknak, a lakodalmi szokásoknak, a menóra ábrázolásainak, zsidó címereknek, pecséteknek vagy portréknak (*Diamant* P.) szentel a lap egy-egy számot. A Palesztina-érdeklődést ébreszti és fokozza egy *Herzl-erdő*, vagy *Kerenkajemeth*-szám, egy *Habima*- vagy *Hameïri*-füzet.

Szóló művészetek.

Ha a Mult és Jövő közleményei, képei elsősorban a képzőművészetek termékeivel foglalkoztak is, a szerkesztő széleskörű érdeklődése nem mellőzte a zsidó

kultúrának ama megnyilatkozásait sem, melyek az élő szó, a zene és színjátszás útján férkőznek a nagyközönség szívéhez, szelleméhez. Már az Almanachban olvasunk nagy zsidó színészekről, méltatják Goldmark muzsikájának zsidó elemeit, később egyre sűrűbben találkozunk kottákkal, szentföldi melódiákkal, a nagykállói rabbi nótáival, a berdicsevi énekeivel, a «Sófár szabályos hangjaival», jemenita, szombatos népdalokkal és Patai és Bialik megzenésített műköltészetével.

Ám papíron mindez a harmónia csak papírelvezete maradt néhány zenebarátnak vagy szakértőnek. Hogy a zsidó kultúra emez ősrégi elemeit mindnyájunk közkincsévé tehesse, Patai a főváros kakofón zsvájában melódiatelt, meleg otthont, pódiumot szerzett a zsidó zenének. Egy szép estén a Zeneakadémia előkelő hangversenyterme megtelt előkelő közönséggel és tágas dobogóján az orgona bűbajos regiszterein szokatlan ritmusú melódiák hangzottak fel. Cselekedet volt ez ismét: honfoglalása a héber nyelvnek a magyar köztudatban, mely eddigelé csak a kabarék gajdoló zsargonját tudta és tekintette a zsidók nyelvének. A M. és J. kultúrestélyei teremtették meg és népszerűsítették el főváros- és országszerte az ú. n. zsidó kultúrösszejöveteleket. Amire a németországi «Kulturbund»-ok ma kényszerűségből szervezkednek, azt meghonosította a M. és J. nálunk boldogabb, békés időkben!

Irodalom.

Amit az ecset és véső művészeiről mondtunk, hogy nem vagyunk képesek neveiket mind felsorolni, az fokozottabb mértékben áll a toll mestereire. Nem is

volna értelme egy végtelen névsornak, amikor Magyarországnak szinte minden zsidó tollforgatója az évek folyamán helyet kért és kapott a M. és J. vendégszerető hasábjain. És külön sem választhatjuk a szépprózairót a versköltőtől, többnyire ugyanazokkal a nevekkel találkozunk itt is, ott is. Mindkét rovatban *Pataiék* vezetnek. *Patai József*, ifjúkorától fogva két Muzsának hivatott jegyese, saját lapjában bocsátja közre «Héber költők» műfordításainak legjavát. Majd felcseng zsinagógiai költészetének a pajtánokkal kongeniális hangja, megszólal egy zsidó motívumokkal telített benső családi líra: «Szulamith, látod a lángot?», hogy szentföldi utazásainak elő- és utóhangjaként újabb emóciókkal, átélésekkel gazdagodjék, színesedjék lantja. Szintén a költészet határmesgyéjén járnak a zsidó misztika fenséges birodalmát megszerettető «Kabala»-könyve, valamint a Talmudot egészen eredeti, önéletrajzi keretben népszerűsítő «Középső kapu» c. műve. Legszorgalmasabb, legmegértőbb munkatársa a szerkesztőnek neje: *Patai Edith*, a női finom ízlés és művészi intuición megtestesítője. Ő conferenciére-je, szellemes bemutatója az egyes füzetekben fellépő művészeknek, kikről nem száraz, esztétikai méltatásokat, nagyhangú dicséri-ádákat ír, hanem a lélek bensejébe elmélyedő, a művész egész egyéniségét tükröztető élet- és jellemképeket. Formájában, nyelvében minden cikkecske egy-egy műremek. Leányuk, *Patai Éva*, több téren alkotó szép-
lélek, fiuk, *Patai Ervin György* egyelőre a kritikai részt választotta magának.

És a Patai-család körül mint nagyobb szellemi család a zsidó lélekkel író költők köre, kiket *Pintér Jenő*, a

leghivatottabb ítéletmondó, nem hiába nevezett el Patai írói körének.¹ Nem utánzóok és kérődzők, nem hódolók és hízelgők, csak közös légkör ihlettjei, neveltjei. Említsük meg névszerint legalább azokat, akiket részben elhódított azóta a héber poézis és kik ma számottevő tagjai a palesztinai Parnasszusnak. *Hameïri*, az egykori Avigdor *Feuerstein-Kova*, Ady, Petőfi, Az Ember Tragédiája és más magyar klasszikusok fordítója, *Bolgár Mózses*, *Holder József*, *Avi Shaul*, *Giszkalay*, egykor *Simonfia Dávid*, *Gilányi-Goldstein Mór*, *Tisbi Illés*.

Az irodalmi rovatot kiegészíti a *Kritika* változatos és gazdag revűje a bel- és külföldi zsidóvonatkozású irodalom újdonságairól. Nem illetékes Útmutatója még az olvasni és vásárolni kívánó nagyközönségnek, — aminek tervszerű, rendszeres kiépítését az IMIT egyik feladatának tartom — de hiányt pótol annyiban, amennyiben a többi zsidó sajtó ebben a tekintetben szinte némának mondható.

Utirajzok.

A szépirodalom és tudomány között átmenetet alkotnak azok az *Utirajzok*, néprajzi vagy népéleti leírások, melyek akár hazai, akár külföldi vidékek zsidó érdekeségeit, szokásait és életmódját ismertetik meg az olvasóval. A M. és J. «levelezőinek» népes tábora ebből a szempontból alig egy tájat, országot vagy földrészt hagyott kiaknázatlanul. Kezdődik a kismartoni vaskapus Zsidóucca életének részletes rajzával, majd megismerkedünk

¹ Magyar Irodalomtörténet a művelt közönség számára. 2. kiad. 251. l.

a pozsonyi és morva községek gettójával, a német, olasz, luxemburgi, skandináv, orosz-lengyel, spanyol, görög, korfúii, tuniszi, hamadani, jemenita, sőt a távolabb eső észak- és délamerikai zsidók milliójével, ritusuk, kultuszuk különösségeivel is. Az összeomlás után elszaporodtak a szlovenszkói, erdélyi román, jugoszláv levelek, nem is szólva a palesztinai bő és beható tudósításokról, melyekről elmondhatni az Irás szavát: «Állandóan rajta van az ő szeme, év kezdetétől év befejeztéig». Sok becses földrajzi és folklorisztikus anyagot hordott ezen az úton össze a M. és J. Tudományos értékükön felül ezek a cikkek hozzájárultak közönségünk látóhatárának kitágításához, annak beláttatásához, hogy a keleti és nyugati, szefárd és askenáz, konzervatív és haladó, vidéki és városi zsidók között a különbségek csak külsőségek: a zsidóság lényege mindenhol egy és ugyanaz.

Tudomány.

Hasonló pártatlansággal, pártokfelettséggel viselkedik Patai a zsidóság *tudományos* kérdései, történelmi és társadalmi problémái iránt. Noha a M. és J.-nek a zsidó tudományok művelésében meg kellett osztzkodnia a tisztán erre a feladatra hivatott Magyar Zsidó Szemlével, történelemtudományi közleményei mégis felölelik a zsidó multnak mondhatni minden nevezetesebb mozzanatát. Feladata persze inkább tudományos eredmények összefoglalása, mintsem eredeti kutatások közlése. A legújabbban felszínre tárt ókori ásatásokkal és azoknak a Bibliával való kapcsolatáról több cikk tájékoztat bennünket (*Venetianer, Bernstein, Molnár*

E.), a galileai zsinagógákról *Krausz S.* prof., az ókori diasporáról *Klein S.* prof. értekezik. A középkornak sötét martirológiája éled fel *Seltmann R.* tanulmányai-ban, *Weisz Miksa* dolgozatában a keszem sel simca = zsidó jelről, de kedvesebb, kedélyesebb jelenetei is utóbbinak «középkori házasságában». Az újabb kor históriája, melyből már a magyarság is kiveszi a maga részét, inkább egyes családok vagy egyének köré csoportosulva monográfiászerűen jelenik meg a lap hasábjain. Hogy a jelenkor nagy alakjai, halottjai: egy Kármán, Goldziher, Kiss József, Schächter Miksa, Baracs K., vagy a külföldiek közül egy Rathenau, H. Cohen, Nordau, Bialik, stb. méltó tudományos méltatásban részesülnek a M. és J. lapjain, magától értődik. De pl. Löw Immanuel monumentális Florája a szaklapokban sem talált annyira beható, sokoldalú ismeretetésre, mint itt *Heller B.* többszörös tanulmányaiban.

Örvendetes jelenség, hogy a Biblia tudományával is sok kedvteléssel és eredménnyel foglalkoztak főleg hazai tudósaink. *Hevesi Simon* a próféták egész sorát jellemzi mai szemmel, *Fényes Mór Jónást*, *Heller B.* is a «vívódó prófétákat», *Frisch A.* Dánielt, *Pfeifer I.* Eliahu alakját kutatja a mondában, *Singer Leó Asmodáj-ét*; *Wells H.* a zsidó próféták világtörténelmi jelentőségéről ír, hogy találomra csak néhány közleményt említsek. A vallástudomány és történet szintén több neves művelőjében szólal meg. Ide tartozik *Hoffer Á.* érdekes tanulmánya: Chanukka és karácsony, *Heller B.*: Lag beómer a zsidó és zsidóellenes leírásban, u. a.: A szédereste három rajza, *Kohlbach B.*: A zsidó ház folklora, *Edelstein B.*: Nagyünnepek a Midrásban, *Fényes M.*: Taslich,

kapóró; jogi kérdéseket fejteget *Grossmann Fr.*, *Schweiger M.*, sőt egyenesen halachikus probléma is izgatja *Enten M.*-t: Ne edd meg a gödölyét... Aktualitásokat találnak a Szentírásban a háború elején megjelent dolgozatok, melyek háborús törvényekről (*Guttman M.*), háborús midrásokról, háborús époszokról, Mózesről a hadvezérről értekeznek, viszont az örök emberi szempontjából tekintik át a zsidó tant: *Köhler A.*, Zürich: A zsidóság három ajándéka az emberiségnek, *Goldziher I.*: Tradíció és dogma, *Einstein*: Tudomány és civilizáció; ugyanazt teszi apologétikus cézzal: *Blau L.*: Mit tettek a zsidók a tudományért?

Társadalom.

Ez a kérdés át is vezet bennünket egy sokkal forróbb, forrongóbb birodalomba, melyet «Társadalom» címen könyvel el az egyes kötetek Tájékoztatója. A tegnappal szemben a ma, az elmélettel szemben az Élet. A M. és J. mint havonként megjelenő folyóirat nehezen szólhatott bele a körülötte kavargó zsidó élet irányításába, hisz az eseményeknek, tényeknek egyszerű regisztrálásával is többnyire post festa érkezett volna, ha Patai egyáltalán pályázott volna az ilyen zsurnalisztikai-riporteri babérokra. Ő kezdettől fogva a napi érdekességeken felül az állandó értékeket kereste, hogy olvasóközönsége érdeklődését is magasabb szempontokból irányítsa. Azért hatnak a M. és J. régi kötetei is, akárhol nyitunk rájuk, szinte égető aktualitással.

Társadalmi programja elsősorban a belső misszió volt. A zsidók között akart hódítani, téríteni, új szellemet terjeszteni, véget vetni az üres öntetszelgésnek,

kérkedő öndicsekvésnek éppúgy, mint a lelki meghasonlás szülte keserű öniróniának, mely közéletünkben nem egy helyt lábrakapott. Így természetszerűen eljutott a zsidó társadalom vezetőtényezőinek, közületeinek, mozgalmainak bírálatához is. Patai ezen a téren is a lehető legnagyobb tárgyilagossággal teljesítette hivatását, amire őt mindvégig megőrzött anyagi és szellemi függetlensége predesztinálta. Egyes vezércikkei: *Rendben van-e minden? Belső és külső egység; interpellációi a pesti izr. hitközség újonnan megválasztott elnökeihez, hozzászólásai a soká vitatott: «Haladó-halódó» zsidóság problémájához, hónapokig az érdeklődés homlokterében álltak és nem egyszer jótékonyan befolyásolták a hitközségi politikát.*

Zsidó kérdés.

A gyakorlat szülte és a gyakorlatot szolgáló állásfoglalások mellett nem maradhattak el az általános, elvi megfontolások sem. A problémák előterében az első naptól fogva a zsidóság és a zsidók, a Judentum és a Judenheit kérdése állott, más szóval: a *«zsidó kérdés»* és az antiszemizmus kérdése. «Az első a *mi* dolgunk,» — fejt ki Alexander B., mély filozófiai alapvetéssel már az Almanach lapjain,¹ «azért mindenekelőtt tisztába kell jönnünk önmagunkkal, ismernünk kell saját értékeinket».

Hazánkban az erkölcsi önmegismerés, az elaltatott zsidó önérzet, önmegbecsülés felébresztéséhez, ébrentartásához senki többel nem járult hozzá, mint Patai

¹ Almanach, 185. l. Alexander B.; Zsidó problémák,

a maga folyóiratának zsidó kultúrával telített számaival. A M. és J. beszédes tanulmányai, irodalmi alkotásai, művészi ábrázolásai mellett szükségtelenné vált zsidó hivatásról, kultúrmagaslatról szónokolni is. A tények beszéltek magukért.

A másik zsidó kérdés, melyet — Alexander szerint — a nemzsidók neveznek zsidó problémának, tulajdonképpen nem a mi dolgunk, ez az ő dolguk. Ők valóban nagyon komoly problémának tekintik, hogy mit csináljanak a zsidókkal. Próbálkoztak erőszakkal és csábító szép szóval, Izrael tanainak, erkölceinek becsmérlésével és Izrael fiainak lehetetlenné tevésével. Az álláspont mindenkor ugyanaz: a zsidók másneműek, idegen fajtájúak, azaz alacsonyabbrendűek. A zsidó kérdésnek ezzel a megnyilatkozásával, az antiszemizmussal, mely tiszta politikum, a M. és J.-nek nem kellett, nem is volt szabad foglalkoznia, hisz címe szerint csak: irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat volt.

Hetilap.

1919. október 3. jelent meg a *Mult és Jövő hetilapja*. A szerény, szegényes külsejű lap fősúlya a napi események kritikai taglalására helyeződik át. Teljes lendülettel beleveti magát a politikai küzdelmek vészes katlanába és 10. számával, 1920. március 3. fel is veszi a «politikai» jelzőt. És Patai ezen a porondon is megállja a helyét. A jóhiszemű keresztény közvélemény felvilágosítására százezrével bocsátja ki a különféle népszerű füzeteket: *Mi az igazság?* címmel. A M. és J. hetilapjának negyedfél évfolyama szomorú, de mara-

dandó értékű emléke ennek a tragikus korszaknak, egyúttal a nyomában felpezsdülő, öntudatosabb zsidó közéletnek is.

Ezekben az években fejlődik félelmetes harci eszközé a már kezdettől fogva népszerű *Tollhegyről* című rovat, melyben a szerkesztő éles tolla, finom iróniája és maró gúnyja pár mondatban végez bőszen intrikák, alattomos rágalomok sötét hatalmaival. Azóta is az aktualitások tömör krónikása, rovásszerű kritikusa.

Krónika és Szemle.

Ám ha a M. és J. egyik karjával küzd, harcol, védekezik is, a másikkal céltudatosan továbbépíti a magyar zsidóság fenyegetett házáat. A *Krónika és Szemle* élénk érdeklődéssel kíséri, meleg szeretettel figyeli a napi élet minden zsidó megnyilvánulását, főfeladatának azt tartván, hogy igaz lelkesedéssel felkaroljon minden olyan törekvést, mely a felekezet javát célozza.¹ A M. és J. hasábjairól indult útnak sok ötlet és elgondolás: a Magyar Zsidó Irodalmi Alap, az Országos Iskolaegyesület, a Magyar Zsidók Országos Szövetsége, a Neumann Árminné alapította MINOSz, a Hadi Archivum, a Juda Halévi Társaság, a Pro causa iudaica, majd Pro Palesztina, melyek — mint szervezetek — nem mindig állották meg a korszerűség próbáját. Annál tartósabb eredménnyel működött közre a lap két olyan intézményünk létesítésében és fejlesztésében, melyek ma is díszei, büszkeségei a magyar zsidóságnak.

¹ A jeruzsálemi héber egyetemnek, valamint a Becalél iparművészeti iskolának a M. és J. leghathatósabb barátja és propagálója Magyarországon.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeumra és a Pesti Izr. Hitközség két reálgimnáziumára gondolok. Az előbbinek már 1915-ben díszes különszámot szentel és azóta is alig van ennek az országos gyűjteményünknek számbavehetőbb darabja, melyről a M. és J. az évek folyamán képet, leírást ne hozott volna. A zsidó gimnáziumok ügyének is kezdettől fogva buzgó gondozója és támogatója a M. és J.; amikor nem egyszer úgy látszott, hogy külső-belső ellenállásokon megtörik legjobbaink eszményi akarása és áldozatkészsége, «Eladják a zsidó gimnáziumot!» c. vezércikke (1918. aug.) mint vészsziréna süvített bele a közömbösség ködébe. Azonnal megkezdődtek a hozzászólások, «a porhalomból életre keltek a kövek» és alig egy évvel rá megnyílt *Feléki* Béla és csendes társa: *Kramer* Malziel nagyszabású koncepciója: a két-egy zsidó gimnázium.

Humor.

A M. és J.-nek még egy kedves kis rovatáról szeretnék — befejezésül — megemlékezni. A frissen, fürgén megszerkesztett hetilap közleményei közé itt-ott becsúszott egy-egy politikai adoma vagy humoros bonmot. Egyiküknek tragikus kihatása is volt, amennyiben a hetilap betiltásának lett egyik okozója (1923. ápr.). De röviddel rá, *Cholnoky* László fejtegetései a zsidó eszpritről alkalmul szolgáltak egy névtelen levélírónak, hogy megindítsa a *Zsidó humor* c. rovatot, mely azóta a M. és J. egyik számában sem hiányzik. Nem ú. n. zsidó viccekről, léha, trágár élcekről, a kabaré alantas szellemességeiről van itt szó, melyeket — mint egyik esztétikusunk az IMIT legutóbbi évfolyamában meg-

állapítja — «csak önérzetüket s emberi méltóságukat elvesztett zsidók méltányolhatnak».¹ A zsidó humor sokkal bensőségesebb valami, mélyebb talajból szívja nedveit. Régi és új korok bölcseinek fölényes világszemlélete, chasz déus rabbik határt nem ismerő, megértő, megbocsátó emberszeretete, az élet botos iskolájában «kitanult» vándorlegény elpusztíthatatlan optimizmusa éppúgy forrásai a tiszta humornak, mint a talmudi dialektika gimnasztikáján nevelődött ész és elme, mely elsősorban az írásmagyarázat terén termi meg a szív és kedély melegétől zamatos gyümölcseit. Mindenképpen a zsidó néplélek és népszellem megnyilvánulásai és mint ilyenek a M. és J.-be valók.

*

Huszonötödik esztendeje a Mult és Jövő megértetője a zsidó multnak, bemutatója a zsidó jelennek, építője a zsidó jövőnek. Magyar szóval, hazafias szívvel hirdette a zsidó kultúra értékeit, vallotta, variálta az átfogó goethei szót: Nihil iudaici a me alienum puto. Művészi, irodalmi közleményei megszerettették a szépet, a nemeset a zsidóságban, magát a zsidóságot. Nehéz időkben helyt állt a zsidóságért itthon, becsületet szerzett a magyarságnak odakünn: összekötő szerve lett a magyar és külföldi zsidó sajtónak. Zászlóvivője a zsidó renaissance-nak és a Szentföld felépítésének. Kísérje áldás működését a magyar zsidóság dicsőségére: ad multos annos!

Dr. FÜRST ALADÁR.

¹ Komlós A.: Három zsidó megy a vonaton. Évkönyv. 1934. 231. l.

CSÖNDES UCCÁCSKÁK.

Üszkös falak és horpadt kövek, — ezek jelzik a történelem útját a zsidónegyedekben. Az elkoptatott lépcsőfokok valószínűtlenül lebegnek a nyugatmagyarországi dombok oldalában. Néhol a Duna mentén apró fészkek szövedéke. Másutt sziklákba vájt odúk kanyarognak valami ismeretlen végződés felé. Lovagvár, Kálvária-hegy, barokk kastély néz le a legtöbb régi gettóra. A Pálffy-, az Eszterházy-grófok láthatatlan tenyere kinyúlik fölénk védőn és parancsolón. Az egy-kétemeletes kis házak így lapulnak a hegyes-völgyes tájhoz.

Órkapu volt valamikor minden gettófal bejáratánál. Jelenti alássan: két ucca és negyven zsidó család. Vagy pedig: ez itt a pozsonyi gettó, más néven: Kis-Jeruzsálem. 5000 zsidó lélek, hű alattvalók és türelmiadó-fizetők mindhalálig.

Nyugaton vaslánc, kelet felé vaskapu. Ez választja el őket a szabadság világtól. A kapuban az őrség vigyázott a rendre és a szombat meg az ünnep csendjére. Péntek estétől huszonnégy órára megszűnt a kocsizörgés és a lódobogás. A zsidónegyed megszentelte a pihenőnapot.

Kívülről ezek a házak is festőien piszkosak, mint a történelmi városképek más zuguccáiban. Lépcsőjárás, kövesárkok. Némely házon sarokerkély bezúzott ablakkal. Itt s amott még zsidójelvények, egy-egy hajdan ékes mosdótál, kancsó a zárókőbe vésve, de már átmázolva.

Nemesi, főpapi családok címere? A gettó az

egyenlőség országa volt. Állam az államban. Városka a városban. Zárt kis világ, önálló szervezettel. Külön közigazgatása, népjóléte, iskolaügye volt. Még külön kis hadserege is: bolt- és kapuőrökből, színpompás tűzoltókból és levélhordókból. Külön jogszolgáltatása: vagyon-, házasság- és becsületkérdésekben. De jaj annak is, aki csélcsap, vagy részeges csavargó. A gettónak kalodája is volt gyorsított eljárással.

Ebben a parányi államban minden ház külön-külön is egy kis közösség. Nyolc-tíz család lakja s minden családfő egyúttal háziúr is. Lakó és kolduskirály. A sárga falak a szűk udvart, a gyermekek örökös színpadát zárják körül.

Ennek a közösségnek megvoltak az ő ünnepi játékaik, melyben a lakók szereplők és nézők voltak egyidejűleg. Örömmünnepek zászlós felvonulással. Púrimok vidám álarcosmenettel, melyben tarka rongyok és nők nadrágszerepeikben ragyogtak. És minden apró családi esemény — születés, nagykorúsítás, házasság, halál — külön élménye e házsejtnek.

Sorsközösség, érzelmi közösség. Ez fűzte őket össze ott a pozsonyi Zuckerman-dombon, a kismartoni hegyen, a nagyszombati Zsidó-uccában. Az szótt aranyfonalakat lenézett, rongyos életük ritmusába. Hit és békeesség a jó emberek közt.

Így ültek, üldögéltek a szombat csendjében, a rozszant folyosókon, a vaskosaras rácsok mellett. Szívták magukba a gyermekzsivajt és a déli napsugarat.

De mi az? Lentről, egészen lentről, a pince mélyéről micsoda üvöltés hallatszik? Talán a gyehenna hangjai?

Oh, nem. A pokoli üvöltés a pékműhelyből tör fel,

Ott most a sóletültetés frontját törte át valamelyik fazék. Ezért zúg fel a hangok és átkozódások krátere. Senki sem hagyja magát. A jobb szomszéd sem, a bal sem. Még egy pillanat és már itt van a jogsegély. A cirokseprő. Az is lehet ágyú, mint a példa mutatja.

Nem baj. A gettó életében sem hiányzott a felvonások közt a közzene. Ha már a színjátszást üldözte is a vallás, meghagyta az apró intermezzókat. És azokat a bohókás figurákat, akik olyan nagyon szeretnivalók!

A földi mennyország.

Gyönyörű volt a mai prédikáció, — állapítják meg az ebédnél. Finoman, okosan, igazán szárnyaló szavakkal beszélt a rabbinus. Arról volt szó, hogy kiknek jut már a földön részül a túlvilági boldogság? Ezen a szombaton írásmagyarázó beszédével különösképpen azokhoz fordult, akik ott a rács mögött ülve hallgatták beszédét: a nőkhöz. Valami zsongító és megnyugtató volt a szavaiban. Buzdított és bátorított is. Nemcsak az anyák szíve dobbant meg tőle, a lányoké is.

A hajadonokról volt szó. Vigyázatok rájuk, mint a fehér selyemruhácskákra! Itt nőnek fel szemeink lát-tára. Virág, gyöngy, madár nevével illetjük őket, ezeket a gyöngé, törékeny palántáit a mi kertünknek. Az anyai okosság hivatása, hogy megedzze őket a viharokkal szemben. Vajjon tudják-e kötelességeiket az anyák?

A rabbinus sorra vette a zsidó lánynevelés ősi hitelveit.

Első: a szív hangja. Tudjon kalácsot sütni a szegényeknek. Levest főzni a gyermekágyasnak. Szombati

ebédet készíteni a betegeknek és szegényeknek. De örülni is tudjon az örülőkkel. Tanulja meg, hogy az ünnepi fonottkalácsra piciny madarakat is kell fenni, sütni. Az újévi ételbe mézet is illik keverni. Szokjon hozzá, hétről hétre fényesre kell súrolni az ezüstserleget, hogy rámosolyogjon az isteni megelégedés. És ha édes-
 apja áldást mond a serleggel és ő ott áll fiútestvérei mellett, tartsa magasra a fonott viaszgyertyákat, mert ameddig a lány ér, éppen olyan nagy lesz a vőlegénye.

Mindez betűszerint igaz. A jó Isten bizonyosan meg is lesz elégedve a lánnyal, gondolja az apa. De vajjon tudják-e mindezt a házasulandó fiatal emberek is? Egy apa, kivált többlánys apa, nem lehet eléggé előrelátó.

Szól tehát az arra illetékesnek, aki mint másodelő-
 imádkozó még a különféle talmudiskolák közt való vándorútjáról ismeri az ifjú nemzedéket. Mint afféle másodkántornak nem éppen erős a hangja, de házasság-
 közvetítőnek nagyon érces férfiú. Valóságos mágnes-
 patkó.

Az érdeemes énekes megnézi a leányt és azután meg-
 indul a bizalmas tárgyalás az apával.

— A hajadonon meglátszik a finom nevelés. Nem csoda, hiszen zöld zsalugáterek mögött nőtt nagyra. Van egy aranyos kis pofácskája, biztos, hogy nem sovány lencsétől lett ilyen szép. Nyulánk termete is van neki, legalább a vőlegénynek nem kell majd le-
 hajolni, ha csókot kér. Nem akarom elkiáltani, de egye-
 bet is adott neki a jó Isten. Az én szemem elől nem lehet mindent eltakarni a kittlivel.

De hát csoda ez? A közmondás is azt tartja:

gazdag embernek még a lánya is szép. Csak tessék hagyni! Tudunk mi mindent. Azt gondolja: ezek a fiatal talmudisták nem tudják? De mennyire tudják. Nem azért, csak úgy mondom. Mikor mi ilyen fiatalok voltunk, a legszebb díszre vágyakoztunk, ami egy zsidó férfit érhet: házigazdák akartunk lenni. Ma kérem: mindegyik fiatalember olyan, mint egy vad lovacska. Nyeríteni akar és lányokkal táncolni. Nősülni, azt nem. Mindegyik tud egy kifogást. Egyiknek nővérei vannak hajadonsorban. Másik azt mondja: a menyasszonynak nagy fekete szemei vannak, a menyasszony túlszép.

Hát lehet a szerelmet erőltetni? Hisz a muszájházasság még a jó Istennek is fáj. Azt tetszik mondani: cirógassam azt a vadlovat. De mivel? Az üres tenyérrel? Jó, jó. Én jobban ismerem az én ügyfeleimet. Tetszik tudni mit mondanak a házassági ajánlatra? «Egy bóchernek elég, ha van egy esernyője meg egy zsebkése. Minek ahhoz még egy menyasszony is?» Amire én azt mondom: A kifogás jó, de azért mégis nagy tolvaj vagy, fiam.

Hát minek szaporítsam a szót. Ön már ért engem. Pénz nélkül nincs lakodalom. . . .

Az apa érzi, sejti, hogy amikor a nép fia közmondásokban fejezi ki magát, abban mindig van valami isteni ujjmutatás. Ez a lusta előimádkozó — gondolja — olyan, mint egy fél próféta. S ha már így van, jobb, ha nem üres tenyérrel nyúl a vadlóhoz.

Ősszel megveszik az ifjú férjjelöltnek a megígért házrészét. A nehéz bócherből akkor könnyű, gavallér vőlegény lesz.

Éppen a tányért törték össze az eljegyzésen, mikor a boldog közvetítő elkiáltja magát :

— Szerencsét és boldogságot, gyerekek! Lányt lopni nem szégyen. Csak visszahozni szégyen.

A marsalik.

A menyasszony ott állt a templom kapuja előtt hófehérben. Fején finom aranycsipkével szegett selyemkendő. Még rajta volt az áldó kezek melege, melyek a selyemkendővel betakarták. Fentről, az égből kék és aranyos sugarak ömlöttek az őszi délelőttön a hófehér baldachinra. A vastag bársony szélesen megfeszült a rudakon és ezüst rojtjaival beárnyékolta az alatta állók fejét.

A menyasszony ott állt talpig fehérben. Sűrű fátyolán át álomszerűen rajzolódott eléje a nászkíséret. Egy fekete cilindert érzett maga mellett és sok fehér leányt. A négy rúd mellett négy kis árva állt rövid kabátban és hosszú pantallóban. Jobbról és balról a keskeny Zsidó-uccában csak úgy tódult feléjük a sok fej. Bársony kalapok, cikkelyes barettek, vigyorgó ismerősök, csipkekendők, pomádés parókák és könnytől ázott zseb-kendők.

A muzsika is mint valami ezüst szűrőn át közeledett feléje. A klezmerek ismerős dalokat húztak, fújtak, doboltak s ez mégis más volt, mint púrim-estéken. A menyasszony bőjtől fáradt, izgatott kis teste megreszketett. Az ütemekből új násztömegek hömpölyögtek feléje. A sok selyemruha, kaftán, gyermekvisítás, szappanillat lassan elborította testét és lelkét.

Egyszerre a muzsikás tömegből hat asszony vált ki és ujjongva közeledtek feléje. Magasra tartott kezükben színes gyertyák lobogtak. Előttük felpántlikázott, virágos nászbot röpdösött a levegőben. Az, aki suhogtatta, széles jókedvvel ugrándozott feléjük. Hosszú köpönyege a földet súrolta. Fövegén egy tollbokréta csak úgy lengédezett ide-oda.

A marsalik volt ez. Az évszázados ősi ceremóniásmester, az ő vigadó szakállával. Két tapsoló tenyerével, torz alakjával, rekedt gajdolásával. Most odalépett a menyasszonyhoz és megcsókolta. Borízú volt a csókja. Sovány ujjaival csettintgetett és a hat asszony — mint élő dalfűzér — körüllobogta a nászpárt. A táncolók köre egyre összébb szűkült. Végül kialudt a szertartás és a marsalik elfújta a gyertyákat s becsúsztatta őket a kaftánja zsebébe.

A menyasszonynak, amint ott állt fehérben, a mosoly odafagyott az arcára. Megesküdött és lehajtotta fejét a pap áldó kezei alatt. Olyan valószínűtlen, regébe illő volt mindaz, ami az ő fekete, égő szemein át most az agyába tódult: a vidám zene, az ucca kórusa, a hosszú, ételekkel megrakott asztal odahaza, a kézszorítások, a forró tyúklevés, a zsebében egy tojás a kabala kedvéért, a sok fehér cserép a földön, kék szalagok, piros paprikák egy tálon és a hangászok, amint búsan klarinétoztak, vagy vidáman pattogtatták a húrokat.

Nem evett és alig táncolt. Csak révedezve nézett a messzeségbe. A marsalikot nézte. Milyen különös, idegenszerű volt, milyen más, mint amikor púrimi emberke volt, pajkos, csúfondáros élceivel?

Honnan szállt ide, merről jött? Néha olyan volt,

mintha valami régi Haggadából lépett volna ki szálkás alakjával, máskor, mint egy megbolondult pörgettyű, behúzott, fából faragott fejével, egy pörgettyű, amelyet végtelen messzeségből forgatnak kaján játékoskezek. Évezredes történetek, gyermeklegendák furcsa kertjeiben élnek denevérszárnyakkal ilyen emberek, — ez a kis gyerekmenyasszony el tudott volna pityeredni, ahogy rájuk gondolt.

A marsalik. Az utolsó bolond a zsidó bohócok egykori rendjéből. Hányféle gyümölcs volt hajdan a fán, melynek ilyen a virága. Dalnokok, tréfacsinálók, rigmusgyártók, gajdolók, — sokan vigasztalták és neveltették a gettó félelmei közt a népet. A marsalik már csak utolsó hírmondójuk volt.

Valami elcsapott kántorféle lehetett. Vagy a megúnt héber könyvekből menekült el a mulató életbe... Ki tudja? A marsalik ősz fejjel visszakíváncozott szent könyveihez, melyeket egykor sutbavágott.

A lakodalom parazsa kezdett kialudni. A zenészek az utolsó polkákat húzták. Széles, mulató fejek le-bicsaklottak. Az uccáról gebék nyihogása hallatszott.

A marsalik pedig csöndesen eltűnt. Keresett magának egy odút valahol, lent a pincében. Féloldalas ágy, vagy törött mángorló, abban is meghúzódhat pár napig. Lassan kirakta tarisznyájából a maradék-ételeket. Kaftánja zsebéből kikotorászta a menyegzőtáncgyertyáit. Párat odaragasztott ágya szélére s meggyújtotta őket. Azután kinyitotta ócska könyveit és szívta, szívta magába a sok betűt, melyeket ifjúkorában kinevetett és felrúgott...

Ki a ludas ?

A Gondviselés a legjobb szereposztó. A régi gettón is meglátszott ez. Milyen bölcs előrelátás volt abban, hogy mindenki az öneki való mesterséget folytatta.

A bölcs oktatott. Az ifjúság hallgatott. Az énekes, mivel a torkában arany volt, énekelt. Az, akinek jó lábai voltak, templomszolga volt, míglen az, aki erős volt, mint a bivaly, hordár lett. De mi történt azokkal, akik középütt haladtak a Sors útjain s nem adott nekik a jó Isten mást, mint szép termetet és egy fényes cilindert?

Az ilyen ember is megtalálta az ő érvényesülését. Lieberer lett.

A mi nemzedékünk már a nevét is alig ismeri ennek a foglalkozásnak. Pedig ez a szó rokona a francia livrée-nek s a magyar libériának. A lieberer tiszte pedig a halál ceremóniáit szolgálta. Afféle útimarsallja volt ő a halottaknak, attól kezdve, hogy a szemüket lehúnyták, egészen addig, míg eltemették. De volt neki más szomorú foglalkozása is: a gyászolókat ő kínálta meg tojással, kenyérrrel és borral s ő gyujtotta meg a halottasszobában a mécesest. Egyszóval a figyelmesség volt az ő legfőbb kötelessége.

Ezt a kellemetességet rendszerint már a lieberer külseje is elárulta, délceg termete, könnyű, de impozáns mozgása, no meg persze a szép, fényes cilindere. Talán ez volt az oka, hogy a kis hitközségekben mindig hálásak is voltak az elüljárók ennyi kellemért, és azt mondták: ne legyen a lieberernek örökké búskomor foglalkozása a halottak körül. Hadd örüljön olykor az

életnek is. Ezért a legtöbb helyen ő lett a lakomák s közebédek étekhordója, valamint pohármestere is. Persze ebben a minőségben is jól bevált a lieberer. Szépen szolgált fel s finomakat mondott. Meghajolni, burnótos szelencéből kínálgatni s a tüsszentőknek kedves egészséget kívánni senki sem tudott annyi szakértelemmel, mint ő.

Különösen azonban a pozsonyi hitközség büszkélkedhetett mindig ilyen kecses, jómodorú tehetségekkel. Mintha csak a közeli Bécs finom tónusa sugárzott volna át oda is.

Így azután Pozsonyban még a kényes diplomáciához illő szerep is jutott egy-egy lieberernek. Így például: az osztrák császár elé is járulhatott.

Ez úgy történt, hogy a pozsonyi hitközség vezetői a Márton-napi ludakat vitték az uralkodó színe elé. A régi, sok évszázadra visszanyúló szokás, a Szent Márton-napi ludak ajándékozása, mely a pozsonyi hitközségben a magyar királynak járó adó, majd hódolat jele gyanánt élt. Márton-napkor tehát nagy pántlikás-kosarakkal és szép fehér ludakkal elutazott az uralkodó színe elé az elnökség a közeli Bécsbe. A elüljáró urak, a cipelő szolgák, és köztük a délceg lieberer.

Pár percig tartottak az ilyen audienciák. A segéd-személyzet kint várt rendesen a komornyik-szobában. Egyszer azonban — hogy, hogyanem — a háromtagú deputáció mellé negyediknek bejutott az uralkodó elé a lieberer is.

Persze, hogy az üdvözet után az uralkodó megszólításával tüntette ki nemcsak a három vezetőszemélyiséget, de a csöndes társukat is.

— Milyen az élet ott a pozsonyi hitközségben? — kérdezte feléje fordulva.

— Mbah, felséges úr, jobb is lehetne. Az igazat megvallva, kevés a haláleset...

A király csodálkozva nézett rá. Azután elmosolyodott.

— Ön csak nem antiszemita.

— Nem, felség, — mondja a lieberer a nála megszokott kellemmel — én, felséges uram, szolgálatjára, csak a halottmosó vagyok a pozsonyi hitközségben.

Ő volt az utolsó lieberer, akit a pozsonyi ludak testőrségébe beosztottak.

NÁDAI PÁL.

VENETIANER LAJOS.

1867—1922.*

Venetianer Lajos alföldi szülővárosából, *Kecskemét*-ről hozta magával költői szépségekben gazdag, zengő magyar nyelvét. Kitűnt a piarista gimnáziumban, bár sok időt szentelt már ekkor bibliai és talmudi tanulmányainak. Első mestere atyja és *Schönwald* Vilmos kitűnő tanító volt, majd *Fischmann* H. Simon főrabbi (Fényes Adolf festőművész atyja) kedvelt tanítványa lett. Belép a Rabbiképző alsó tanfolyamába. Derűs kedélye, szerény modora, jóságos szíve verőfényt áraszt.

* Részlet az IMIT felolvasó ülésén elmondott emlékbeszédből.

tott mindenfelé. Önfeláldozó barát és hűséggel ragaszkodó tanítvány. Mesterei és társai egyaránt megkedvelik. A zord téli időszakban egy alkalommal megfázik. Lázasan fekszik szerény diákszobájában. Kopognak, *Kaufmann Dávid* professzor lép be. Világosság, melegség tölti be a rideg hajlékot. A búcsúnál tea, citrom, cukor kerül elő a nagy tudós zsebéből. Múlnak az évek, Venetianer országos hírvű rabbi lett, de nem feledi el ezt a gyöngéd figyelmet, kitüntető látogatást. Ő is bekopogtat beteghez, szenvedőhöz, meglátogatja a gyászolókat, felkeresi a nélkülözőt, vigasztal és bátorít. Napsugár és derű tölti be az otthont, ahová belép.

Az a nemzedék, mely a mult század második felében nevelkedett, telve volt eszményi tudományszere-tettel, alkotó törekvéssel. Egész életre kiható szeretet, majd barátság fűzte Venetianert *Bacher* Vilmoshoz. Hálásan emlékezett vissza Boroszlóban töltött tanulmányévére, ahol nemcsak *Graetz* tett reá mély benyomást, hanem a német tudományos szellem és az a barátságos viszony is, mely a professzorokat hallgató-ikhoz fűzte.

Kezében volt bölcsészetdoktori oklevele, rabbiképe-sítése, de nem volt még hitközsége. Nem akart Pesten maradni vallástanárként, bár feltűnő eredményt ért el tanításával, nevelői tehetségével. Szegedre ment, ott éltek szülői atyjának nyugalombavonulása után. Volonteur-ként működött Löw Immánuel mellett.

Kecskeméten *Perls* Ármin, a fővárosban *Kaufmann* Dávid hatottak reá kiválóan a szónoklás mesterei közül, mindamellettt gyakran emlegette, hogy az atyai barátja, Löw Immánuel mellett töltött hat hónap volt

döntő arra nézve, hogyan töltse be majdan hivatását községében.

Megható szavakkal áldoz *Löw* e legtehetségesebb követője és tanítványa emlékének: «Az Úr ragyogó igéjét szolgálta válogató ízléssel, ragyogó tehetséggel egyetlen tanítványom az ősi d'rosó szellemének és alakjának újrakeltésében. Legkedvesebb tagja volt a hazai rabbikarnak». 1892 őszén Csurgóra kerül, e barátságos és művelt szellemű dunántúli községbe. Itt is tanul, fejlődik. Bármily kicsiny számú a gyülekezet, irodalmi stílusban, előkészület után beszél. Jelentős irodalmi munkásság fűződik csurgói működéséhez. Ezen felül magyar-német szakos középiskolai tanári képesítést szerez s a református főgimnáziumban világi tantárgyakat is tanít.

Az újpesti zsidó hitközség be akarja tölteni a megüresedett papi állást. Alig van rabbi az országban, akit próbaszónoklatra meg ne hívnának. A sok jelölt meghallgatása után nem választanak senkit sem. Venetianer így elfoglalja a lugosi meghívást, de az újpestiek még mindig haboznak. Új kísérletet tesznek. Ismét meghívják Venetianert, vajjon a vadász-szerencsétlenség áldozatául esett *László* főherceg felett minő templomi emlékbeszédet tud mondani? Nagy szónoki sikere után 1896-ban elfoglalja az újpesti rabbiszéket.

Papi hivatásának pártatlansága, eszményi gondolkodása adott erkölcsi alapot. Távoll állott tőle, hogy hivatásának gyakorlását anyagi érdekektől tegye függővé. Dolgozószobája valóságos népiroda volt. Aki benyitott hozzá, láthatta, hányan keresik fel tanácsért,

segítségért. Akinek állása nem volt, aki nyomorgott, aki más előtt fel nem tárhatta lelkét, nála talált vigaszt, megnyugvást. A legnemesebb szellemben gyakorolta az emberszeretetet; nemcsak együttérzett a szenvedővel, hanem a segítség módját is kereste és rendszerint meg is találta. Zajtalanul előteremtette a segítség eszközét. Meg tudta indítani az emberek szívét, önként juttattak el hozzá nagy összegeket, mert ismerték önzetlenségét, tudták, hogy a segítség a legméltóbbhoz jut el. Sokszor kért, közbenjárt, de mindig másokért. A közéletben megtiszteltetésnek vették, ha kívánságát teljesíthették.

Tisztségeit kötelességének tekintette. Ha belékapcsolódott valamely közéleti, társadalmi mozgalomba, részvétele sikerrel biztatott. Gyermekkel-felnőttel, a társadalom minden rétegéhez tartozó egyénnel kitűnően tudott bánni. Lelkésztársai őszinte barátai és tisztelői voltak, közbecsülés övezte másvallásúak részéről is. Így elnökévé választotta a *Gyermekbarát Egyesület*, melynek tagjai a város keresztény vallású értelmiségéből kerültek ki. Élén állott a városi óvoda-bizottságnak. Az egymást követő polgármesterek s a város vezetősége megkülönböztetett tisztelettel vették körül. Meghitt barátja volt *Mády* Lajos református pap is, akinek halála után egyik presbiter, aki nagytekintélyű tagja a magyar bírói karnak, úgy jellemezte egyházközsége hangulatát: gyülekezetük élére oly méltó lelkeszt szeretnének megnyerni, aminő *Venetianer* Lajos. Benne megtalálták az eszményi papot. Betegsége idején háromszor hangzott el mise felgyógyulásáért az újpesti római katolikus plebánia-templomban. Az a névtelen tömeg,

mely utolsó útjára kísérte, tanúságot tett arról, hogy az egész város meggyászolta azt, aki e város fejlődését oly erősen előmozdította. Feledékenynek ismert nemzedékünk őt nem feledi, intézményesen őrzi emlékét. Egyik forgalmas uccáját róla nevezi el Újpest városa. Az *Újpesti Izraelita Közművelődési Egyesület*, mely az ő alapítása s melyért oly szeretettel fáradozott, a buzgókodása által életrehívott zsidó *elemi iskola*, melyért szószerűen és írásban már pályája kezdetén síkraszállt, de amely csak élete vége felé valósult meg, és az újpesti zsidó *cserkészcsapat* címükbe is felvették nevét. A Venetianer Lajos Izraelita Közművelődési Egyesület évről-évre kegyeletes emlékünneppellyel adózik emlékének.

Tudományos munkássága legszebb elismerésének tekintette, hogy a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben tanszéket nyert. Az alsó tanfolyamon rendszeres vallástant, a felső tanfolyamon a zsidó hitfelekezet jogviszonyait, a hitoktatás módszertanát, vallásbölcsezetet, a Szentföld őstörténetét és a bibliai kor történetét adta elő. Nagy hatással volt a rabbijelöltek tudományos kiképzésére. Szerencsésen találkozott benne az elméleti tudományosság, a gyakorlati lelkészkedés és a nevelés művészete. Közvetlen baráti hangja hallgatóit varázskörébe vonta. Ragaszkodó szeretettel vették körül, sűrűn fordultak hozzá tudományos és gyakorlati kérdésekben tanácsért. Felemelte őket magához. Löw Immanuel működésében látta a modern rabbi méltó példaképét, őt követte önzetlen hivatásszeretetében s ezt az eszményi szellemet igyekezett belevinni a rabbiképzésbe.

A rabbikar tekintélyének emeléséért gyakran szállt

síkra, hűséges barátja volt pályatársainak, önzetlenül és lelkiismeretesen fáradozott értük. Az Országos Rabbiegyesület első két nagynevű elnöke: *Schnitzer Ármin* komáromi és *Neumann Ede* nagykanizsai főrabbi a fővárostól távol éltek. Venetianer az ORE elnöksége nevében kormányhatóságoknál közbenjárt, memorandumokat szerkesztett, az egyesület folyóiratába értékes tanulmányokat írt. Vállalta és buzgón ellátta az ügyvezetés munkakörét.

Az IMIT munkájából is kivette részét *Venetianer Lajos*. Kivételes szeretettel és ragaszkodással övezte a felolvasó esték közönsége. Egyszerű és művelt hallgatósága egyaránt élvezte világos, költői szép előadásait. Érdeklődést tudott kelteni új, közönsége előtt eladdig ismeretlen tudományos kérdések iránt. Úttörő munkát végzett vidéki felolvasó útjain. Még konzervatív hitközségekben is, ahol a művelt réteg teljesen nélkülözi az élő szó tanítását, új barátokat szerzett Társulatunknak és művelődési törekvéseinknek. Évkönyveinkben megjelent dolgozatai mintaképei annak, hogyan lehet a tudományos kutatás eredményeit vonzó formában feltárni.

Gazdag tudományos munkássága 19 önálló művet, 12 hitszónoklatot, 143 tudományos értekezést, tanulmányt ölel fel, melyek 34 hazai és külföldi folyóiratban, enciklopédiában, gyűjteményes munkában jelentek meg. 4 önálló műve kéziratban maradt fenn.

Venetianer tulajdonképp *történettudós* volt, de irodalmi munkásságában és a Rabbiképzőn tartott előadásaiban vallásbölcsészet, összehasonlító vallástudomány, sémi nyelvészet, assyrologia, bibliai tudományok, apologe-

tika, az orvostudomány története és a neveléstudomány is kutatásai körébe kerültek.

Irodalmi munkásságával a zsidó történeti tudatot akarta erősíteni. *Külső* történelmünk önálló állami életünk megszűnése óta jogfosztások, üldöztetések, kivételes törvények alkalmazásában nyilatkozik meg. *Belső* történelmünk: vallási mozgalmaink, művelődési fejlődésünk. Külső történelmünket megismerjük Venetianernek *A zsidóság szervezete az európai államokban* című, az IMIT által jutalmazott főművéből.

A zsidó történet kevés figyelmet fordított addig a községi belélet vázolására, nem igen kutatta, hogy mily erők óvták meg a zsidóságot a szertehullástól, mi okozta újabb tömörülésüket. Venetianernek csaknem 600 oldalas műve áttekintést nyújt a szervezeti intézmények történeti fejlődéséről. A pályamű egyik bírálója, *Bacher Vilmos* megállapítja, hogy a jól és elevenen megírt munka nagybecsű és hézagpótló adalék a zsidóság általános történetéhez. Ily összefüggésben és teljességben nem írtak még e tárgyról. A zsidó történelemből és irodalomból rendkívüli szorgalommal összehordott anyagot oly rendszeresen, oly beható és világos előadásban dolgozta fel a szerző, hogy minden részletében tudományos értékű és tanulságos tájékoztatást nyújt az olvasónak.

A világháború befejezése után igazságtalan támadások érték a magyar zsidóságot. Venetianer megírja apologétikus célzatú művét: *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig*. Kimutatja a történeti folytonosság alapján a hazai zsidók jogát a magyar röghöz, úgyszintén gazdasági és kulturális

érdemeit a haza felvirágoztatása körül. «A magyar zsidóság nem idegen ültetvény; itt csirázott a magva, itt eresztett gyökeret... Joga van ahhoz a röghöz, melyhez ezeréves emlékei fűződnek. Hosszú történetünk folyamán az ország vezetői mindig elismeréssel voltak a zsidóság közhasznú tevékenysége iránt, s minden megszorítás, elnyomás és üldözés csak a zsidóság körén kívül ébredező és a zsidóság tevékenységébe ütköző érdekek előmozdítását célozta». Műve bizonyágtétel arról, hogy irodalomban és művészetben, tudományban és iparban, társadalmi és közgazdasági téren megtett a magyar zsidóság mindent, hogy ne szolgáljon rá a polgári jognélküliség szégyenére. Magyarosodásában előljárt valamennyi idegenajkú népelem között. Iskoláiban magyarul tanítottak. Nem találunk egyetlen mozzanatot sem, mely a magyar zsidóknak hazaelenes, társadalomra káros törekvéseit bizonyítaná. Érdekes része a műnek az emancipációt megelőző korszak zsidó írói műveinek bibliográfiai összeállítása. Legnagyobb részt hitszónoklatok, tankönyvek és orvosi művek. A mű értékét fokozza a gazdag statisztikai anyag.

Kéziratban maradt meg: *A zsidóság szerepe az emberiség kultúrájában* című műve, melyet Graetz zsidó történetének VII. kötete számára függelékül írt. E kötet magyar fordítása már nem jelent meg. Részletekkel az *Egyenlőség* hasábjain találkozunk.

Megírta *Palesztina történetét a II. templom pusztulásától a jelenkorig* (a világháború előtt), különös tekintettel a mai lakosságra és a zsidó diasporának hozzá való viszonyára. E művel az IMIT Kunewalder-pályadíját nyerte el. Nyomtatásban nem jelent meg, így csak

hivatalos bírálóit idézhetjük. *Blau* Lajos szerint a mű az első e nemben; a kitűzött célt igen jól fogja szolgálni: tudományos is, népszerű is. *Büchler* Sándor úttörőnek jelzi a művet, bizonyosnak tartja, hogy megjelenésével az IMIT legjelesebb kiadványai közé sorakozik majd.

Asaf Judäus című műve a legrégebb zsidó orvostudományi írot ismerteti. A mű a Rabbiképző értesítőjének tudományos mellékleteként jelent meg. A nyelvész, a történész és az orvostudomány ismerője egyesültek itt egy tudományos feladat megoldására.

Vallásbölcészettel már szemináriumi tanulmányai idején behatóan foglalkozott. *Kaufmann* Dávid volt kiváló mestere. Bölcészettudori értekezése *Semtob ibn Falaquera XIII. századbéli vallásbölcész A fokozatok könyve* című művét ismerteti. Biztató volt már ez az első tudományos kísérlet. Arab nyelvben, a vallásbölcészeti irodalomban, a módszeres feldolgozásban nagy jártasságot tanúsított. Csurgói lelkészkedése idején nemcsak a középiskolai tanári oklevelet szerezte meg, hanem folytatta vallásbölcészeti tanulmányait is. Kiadja a doktori értekezésében ismertetett mű kritikai szövegét Széfer Hámááloth címen, mely Berlinben 1894-ben jelent meg.

Vallásbölcészeti tanulmányai érdekelték, de nem elégítették ki. Vallástörténettel kezd ekkor foglalkozni. Megírja *Az eleüzsisi miszteriumok a jeruzsálemi templomban* című tanulmányát, melyben a görög miszteriumot a jeruzsálemi vízmerítés ünnepével hasonlítja össze. Vallja, hogy a vallások történetében semmi sem nyújt oly érdekes adatokat a tömeg lélektanához, mint a

kölcsönhatások és a megalkuvások jelensége. Meggyőződése, hogy nincs olyan kultúrnép, sem vad törzs, mely mindvégig eredetiségében tartotta volna meg vallásos élete megnyilatkozását. E tanulmányával azt akarja bizonyítani, hogy a zsidó kultusz sem maradt mentes a görög befolyástól.

Fájdalmas csalódásnak lett okozója ez a tanulmány. Nem a tudományos igazságot, hanem a kutatás irányát támadta meg egyik neves, tudós bírálója. Venetianer nem érti, hogy a vallástörténész miért ne mutathatna rá arra, hogy a főpapok, mint a hellenizálás szóvivői, a görög szellemmel kedveskedni akartak a szír kormányának, s így vonultak be a látványos miszteriumok a jeruzsálemi templom udvarába. Panaszodik: a vallástörténet terén *horror veritatis*, rettegés az igazságtól... uralkodik. Hálátlan talaj a vallástörténet, sokkal hálásabb a mykénei bögrék szertehulló darabjainak felírását megfejteni. Zsidó teológusok mindennel foglalkozhatnak, csak vallástörténettel nem.

Nagy erkölcsi cselekedet volt *A zsidó tudomány feladata a jelenkorban* című tanulmánya, amely bátor bíráló érzékkel, helyes célkitűzéssel rámutat a művelt zsidó közönségnek és a zsidó tudományok művelőinek gyöngéire.

A természettudományos eredmények és a babilóniai ásatások nyomán támadt vitákban nagy kihatású támadásokat intéztek általában a vallások, de különösen a zsidóság ellen. A keresztény teológia sem kimél bennünket. Venetianer hirdette, hogy a zsidó tudománynak művelnie kell az *apológiát*, védekező írásokkal kell ellátnia híveit. Amikor *Haeckel Welträtsel* című mű-

vének hatása alatt hitében megrendült a műveltebb közönség egy része, Venetianer fájdalommal állapítja meg, hogy a zsidó tudomány mély hallgatásba burkordzik, pedig ez a zsidó vallásbölcselet csődjét jelenti. Álljanak elő tudósaink, nyujtsanak támaszt azoknak, akik ingadoznak, akik szeretnének hinni, húzzák meg a határvonalat a természettudomány hipotézisei és a hit meggyőződése között, ezzel sokkal többet fognak használni a zsidóságnak, mert megtartják közösségében a művelt lelkeket. Korunk zsidóságának nagy része sokkal kevésbé ismeri történetünket s vallásunkat, hogysesem el tudna igazodni azok között a csapdák között, amelyeket az előítéletekkel telített modern tudományosság lépten-nyomon vet lábai elé... Amikor kihívó gúnnyal suhant végig a zsidó valláson *Harnack*, nem akad senki, aki a zsidó vallás lényegét úgy foglalná össze, hogy tudós ellenfeleink kénytelenek volnának leszerelni, azok pedig, akik a mi sorainkban gondolkodni tudnak, hitükben megszilárdulva tisztelettel ragaszkodjanak a zsidósághoz. Amíg a zsidó tudomány maga igyekszik véka alá rejteni a világságot, addig nincs jogunk még csak panaszra sem a miatt, hogy ellenfeleink hamis fénye igaztalan világításba helyezi a zsidóságot. . . A zsidó tudomány ne csak avval foglalkozzék, hogy Szaádjától fogva Maimuniig minő nézeteket vallottak az egyes zsidó bölcselek, hanem eleven vallásbölcseletet teremtsen.

Harnack támadása után megírja *A zsidóság eszméi és tanai* című művét. Kimutatja, hogy ami a kereszténységben szép, eszményi és örök, nagy részben a zsidóságból van átvéve. A könyvben csak idézetek vannak a

zsidó vallásos irodalom forrásaiból, de oly szerencsésen csoportosítva, hogy úgy olvashatjuk, mint összefüggő művet s megismerhetjük belőle vallásunk alapvető eszméit.

Külföldön is figyelmet keltett *Jüdisches im Christentum* című műve, mely rövidítve az IMIT Évkönyvében is megjelent. Kimutatja, hogy a katolikus vallás szertartásai a mai napig fenntartották a zsidó istentiszteleti formákat egész terjedelmükben. Mindazok az ünnepek, imák, szertartások és szentségek, melyek kimutathatóan nem későbbi századok pápáinak vagy zsinatainak intézkedéseire vezethetők vissza, mind a zsidóságtól származnak. A kereszténység már legkezdetlegesebb alakjában sem volt egyéb, mint mitologizált zsidóság. A római egyház a zsidó kereszténységnek köszönheti keletkezését; ebben a körben csak a zsidóságot kellett mitologizálni, de a keleti egyházak a pogány-keresztényekből alakultak ki. A katolicizmusnak mind eszmei tartalmában, mind kultuszformáiban mindaz, ami nem mítosz, zsidó.

A vallások keletkezését és fejlődését tekintve természetes folyamatnak találjuk, hogy új eszmék és kultuszok már meglévő régi fogalmakhoz és formákhoz kapcsolódnak még ott is, ahol az új és a régi a leghatározottabb ellentétben áll egymással. *A prófétai lekcziók eredete* című tanulmányában Venetianer feleletet ad arra a kérdésre, vajjon vannak-e a kereszténységben olyan eszmei és kultuszbeli elemek, amelyek a zsidóságból fakadva, mint összekötő kapcsok benne is megmaradtak. A liturgia történetének egyik légnehezebb és leghomályosabb pontja a prófétai lekcziók keletkezési

idejének és meghonosítása okának kérdése. A római katolikus liturgia mind a mai napig megőrizte azokat a Tóra-lekciókat, amelyeket magával vitt a zsinagógából, viszont a zsinagóga is fenntartotta a keletkező keresztény gyülekezet által gyakorlatba hozott prófétai lekciókat. Ezekre a zsinagógának nagy szüksége volt, hogy magyarázásokkal s helyes értelmezésekkel ellensúlyozza azokat a fejtegetéseket, amelyeket a keletkező kereszténység a próféták jóslataihoz fűzött hitének igazolása céljából. Egyik árnyalat a másikat akarta meggyőzni.

A külföldi teológiai fakultások nemcsak a héber nyelvnek, hanem a talmudi irodalomnak is tanszéket állítanak. Venetianer rámutat arra, hogy mily sívár kép tárul elénk ma az úgynevezett zsidó tudomány művelése terén. Tudósaink a maguk számára írják munkáikat, ezeket a szakember is csak nagyritkán olvassa el. A zsidó tudomány célja a zsidó vallási vagy történetbölcseleti kérdések tárgyalása. Magát a zsidóságot támadják, midőn a zsidó világnézet falait döngetik. Nagy mulasztásnak tartja, hogy tudósaink sem foglalkoznak assyrológiával, holott ez nélkülözhetetlen segédtudománya a bibliai tudományoknak, az általános kultúrtörténetnek, a vallástörténetnek. Ezért tiszteletreméltó buzgósággal hozzálátott assyrológiai tanulmányokhoz. Könyvtárában a leggazdagabb magyar ékiratos magángyűjtemény volt.

Delitzsch Frigyes felvetette a babilóniai ásatások leleteivel kapcsolatban a *Babel und Bibel* kérdését. *Venetianer* nagy tudományos felkészültséggel és vitatkozó művészettel ad méltó választ *A bibliai történet és az újkori ásatások* című művében.

Irodalmi munkásságának nemcsak eredményei figyelemre méltók, reávilágít arra, hogy mely területeket hagyott a zsidó tudomány ugaron. Sokoldalúsága mellett is eredeti, tudományos feltevései mindig szellemesek.

Venetianer Lajos örök érdeme a tudomány sok lapangó rejtélyének megfejtése, s nemcsak halhatatlan lelkének osztályrésze az örökkévalóság, hanem eszményi papi jellemével, működésével, értékes irodalmi munkásságával is beírta nevét a magyar zsidóság történetébe.

Nagykanizsa.

Dr. WINKLER ERNŐ.

DON JÓSZEF NÁSZI ÉS AZ 1568. ÉVI DRINÁPOLYI OSZTRÁK-MAGYAR-TÖRÖK BÉKEKÖTÉS.

Sokan, különösen elfogult embertársaink közül, rossz néven veszik, — és itt-ott talán némi joggal is — ha a világi tudományokban, irodalomban és egyéb kultúrmozgalmakban egy-egy hitfelünknek kiváló működését mindjárt a nagyharangra kötik és tüntetőleg világszerte hirdetik. Akik azonban ezt a jelenséget tárgyilagosan és lélektanilag figyelik és bírálják, bizonyára elnézően ítélik meg ezt az emberi gyengeségünket. Mert egy évszázadokon át jogfosztott és így akarva-nemakarva saját felekezeti kultúrájába begubózó néprétegből származó, kiváló személyiségnek hangos és túlzó kiemelése csak természetes tünet volt. Midőn azonban erkölcsi és szellemi erőink kifejtésének a kultúra minden terén

majdnem már semmi sem állt útjában, igazán fölösleges volt az ily nagy garral való beállítás.

De más szempont alá esik, ha időről-időre fel-fel-elevenítjük irodalmunkban azoknak a zsidó férfiaknak emlékét, akik már régmúlt századokban a filozófia, matematika és orvosi tudomány terén közszereplésükkel magasan kiemelkedtek hitfeleik közül. És ha egy akkori zsidónak alkalma volt még a politikában és nevezetesen az osztrák-magyar-török diplomácia vonatkozásaiban is szerepelni, amiről történetkutatókon kívül alig van valakinek tudomása, mintegy kategórikus imperatívusnak véljük, hogy azt a férfiút és a hazánkat érintő szereplését itt bemutassuk.¹ Ily férfiú volt don József Nászi.

Don József Nászi 1515 körül Portugáliában titkos zsidó, vagyis marranus családban született és mint álkeresztény a João Miquez nevet viselte. Fiatalkorában ő is kénytelen volt családjával együtt a marranusokat nyomozó irgalmatlan inkvizíció elől Németalföldre menekülni, ahol már előtte és utána is sok titkos zsidó menedéket talált. Antwerpenben nagy műveltségével, ügyes és tapintatos fellépésével és finom modorával csakhamar társadalmi pozícióba jutott, sőt szívesen látott vendég volt Németalföld helytartónőjénél is, II. Lajos, a szerencsétlen magyar király özvegyénél,

¹ A don Józsefnek e ténykedéséről szóló latin szövegű követjelentések 1567—1568-ból a Mon. Hung. Hist. (Scriptores) VI. kötetében olvashatók és innen közölte azokat néhai főtiszt. dr. Kohn Sámuel először a boroszlói Monatschrift f. d. Geschichte und Wissenschaft d. Judentums 1879. évfolyamának 113—121. lapján. L. erről még dr. Büchler Sándor M. Zs. Szemle 1893. 327. l.

burgundi Máriánál, V. Károly császár és Ferdinand, a későbbi magyar király nővérénél.

Tízévi ott tartózkodás után, midőn a Nászi-Mendez-család tagjainak titkos zsidóvolta mindegyre nyilvánvalóbb lett és az inkvizíció poroszlói ott is nyomukban voltak, kénytelenek voltak megint vándorútra kelni és Velencén és Ferrarán át Konstantinápolyba jutottak, ahol don József az I. Szoliman szultántól kapott engedély és védelmet biztosító ígéret alapján már előkészítette volt számukra a biztos talajt.

Konstantinápolyban az egész család, tehát don József is, nyíltan visszatért ősi vallásához, és ott vette don József feleségül donna Reynát, donna Gracia de Mendez özvegyasszonynak szép és művelt leányát, akinek kezéért azelőtt gazdag keresztény mágnások is versenyeztek.

Szolimán szultán, mint nagy emberismerő, röviddel letelepedésük után, figyelmes lett a nagy államférfiaktól ajánlott don Józsefre és udvarába vonta. Megtudta, hogy sok utazása alatt megismerkedett az európai viszonyokkal; államférfiakkal való érintkezése közben alkalma volt diplomáciai ügyességet is elsajátítania. Mikor don József még Velencében tartózkodott rokonai-val, azt a javaslatot terjesztette a Signoria elé, hogy a Spanyolországból és Portugáliából kivándorolni kényszerült marranusok számára a velencei szigetek egyikét átengedje. Evvel a nagykoncepciójú tervével megelőzte tehát, noha nemleges eredménnyel, Herzl Tivadart, a cionizmus megalapítóját. Több szerencséje volt a szultánánál, aki átengedte neki e nemes célra Palesztinában a romokban heverő Tiberias városát egész környékével.

Ez a terv azonban sok viszontagság közepett szintén dugába dőlt.

Don József Szolimán udvarában gyorsan emelkedett rangban, tekintélyben és befolyásban; megkapta tőle a Bey-címet és gyakran tárgyalt a porta nevében más államok követeivel. Szolimán halála után fia II. Szelim, az élvezethajhászó török császár, kinél don József még nagyobb kegyben állott, megadta neki Naxos és a többi Cyklád-szigetek hercegi címét, egyben a szigetek nagy jövedelmét is. Kevés híja volt és e gyenge szultántól megkapta volna Cyprus-sziget *királyi címét* is.

Így érthető, hogy don József portai működésének híre II. Miksa császár és magyar király füléhez is eljutott, miután személyéről valószínűleg már előbb is nagynénje, Mária flandriai helytartónő révén tudomása volt. Nem feltűnő az sem, hogy midőn Szelim szultánnal békét kívánt kötni, eszébe jutott don József Nászi, hogy segítségét ebből a célból igénybe vegye.

*

A szerencsétlen mohácsi vész után hazánk mértéktelenül sokat szenvedett. A török elfoglalta és megnyomortította az ország termékeny középső részét. Keleten Szapolyai János király, nyugaton Ferdinánd, később Miksa király uralkodott. Ehhez hozzájárult még, hogy a nemesség is nemcsak politikailag, hanem vallásilag is pártokra szakadt. És midőn Budának a török által történt elfoglalása után hiába fordult megegyezés végett János királyhoz, majd halála után özvegyéhez, Szolimánnal akart békét kötni. Felhasználta az Izabella királynétól óhosszá pártolt Verancsics Antalt s

a béke megkötése végett 1555-ben a portához küldötte. De hiába. Folytak tovább a villongások, a harcok. Napirinden volt a pusztítás, rablás, sarcolás, marhaelhajtás, gyujtogatás, városok és falvak elhamvasztása.

Miután 1562-ben a törökkel kötött béke felbomlott és a hatalmas Szoliman hetedik hadjáratot indított Magyarország dunántúli részébe és 1566-ban Zrínyi hős védelmezése és páratlan önfeláldozása után elfoglalta Szigetvárt is, öt évvel később Miksa király kénytelen volt újból kísérletet tenni, hogy most már a közben trónra jutott Szelim szultánnal *tartósabb* békét kössön. Most is az időközben egri püspökké lett Verancsics Antalt választották e küldetésre. Ő távoltartotta magát a vallási villongásoktól, türelmes volt az evangélikusok irányában. Hisz levelezett rotterdami Erasmussal és dicsérte Melanchthont. A zsidók iránt is jószívűséget tanúsított. Már első portai követjárása alatt — 1555. március 10-én és 1557. augusztus 12-én — közbelépett egy török dignitáriusnál fogva tartott két zsidó szabadonbocsátásáért.¹ Ez idő alatt, később is, jelentékeny szolgálatokat tett neki Konstantinápolyban egy Ábrahám nevű hitsorsosunk mint tolmács és közbenjáró.

Erről a zsidóról és érdemeiről tudomása volt Miksa császár és királynak is, mert abban az utasításban, amelyet az 1567. július 1-én Verancsics vezetése alatt újból induló követségnek június 25-én adott, azt rendeli: «És mivel azt mondják, hogy Ábrahám a török császárnál, valamint Mehemet főtanácsosnál nagy

¹ Mon. Hung. Hist. (Scriptores) V. k. 35. és 296. l.

kegyben áll és már eddig is mindig ügyeinket előbbre vinni igyekezett, kétség nélkül jó szolgálatot tehet nekünk e békekötésnél is. Azt hisszük, szolgálatainak jutalmát jó szóval és iránta való jóindulatú és kegyes érzésünk kijelentése mellett kell átadni. Követeinknek gondja lesz arra, hogy őt kegyünkről biztosítsák».¹

Néhány sorral tovább azt írja a király utasításában :² «Ezenkívül, mivel azt mondják, hogy a török fejedelemre néhány főtisztviselőjének nagy befolyása van, közülük leginkább megnyerendő volna Johann Miques, aki most a Naxos-hercegi címet kapta és aki az előbbi török császárnál is nagy kegyben állott. Azt véljük, hogy a mi ügyeinknek is sokat használhat».³

Úgy látszik, don József nem várt, míg Verancsics őt fölkeresi, hanem a követségnek 1567. augusztus 22-én történt megérkezése után három héttel ő maga látogatta meg Verancsicsot, amint naplójában 1567. szeptember 11. kelettel olvasható : «Visitavit nos Don Joseph dux Naxi», holott naplójának előbbi feljegyzéseiben az ő neve egyáltalában nem fordul elő. Annál többször és annál bővebben olvasható róla a későbbi jelentésekben.

1567. december 21-i keltezéssel azt írja királyának Konstantinápolyból : . . . «Azonkívül, amit Felségednek Johannes Myquesről már írtunk, még azt is megtudtuk, hogy ő ezt a nevet addig viselte, míg keresztény volt, és csak azóta, hogy feleségül vett egy nagyon gazdag

¹ Ibid. VI. k. 23. l.

² U. o. VI. kötet, 24—25. l.

³ Ez utasítás egykorú másolatában Verancsics a Johann Miques névhez a lap szélére azt írja : «Nunc don Joseph appellatus».

zsidó leányt, akit csak a circumcisio felvétele mellett adtak hozzá, és ő ezen az átalakuláson átment, nevezik őt Josephus de Nassis-nak. Külsejével, nyílt beszédével, egész viselkedésével és társalgásával inkább keresztényhez, mint zsidóhoz hasonlít. Mindenben kedvesnek mutatkozik. A mostani szultánnál, ameddig még atyai fegyelem alatt volt és Kis-Ázsiában, Magnesiában tartózkodott, bizonyos szolgálatok révén nagy kegyben és bizalomban állt és most oly nagy becsben van nála, hogy tőle az Aegei-tengerben lévő Naxos-sziget hercegének címét kapta a helytartósági joggal együtt, és így tekintélyben meggyarapodva olyannyira rendkívül emelkedett, hogy itt még a legfőbb pasánál is nagy a tekintélye. Nekünk pedig, midőn idejövetelünkkel bennünket hivatalosan felkeresett, kijelentette, hogy készséggel van Felséged és Fülöpp (spanyol király) iránt és nekünk is akar segítségünkre lenni Felséged ügyeiben, ha igénybe akarjuk venni. Erre mi hasonló és még nagyobb ajánlkozással azt mondtuk, hogy adandó alkalommal, mikor az ügy fejleményei kívánják, majd igénybe vesszük szolgálatait. Ily módon elbocsátottuk és közben iparkodtunk megtudni, mekkora befolyása van neki itten és vajjon a mi ügyünkben tud-e segíteni. Mi egyáltalában nem oszthatjuk az ő véleményét, mert a törökök nem engedhetik, hogy náluk az emberek ily módon felemelkedjenek.

De ennyi elég az ő állásáról.

Azután más, már elintézett dolgai voltak velünk. Kevéssel azután, hogy a szultán innen Drinápolyba ment, don József azt üzente nekünk, hogy a pasával való beszélgetése közben szó esett a mi követségünk-

ról is, és mivel neki a pasa parancsolata szerint négy napon belül az udvart követnie kell, nagyon óhajtja, hogy igyekezzünk vele találkozni, mivel előbb valamit közölni akar velünk. Gyorsan feljhasználtuk az alkalmat és összejöttünk vele, arra várva, mi közölni valója lehet. Mintegy szemrehányólag elkezdett kérdezni: ¹ Miért ragaszkodtok ti oly szívósan békejavaslataitokhoz, miért nem tesztek eleget a pasának és azután miért nem tanácskoztok felségtekkel és miért nem gondoskodtok megfelelő tárgyakról és miért, minden szívóságtokat félretévén, nem engedtek a pasának abban, amit ő urának nevében tőletek kér, t. i. abban, hogy átengedjete néhány oly területet, amelynek nincsen akkora értéke, mint amekkora kárt okozna nektek, ha a szultán ellenetek háborút indítana. Hisz látjátok, hogy ő nagyon hatalmas, ti pedig gyengék és ellenállásra képtelenek vagytok. Azért engedjétek neki át azokat a területeket, a tiszteletajándékot pedig emeljétek föl és az említett keresztény fejedelmeket vonjátok bele az e hatalmas császárral kötendő békébe. Ezt akarja a szultán is, ezt a franciák, a velenceiek és Fülöpp is. Még azt is mondta (don József), hogy Spanyolországból bizonyos megbízásai vannak, — de nem mondta meg, milyenek — onnan gyakran leveleket kap és most újakat vár. Egyeztetek tehát bele és élvezni fogjátok a béke gyümölcsét, éppúgy az említett fejedelmek is, úgy ahogy ti magatok kívánjátok. A mellett én felhasználva a szultánnak és a főpasának irántam való jóindulatát és kegyét, részvétell és szolgálatkészséggel fogok

közbenjárni, hogy nektek minden, ahogy csak lehet, sikerüljön.

Erre mi akkor a hely és idő miatt nem felelhettünk neki, ugyanis mi hajón voltunk, ő pedig a part melletti házában ült, mikor velünk beszélt, és sok ember volt mellettünk is és mellette is; s főképpen azért nem felelhettünk, mert mi is, meg ő is a hozzánk csatlakozó csausztól féltünk. Mást nem viszonzhattunk tehát, mint azt, hogy kérdeztük: ha az ügyet a pasától oly alaposan ismeri, nem tudná-e nekünk megmondani, voltaképpen min akadt meg béketárgyalásunk menete». De mivel nem úgy felelt, hogy azt lehetett volna gondolni, hogy a pasa értelmében beszélt, csakhamar azt gyanítottuk, hogy őt máshonnan mozgatják és inkább mások, mint Felséged érdekében beszél. Kölcsönös integetés után abban hagytuk a beszélgetést és elhalasztottuk eszmecserénket, melyet ama zűrzavarban és sietésben úgysem intézhettünk el, arra az időre, amikor Drinápolyban leszünk; vagy más mind a kettőnknek alkalmasabb időre.

Így végre eltávoztunk tőle».

Verancsics tehát, amint ebből látjuk, nagyon bizalmatlan volt don József iránt és kételkedett őszinteségében. Ezt tőle nem lehet rossz néven venni, miután négy hosszú hónapon át pasákkal, követekkel és más diplomatákkal folytatott tárgyalásainak eredménytelensége bizonyára untig meggyőzte arról, amivel a józan magyar paraszt a politikát jellemezni szokta. És bizalmatlanságot akart kelteni don József iránt Miksa királyban is, jelentése folyamán (a 186. l.) azt írva neki:

«... Mivel azonban a napokban azt a még most is

kószáló hírt hozták, hogy a szultán Felségedhez követül don Józsefet jelölte ki, nem tudjuk általában, mikép kell ezt a hírt felfogni; de mégis azt gyanítjuk, hogy a pasa hiedelme szerint ezekben az ügyekben ő nagy szolgálatot tehet fejedelmének, ha Ausztriába követül küldik, mintha a mi bűnünk volna, hogy a szultán nem érhetette el azt, amit kívánt. Felséged tehát így e férfiú állásáról és praktikáiról már előre értesülvén, könnyebben fogja észrevenni, mit hoz magával és mi a szándéka; nekünk pedig ezalatt gondunk lesz arra, hogy minderről tájékozódjunk és Felségedet azután, még mielőtt ő oda jön, mindenről értesítsük.»

Fölösleges volt Verancsics követnek ez a gondja, mert don József nem lett bécsi követ, hanem Konstantinápolyban maradt és tovább fáradozott a porta és az osztrák-magyar követség között a béketárgyalások előbbrevitelén, amelyek az ő előtérbe lépése óta csakugyan már gyorsabban folytak. A következő, 1567. december 29-i kelettel Bécsbe küldött jelentésében a püspök már azt írhatta: ¹

«Már zártuk és lepecsételtük két levelünket, amidőn don József Nászí, visszatérvén Drinápolyból és három-napi pihenést tartván, levélben felszólított minket, hogy küldjünk hozzá két megbízható embert, mert küldetésünkre vonatkozólag közölni valója van. Küldöttünk tehát hozzá két titkárt. Azt üzente nekünk, hogy a főpasa a szultán megbízásából azt akarja, hogy haladéktalanul Drinápolyba menjünk, hogy ott közte és a mi felségünk közt megkezdett ügyet végre befejez-

¹ Mon. Hung. Hist. (Scriptores) VI. k. 191—193.

zük, s ne legyen neki többé gondja reá és több ideje legyen más ügyekkel foglalkozni. Különben azt hiszi, hogy nemsokára túl leszünk a felségedtől is várt tárgyaláson, a lassú pasa is tett már valamit, általában lehet a békét siettetni. Különben, valahányszor a pasával beszél, azt vette észre, hogy ebben az ügyben most már sokkal engedékenyebb, mint amilyenek eleinte mutatkozott. Ti valamiről lemondtok, ők valamit engednek, végre a császárok maguk nyélbe ütik a békét és barátságban megegyeznek. Jövőben is — úgymond — a mennyire módjában lesz, ugyanazon ügyben igyekezni fog, hogy az ügy végre gyorsabban befejeztessék.

Titkáraink ehhez azt jelentették nekünk, hogy don József Fülöpp (spanyol) királyról nem nyilatkozott nyíltan ; de beszéd közben, futólagosan, bár homályosan, említett valamit, mintha azt kívánnák, hogy a békébe Fülöpp is bevonassék, és mi azt hisszük, hogy a pasa ezt szándékosan nem akarta velünk nyíltan megbeszélni, még pedig török büszkeségből, nehogy olyan látszata legyen a dolognak, mintha ők rászorulnának a békére. Don József, ki úgy tett, mintha Fülöppnél bizalomban állna, megígérte, hogy ő, ha megbízzák vele, talán tehetne valamit a békének illetően létrehozatalára nézve, amit mások nem tehetnek.

Többet nem tudhattunk meg tőle, akkor sem, mikor drinápolyi utazásunk alatt vele bővebben beszélgettünk.»

*

Verancsicsnak latin eredetiből fordított jelentéseiből világosan kitetszik, hogy don József eléggé kitett

magáért, hogy a Miksa királytól olyannyira óhajtott békekötés megvalósuljon. Ez a béke a sok békepont hosszú megvitatása és végleges megszövegezése után végre 1568. március 20-án Drinápolyban létre is jött. Mily becses és nagy vívmánynak tartották ennek a monarchiában áhítozott és várva várt békekötésnek létesítését, kitűnik a sok ditirambikus hangú üdvözlő levélből, melyet ez alkalomból nagy papi méltóságok Verancsics Antal püspökhöz intéztek. (Mon. Hung. Historia Script. 20. k. végén.)

Sok fáradságba, sok előszobázásba, sok tárgyalásba és rengeteg pénzbe került a hazafias magyaroknak később sok panaszra okot adott béke. Verancsics követ híven és lelkiismeretesen névszerint számol el a pasáknak, tisztviselőknek, tolmácsoknak, szolgáknak osztogatott drága ajándékokról és készpénzekről, de a megajándékozottak nevei között hiába kerestük don József nevét. Ellenben azt igenis feljegyezte Verancsics, hogy midőn a követség Konstantinápolyban nagy pénzzavarba jutott, 2000 török aranyforintot kapott kölcsön Don József Nászitól, melyet későbbben vissza is fizetett.¹ Kamatokról nincsen szó. Ez a mellett szól, hogy don József önzetlenül buzgólkodott a békekötés körül. Ezt a tényt tiltakozásul használhatjuk fel ama jellemzés ellen, melyet egy Jaffe Ferenc nevű író a Menorah c. folyóirat 1931. évfolyamában (500—524. l.) ad róla.

¹ Mon. Hung. Hist. Script. 20. k. 225. l.

«Duo millia aureorum Turcicorum a Don Josepho Nassy antea Gian Myques nominato mutuo levavimus.

... restitutisque ex hac summa Don Josepho Nassy duobus milibus Turcicis.»

Don József Nászi gazdag család sarja volt, mely a francia királynak is nagy kölcsönt adott s noha élete tele volt viszontagsággal és küzdelemmel, vagyonát megtartotta élete végéig (1579. aug. 2.) és éppen a békekötés idejében a naxosi herceg címét és nagy jövedelmét is élvezte.*

Budapest.

MANDL BERNÁT.

KIS-ZSIDÓK.

I.

Házaló.

A háta hajlott, lába lőcs ...
 Cipőfüző, cipőkenőcs
 a portékája s más egyéb
 ily cikkek adják üzletét ...
 Van túje s gallérgombja is, —
 amit a sorsa rárakott ...
 Szemében ősi bánatok,
 fülében örök hajsza, vad! ...
 Ezt nem szabad, azt nem szabad ...
 A keze száraz, kék-eres ...
 Ó, nagy baj ám, ha nem keres! ...
 Vár a gyerek, a feleség ...
 Hajh, drága ám az eleség,

* Csak e cikkem kizsedése után jutott kezemhez dr. Löwinger Sámuel, orsz. rabbiképző-intézeti tanárnak «Hitlerizmus és bojkottmozgalom a XVI. század II. felében» című, tavaly megjelent értékes értekezése, melyben öröömre ő is (9—13í. l.), még pedig behatóbban állást foglal ama törekvés ellen, mellyel néhány újabb író don József Nászi jellemét befeketíteni akarja. M. B.

krumpli, tojás, tej, félliter :
 valamivel csak élni kell . . .
 Az ember hát lótfut, szalad
 s uccák során, kapuk alatt
 rekedten, egész napon át
 kínálgatja kis vagyonát, —
 mit is tehetne egyebet, —
 hogy : «cipőfüzőt vegyenek!» . . .

BARÁT ENDRE.

II.

A gabbe.

Hétköznap ő is elesett
 és örökké lótfutó,
 kenyérért küzdő kis-zsidó . . .
 De szombatonként délcegen
 feszíti meg a derekát
 s a testén öröm remeg át . . .
 Ott áll, fönt, a Tóra mellett,
 kezében ezüst mutató,
 a szent betűkben kutató . . .
 Az arca most nyugodt, derült,
 lehámlott róla bú s a gond
 sötét árnyéka elosont . . .
 Megváltozik minden rajta,
 a kis ember megnő, nagyon,
 ott a Tóránál, szombaton!
 Útvesztőjén a soroknak
 figyelő kézzel kanyarog . . .
 Nézd, nézd, a szeme hogy ragyog! . . .

BARÁT ENDRE.

A ROMANTIKUS ZSIDÓSZEMLELET IRODALMUNKBAN.

A racionalizmus nemcsak a maga kora szellemi életének jelenségeit mérte világlátásának dogmáihoz, hanem a mult hagyományait is átértékelt a józanokosság törvényei szerint. Amit az ész alapján igazolni nem tudott, azt elhárította magától. S mivel a kinyilatkoztatott vallás rendszerében sem találta meg az okosság gondolatformáival ellenőrizhető elemeket, elvetette a pozitív vallást, a csodák és babonák értéktelen területére utalta a Biblia tartalmát, s a világcsalók és népbolondítók színvonalára süllyesztette Mózes, Jézust és Mahometet. A vallási rendszerek formaadói azzal merítették ki a csalás kritériumát, hogy tévedésbe ejtették népüket, elhitették velük, hogy a nekik adott erkölcsi törvényt magától az Istentől kapták. Voltaire és a francia gondolkodók Mózes-megtagadásával párhuzamosan haladt a zsidóság megítélése. A fanatizmus elleni harc, a partikularizmus erkölcstelenségnek minősített hagyománya ellen intézett minden támadás: egyet jelentett a zsidó nép megvetésével. Magyar földön is a voltaireianizmus nyomán alakult ki a zsidószemléletnek az a formája, amely embertelenséget és gőgös idegenkedést látott a zsidóság megszeretetésében, vallási konzervativizmusában. A racionalizmusnak ez a magatartása csak a felvilágosodás német-zsidó íróinak szellemi hatása alatt enyhült meg és fokozatosan akkor hajlott el a kedvezőbb tartalmú romantikus zsidószemlélet felé, amikor a korszellem a racionalizmus nyelvére írta át

Mózes jelentőségét, Rousseau szentimentalizmusával vert hidat kultúrvilág és zsidóság között s a romantika motívumainak problémakörébe vonta a zsidó népet is.

I. A magyar voltaireiánusok világszemléletében nem tudott hiánytalanul kiteljesedni a racionalizmus szelleme. Ha zsidóértékelésükben magukévá tették is Voltaire eszméit, a vallás kérdéseiben mérsékeltbb hangon szólnak, mint francia mesterük. Mózes és a Biblia közelében szinte gyökértelenné válik a magatartásuk, elhalakul a szavuk, csődöt mond a józanokosságuk.

Bessenyei Györgyöt örök ingadozása, szkepticizmusa vezeti vissza Mózes törvényeihez. Nem tagadja meg a zsidó prófétát. Ellenkezőleg, hozzá menekül: a világmindenség problémáinak kutatásában cserben hagyja a végeselméjű halandót az ész. A rejtett titkokat az okosság meg nem fejtheti: «E tárgyat az elme soha meg nem bírta. Haggyuk úgy, mert mind egy, a hogy Móses írta.»¹ Bessenyei arra a meggyőződésre jut, hogy az ember csak Isten parancsára hallgatott művelődésének kezdeti fokán. S ezért volt kénytelen Mózes is Isten szavával engedelmességre bírni a pusztában bujdosó zsidókat. Ez a harctalanság és kényszeredett lemondás azonban nem mérsékli Bessenyei racionalizmusát akkor, ha a zsidóság népi életének s társadalmi helyzetének jelenét szemléli. Ezen a területen keserűen végletes és elfogultan izzó. Orczy Lőrinc is Voltaire szellemi irányítása mellett futja meg a költői pályát, de a metafizikai kérdések nyugtalanító hangulatában ő is megtagadja

¹ A természet világa vagy a józan okosság (1799—1801). Budapest, 1898. 162. l. — L. még: A magyar néző, 42. l.

filozófus csillagát. Ifjúságában a kételkedők ösvényein járt, de nem nyugtatta meg lelkét sem Pope, sem Leibniz, sem Voltaire világa. Az istenkeresés útja csak a Biblia fénye mellett található fel, mert: «Moyses könyvé nélkül világ sötétben áll.»¹ Zsidószemléletében azonban Orczy sem emelkedett túl a voltaire-i szólamokon. Van vigasztaló szava a szolgasorban sínylődő nép reményeinek ébrentartására, költeményt ír a cigányok önérzetének megnyugtatóására, de a zsidó nép csak bántó lírai kijelentésekre hangolja. Sem Bessenyei, sem Orczy Mózes-vallomása nem egyéb, mint lemondás; csendes megnyugvás a természet végtelenségében.

A racionalizmus magyar visszhangjának van azonban cselekvőbb Mózes-problemája is. A voltaireianizmus ugyan meghódította íróink gondolatvilágát és kultúréletünk szellemi tájékozódásában reá támaszkodott, mégis: a magyarságon belül szinte egyetemesen érvényesült az a törekvés, hogy egyezmény jöjjön létre racionalizmus és tételes vallás között. És ebben a programban Mózes világa nem volt menedékhely többé, ahova Voltaire nagyságának tiszteletben tartása mellett elvonult a hallgatag vágytalanság, hanem védelmi terület a zsidó törvényalkotó próféta dicsőségének megmentésére. Íróink kiállása ebben a megmozdulásban csak védekezés volt s elhatározásuk nem jelentett többet teremtő negativumnál: Sikerült a hagyományos voltairei támadásokkal szemben körülbástyázniok Mózes küldetését. Az elhárítás feladatkörét Endrődy János jelölte ki: A vallás isteni eredetének bizonyítása hasz-

¹ Két nagyságos elmének költeményes szüleményei. Közre bo-
csátotta Révai Miklós. Pozsony, 1789. 239. II.

talan erőlködés lenne, ha nem adódnék senki, aki abban kételkedik. «De ha egyszer annyira mentünk, hogy a fák miatt az erdőt se lássuk, és a tiszta világosságban vakoskodjunk, ha mi képen Moysést: úgy Krisztust is ama leg nevezetesebb tsalók, tsábítók közé számlálják, kik egész nemzeteket meg játszottak; akkor annak, ki maga boldogságát szívére vette, kötelességében áll a dolgot minden tehetségével meg vizsgálni.»¹ Az ellenőrzés és revízió szükségszerűségének gondolata a katolikus és protestáns magyarság körében egyaránt alkotó eleme lett a vallási-irodalmi életnek. Verseghy Ferenc katolikus szellemi háttérből, de a racionalizmus eszméinek hitében indul el, hogy Voltaire örökségéből megtisztultan emelje ki a törvényalkotók nevét. A csalárd-ság fogalmába mentő elemeket vegyít, s mint Bessenyei, magyarázattal enyhíti a vádat. Szerinte a törvényadásnak ősi formája s jó célra intézett, bár nem mindenben igazolható eljárása elsősorban azért volt káros, mert a papok kezébe jutott a törvényt magyarázás, de «Diodomet-nak, mint nem zsidónak meg kell bocsátani, ha még Mosest is az ilyen törvényszerzők közé számlálja.» Verseghy Mózes igazolásával egyidőben szellemi közösséget vállal a mózesi törvényrendszer gondolati tartalmával is. Merész elfogulatlansággal van bátorsága szavakba sűríteni meggyőződését: «a keresztény Religió megrontotta inkább, és kárhozatosá tette az ó törvényt, mely a zsidó könyvekben foglaltatik.»² Verseghy racio-

¹ Az embernek boldogsága kifejtezve a józan bölcselkedés segítségével. Pest, 1806. III. 331. l.

² Millot: A világnak közönséges történetei. Fordította Verseghy Ferenc. Pest-Buda, 1790. I. 205., 109. l.

nalizmusát tekintve, ennek a nyilatkozatnak magyarázatául egyedül az író szellemi magatartásának türelmi jellegére hivatkozni nem volna kielégítő. Lényegesebb ennél az emberiségnek tett engedménynél Verseggy racionalista vizsgálódásainak logikai módszere. Nem azt keresi, vajjon kielégítik-e a mózesi törvények a racionalizmus követelményeit, hanem fellelhetők-e a Biblia szellemrendszerében az észszerűség szempontjai. Nem merev formákhoz méri a szentkönyvek világát, hanem a racionalizmus technikájával ellentétben a Biblia felől közelíti meg a józanész dogmáit. Ezzel a helycserével jut el aztán ahhoz a meggyőződéséhez, hogy «a szent Írás nyilván tanítja, hogy az első emberek, mikor az Alkotónak kezéből származtak, sokkal több és nemesebb tehetségekkel voltak megajándékozva; és a józan Filozófiának nyomozásai helyben hagyják ama vélekedést.»¹ Ettől a gondolattól már csak egy lépés volt hátra és Mózes racionalista törvényalkotóvá lett Verseggy értékelésében. Mózeset nemzetnevelő működésében a bölcsesség irányította, és ha cselekvéseiben, mint általában a próféták igazsághirdető szavaiban, megnyilatkozott is az istenség mozgató ereje «ez az isteni munkálkodás az okosság kifejtődésének, kiművelésének . . . közönséges törvényeit . . . fel nem bontotta, hanem azokkal a legbölcsőbb harmóniában állott. Így Moises is, az Izraelitáknak nagy Vezére s Törvényszerzője, a királyi udvarban az egyiptomiak minden bölcsességére megtanított.»² Ezzel az ítélettel mint-

¹ Az emberi nemzetnek Történetei . . . Buda, 1810. I. 83. l.

² Egyházi Értekezések és Tudósítások, 1820. III. 20. l.

egy betetőződött irodalmunk Mózes-védelme. Verseghy áthidalta a racionalizmus pilléreire a maga korának szellemét és Mózes időpontjának világát. A protestantizmus mentő munkálata sem juthatott ennél tovább. Péczeli József Verseghyéhez hasonló világszemlélettel, vele azonos eredménnyel bontja elemeire a problémát. Racionalizmusa istenes hanggá enyhül Mózes és az Ótestamentum szellemi közegében. Megrója a keresztényeket, mert tiszteletlenül emlékeznek meg az Ótestamentumról, feddi a vakmerő elméjű embereket, hogy a régiségnek ezt a becses kincsét vagdalkozásaiknak és csúfolkodásaiknak célpontjává teszik. A racionalizmus áligazságok útvesztőjébe téved, ha ellenőrzés nélkül elfogadja a bibliaellenes megállapításokat. Tudni kell ugyanis, hogy a zsidó vallás egyrészt olyan igazságokat hoz napfényre, «melyeket a józan okosság tanít, de az emberi indulatok elhomályosítanak», másrészt olyan szellemi értékek feltárását teszi lehetővé, aminőket «a józan okosság fel nem fedezhetett volna». Péczelinek a racionalizmussal maradék nélkül megbékülő bibliaszemlélete Mózeset is igazolja az ész ítélőszéke előtt. Végszava kategorikus: ha voltak valaha «a világon olyan tanítók, a kik hitelt érdemeltek, s a kiket lehetetlen volt csábítóknak tartani; valósággal ilyenek voltak Moises és a többi Próféták.»¹

A századforduló magyar szellemi életében tehát a racionalizmus égboltja alatt ment végbe Mózes értékméntése és ennek a védelmi harcnak az eredménye annál

¹ Majzonnet Lajos: Az ótestamentomi Ecclesiának Históriaja . . . Fordította Péczeli József. Komárom, 1791. III. 9. ll.

jelentősebb, mert vele egyidőben jelentkezett a zsidószemlélet voltaire-i formájának lazulása is. Péteri Takács József ugyan még az ész erején méri le a zsidólátás tartalmát, mégis a józanság és a korlátoltság ellentétes tengelyén állítja arányba az emberiességet a zsidóelhárítás fokával. Felfogása erkölcsi meggondolásokból fakad: «Az erkölcsi érzés annál erősebb, minél nyiltabb az ész az erkölcsi törvények átlátására, s akkor nem fog a példa rontani, egyébként, ha látja, hogy a körülötte levők megvetik a zsidót, könnyen elhiteti magával, hogy a zsidó nem olyan ember, mint más s azért nem úgy kell vele bánni, mint a maga nyája féle emberekkel.»¹

A Mózes-védelem lényegében rombolás volt: aláásta magyar földön a voltairei-vallási világgépet. A probléma azonban továbbfejlődött és hazai életének harmadik fokán, a tagadások rétegén pozitív anyagot halmozott fel az építőmunka. Ebben a fázisban Mózes kilépett a vallási gondolatkörből és az egyetemes kultúrértékek vonalára emelkedett. Eddig csak a Bibliához való viszonyában fogták föl, most az emberi közösség szempontjából mérlegelik. Verseghyék még nem emelték ki a maga időpontjából, a Mózes-szemlélet pozitív iránya már a XVIII—XIX. század világának közelébe hozza. Ott a racionalizmus igazolódott, itt a romantikus eszményt fedezik fel benne.

A századforduló világszemléletének szubjektív jellege magyarázza, hogy ennek az időkörnek kultúrfigyelme az időszerűségen messze túlemelkedő érdeklődéssel fordul az énnel kapcsolatos eszmék felé. Az emberi boldog-

¹ Erkölcsi oktatások. Bécs, 1799. 205. l.

ság, az erkölcsi törvény s a halál utáni élet kérdéseinek egyre táguló keretében helyet kap és döntő szerephez jut Mózes is. Endrődy János szerint az emberi boldogság szorosán összefügg a világ eredetéről vallott felfogásunkkal. Nagy jelentősége van a boldogság szempontjából annak, vajjon tisztában vagyunk-e létünk okával és eredetével. Mivel pedig Mózes előtt a világ keletkezéséről csak homályos, rút és ellentétes vélemények éltek, «nagy háládatossággal tartozik Mózesnek az emberi nemzet», hogy a világteremtés elméletével megvetette alapját az emberiség boldogságának.¹ Ezt a boldogság-gondolatot színezte hangban, gazdagította tartalomban s közelítette meg más-más irányból írónk kozmogóniai elmélkedése. Versegly Ferenc a világalkotás bibliai igéjében egyenesen a racionalizmus szimbólumát ismeri föl. Az emberi ész világosság és igaz tudomány nélkül értéktelen. A világosság jelentőségét pedig Isten tette hangsúlyozottá, amikor a természetalkotás első napján formálta meg.² Horváth Ádám szerint Mózes kozmogóniája örök érvényű; a pogányok csodálták, a keresztények hiszik. A világ kezdetének leírásában a bölcs ember szelleme nyilatkozott meg: «Ha más lett volna írója a Teremtés könyvének, Sok mai hitetlen bölcsek abból csúfot úznének.»³ Gvadányi József a hitelesség és a kétségtelen szerzőség álláspontjáról tiltakozik a mózesi teremtéstörténet kritikája ellen.⁴ Ka-

¹ Az ó és új testamentomi történetek... Pozsony, 1806². 2. l.

² Versegly Ferenc költeményei. Kiadta Toldy Ferenc. Pest, 1865. 169. l.

³ Legrövidebb nyári éjtszaka... Pozsony, 1791. 4. ll.

⁴ A Világnak közönséges Históriája. 1796. 9. l.

zinczy Ferenc meg éppenséggel szembeállítja Mózes teremtés-elméletét a katekizmus tudományával. Ez azt tanítja, hogy Isten a semmiből teremtette az embert, márpedig Mózes szerint «kész volt a materia és . . . a materia nem volt élet nélkül.»¹ A halhatatlanság gondolatával kapcsolatban arról vitázott irodalmunk, vajjon felfedezhető-e a lélek halhatatlanságának eszméje Mózes világrendjében, vagy pedig Kant felfogása helyt álló-e, amikor Mózesben nem vallásalapítót, hanem kizárólagosan törvényszerzőt lát. Irodalmunk általában Kant ellen foglal állást és azt hirdeti, hogy a lélek halhatatlanságának hite nélkül is van vallás, mint aminő Mózesé.² Az erkölcsiség gondolatkomplexumában Mózes, Sokrates és Seneca egy síkban mozog. Mindhármuk teremtő munkájának közös vonása: hogy az emberiséget szelíd, engedelmes és tiszta erkölcsüekké formálták, hogy a kötelességteljesítésre nem a törvényektől és a büntetéstől való félelemmel nevelték a népet, hanem a nemes indulatok és érzések megismerésének tudatossá tételével. Mózes erkölcsi bölcs volt. A test és a lélek dualizmusával ugyanis párhuzamos a külső és a belső bölcsesség világa. A belső bölcsesség etikai rendet teremt, a külső bölcsesség felfedezésekhez vezet. A sorrend itt értékfokozatra mutat, mert az erkölcsi bölcsék teszik csak lehetővé, hogy a találmányok az emberiség számára hasznosakká legyenek. Az előbbieket csoportjához tartozik «Mózeses a Zsidók törvény szerzője, ki a maga

¹ Kaz. Lev. IX. 255. 1.

² V. ö. Zsoldos J.: A felvilágosodás német-zsidó írói és a magyar irodalom. Budapest, 1934. 14. 11.

Nemzetének mind polgári, mind erkölcsi törvényeket szabott.»¹

A mózesi értékek feltárásának időpontjában két nagy európai szellem Mózes-ítélete adott találkozót egymásnak irodalmunkban. Schiller és Rousseau véleménye egyaránt belejátszott a magyar romantikus zsidószemlelet történetébe. Schiller a racionalizmus elhalkulásának utolsó óráiban vetíti át magyar földre Mózes jelentőségének gondolatát, Rousseau Mózes-jellemzése pedig a romantika világából idézi fel a próféta szellemét. Schiller szerint: «Bizonyos tekintetekben csalhatatlan igazság, hogy nagy részét mai megvilágosodásunknak a Mózes által felállított Vallásnak köszönhetjük.» És a zsidóság jelentősége az egyetemes történelemben olyan fontos, hogy az igazságosztásban nem lehet gátló körülmény sem a rosszakaratú ráfogás, sem a nép kisebbsítésére célzó igyekezet. «A nemzetnek mostani méltatlansága, s elvettett állapota nem teheti semmivé az ő nagy Törvényadójának érdemeit, valamint szintén azt a nagy befolyást sem, mellyel ez a Nép az egész Világ Históriajára nézve, méltó jusson bír.»² Schiller még különválasztja a zsidó nép történetében a multat és a márt. Függetleníti Mózes érdemét a zsidóság jelenkori életformájától. Rousseau ellenben a romantika szellemében Mózes értéktényezőit a multból a jelenre viszi át, s nagyságának tartalmát nem az ősidőkre lokalizálja, hanem a zsidóság konzervativizmusában veszi észre.

¹ Egyházi Értekezések és Tudósítások. 1821. I. 2. — Felső Magyarországi Minerva, 1827. 1022. 1.

² Hazai és külföldi Tudósítások. 1810. 42. sz. Toldalék.

Rousseau társadalombölcseletében a művelődés, a kultúra s a konvenciók formalizmusa a forrása minden szenvedésnek, boldogtalanságnak. Csak a természetes ember találhat vissza a jó eredendő értékeihez: minél ősbibb keretek között él, annál távolabb kerül az emberi ész mindent megrontó hatásától. És a zsidóság a társadalmon kívül megőrizte a maga ősiségét ceremóniáiban, nyelvében, keleti emlékeiben. Európa kultúrvilágában a zsidóság a természetes emberkor hangulatát, világképét tartotta fenn. A zsidó ősiség megmaradása pedig Mózes törvényrendszerének köszönhető. A Bibliához ragaszkodó zsidóság Mózes kegyelméből mentette át a maga multját a jelenbe. Mózes «a szolgálathoz szokott bujdosó Népből egy Nemzetet, egy szabad Népet» alkotott. «Azt az állandó alkotást adta neki, a mellyben az időnek, a változandóságnak és Ellenségeinek bosszúságára, öt-ezer esztendőnk oltá áll meg-bomolhatatlanúl s a mellyben azt még mai napig is látjuk.» Számtalan ünnep, vallási szokás elrendelésével szilárdította meg őket nemzeti jellegükben. «Ez az igaz oka, hogy ez az igen-különös Nemzet, annyiszor el-tapostatva, annyiszor járomba verve, el-széledve is, tántoríthatatlanul megállván törvényjei s szokásai mellett, el-szórva más Nemzetek közt mostanáiglan vagyon fen, és szokásaiban, törvényjeiben és tzeremóniáiban fen-is lessz nem gondolván másoknak megvetésével, üldözésével, valamig sarkalatjából ki nem fordul a Világ.»¹ Rousseau Mózes-jellemzésének két lényeges motívuma: a szabadság és az ősiség romantikus eleme döntő hatással volt a magyar

¹ Orpheus. I. 92. I.

zsidószemlélet átalakulására. A romantikus szabadságvágyában és népszabadság-eszméjében Mózes szabadsághősi eszményé lett. S ez a gondolat magyar földön egyrészt újra életre keltette a reformáció kora óta az irodalomban élő, vagy az irodalmi felszín alatt meghúzódó és a szabadság-honfoglalás eszme területén állandósuló Mózes alakját, másrészt teljessé tette és befejezéshez juttatta a századforduló Mózes-problémájának pozitív irányát azzal, hogy a szabadságharc időpontjában ösztönző szellemi energiává fokozta a Mózes-szimbólumot. Goethe előtt is a népszabadító Mózes képe lebegett s Petőfi költő-apostoli küldetésének hite mögött is ez a Mózes-eszmény élt. Rousseau Mózes-rajzának ősiség-motívuma még termékenyebb magyar eredményhez vezetett: megmutatta a magyar irodalom számára a hagyományokhoz ragaszkodó zsidóság felé az utat és megadta az újjászíneződő zsidólátásnak a hangulati-érzelmi tartalmat.

II. A racionalizmus uniformizáló «ember»-keresésében nem találta meg a zsidót, a romantika felfedezte s a szív erején közeledett feléje. Rousseau az emberiség megváltására a száműzött ész helyére a szív jogait iktatta. Az ész deformálta a világot; a természetes emberi élethez csak az érzelem vezethet vissza. Ennek a gondolatnak nyomán lazulnak meg irodalmunkban is a zsidómegtágadás rideg formái s jut levegőhöz az európai humanizmus szelleme. Mihelyt Voltaire világa aláhanyatlik és íróink lelkében a felszabadult hatás-területet Rousseau szelleme hódítja el, irodalmunkban hangot kap, ha halványan is, a zsidóvédelem.

Csokonai műveltsége, európai világszemlélete, finom-

ságokra hajló érzékenysége nemesen hat vissza minden előítéletből, jogtalanságból kisarjadó élettíprásra. Amint kifejezést ad az irodalmi szabadelvűség gondolatának s hirdeti a valláskülönbség lényegtelenségét a költészetben, úgy kel védelmére az emberi méltóságnak általánosabb és egyetemesebb területen is. Zsidóértékelő szavaiban ugyan még nyomot hagyott az utilitarizmus divatgondolata, mégis ő írta le irodalmunkban az első zsidóvédő szentenciát. A köztudatban meggyőződéssé lett a felfogás, hogy a zsidó hasznos eleme a társadalomnak. Mátyási József Spanyolország sorsára figyelmezteti az uralkodót. A spanyolok csaknem koldusokká lettek, miután a zsidókat kiűzték. Egy bölcs fejedelemnek tehát ügyelnie kell arra, hogy már a társasági élet érdekében se veszítsük el ezt a közhasznót.¹ Ugyanez a hasznossági elv érvényesül Csokonai zsidóoltalmazó kijelentésében is: «A zsidót senki többet ne merje bántani; mert a Földesurnak szükséges a zsidó.»² De ugyancsak Csokonai minden érdektől és előnyszempontból elvonatkoztatva is talál hangot a zsidóság védelmére. A költő ott áll a racionalizmus és a romantika határán. Voltaire és Rousseau egyaránt ott él kultúrrajongása, irodalmi tájékozódása mögött. Csak-hogy: Voltaire-tisztelete kizárólagosan irodalmi jellegű, tárgyilagos, filozófiamentes. Lelkesedésének pátozát elerőtleníti a lelki attitűd. Rendkívüli jelenségnek tartja Voltaire-t, védelmébe veszi a Henriade-ot, dicséri az eposznak csinos-édes stílusát. Csokonai racionaliz-

¹ Semminél több valami. Pozsony, 1784. 116. l.

Csokonai V. Mihály összes művei. Genius-kiadás. III. 339. l.

musa nem lappangó világszemlélet. Tudatlanságnak minősíti a csodában, babonában hívó népi felfogást. És mégis: természetangulata, érzelemvilága Rousseau szentimentalizmusán szűrődik át. Költészetének rokokófényében az irracionális motívumok a romantika szellemközelségét jelzik. Csendes élniakarás, tudományszomja, egyszerűségében is összetett lelkiisége Rousseauéhoz hasonló: «Rousseau ugyan a nagy Rousseau volt, én pedig egy kis emberke vagyok; de egy hellernyi circulusnak és egy planétai orbitának lehet azon egy Centruma.» Rousseau önjellemzése Csokonai egyéniségét is szemléletessé teszi: «Charakteremet méltóztassék az Úr Rousseaunak a maga barátjához Montmorencyből küldött levelében rövideden megolvasni», írja Nagy Gábornak.¹ Ez már nem a Voltaire-ral szemben használt objektivitás hideg hangja, hanem az egylelkűség közöségének öröme. A Montmorency-kertek lugasaiból, az ermanonvillei sír hűs nyárfái mellől hívogatja magához a homályos ákácok árnyékába Rousseau szellemét. Debrecen ugyan nem ébreszti a poetai lelket, «de van egy édes benne, a mely az enyimet még is emeli, ez a mi az én imádott Rousseaum előtt oly becsessé tette a Citoyen de Genève titulust.»² Ez a rousseai szubjektivitás, szentimentalizmus hajlította el Csokonai utilitarisztikus zsidószemléletét a romantikus zsidólátás felé. Nem küzdelmek árán, mert európai intellektusában sohasem merevült idegenné a zsidó életsors. Kultúrszeretete elmosott minden előítéletet, hogy zsidóvédelme a leg-

¹ U. o. II. 632. II.

² U. o. II. 684. I.

tisztább humanizmusban csendüljön ki: «a zsidót s mást akárkit is nemzetéért gyűlölni grób magyarság; ugyanezt pedig a vallásért cselekedni intolerans bigottság és ez egyik sem cultura.»¹

Csokonai hangja Kazinczyból tör fel újra. Nem véletlen, hogy Rousseau Mózes-jellemzését ő fordította le magyarra. Szellemi és lelki közösséget érez a rousseau gondolatokkal. Szintézisbe foglalja a racionalizmus eredményeit és az új világérzés motívumait. A racionalizmus észkultusza és a romantikus-szentalizmus érzélemlvilága harmónikusan tartja egyensúlyban lelki és szellemi struktúráját: «Úgy viselem magamat, hogy sem az Ész írtoztató fagya, sem a Szív melegsége nem veszi-el józanságomat, s középen állok a Scepticismus vakságba vezető lángfényétől s az Érzés Mysticizmusra és több bolondságokra téveszthető setététől.» Félreérthetetlen nyíltsággal foglalja szavakba külső és belső organizációjának tartalmát: «Én nem csak Észből alkotottnak érzem magamat; nekem Szívem is van.»² A józan ész tiszteletét érdemnek tartja és megdöbben, ha valaki veszedelmet szimatol az ész igazságai mögött. Hálás Voltairenak, hogy filozófiájával összetépte a sötétség kárpitjait, de Rousseaut is magáénak vallja: «Lelkemben tanításai örökre. Láng az ő szava.»³ Rousseau szemléletével értékeli a mózesi mult örökségének konzerváló erejét: a zsidóságot «törvényei és ceremóniáji őrzik az elkorcsosodhatás ellen.»⁴ De a vallási-

¹ U. o. III. 339. l.

² Kaz. Lev. XVIII. 203. l.

³ Kaz. Lev. IX. 80. l.

⁴ Szent történetek az ó- és új Testamentom könyvei szerint. Sárospatak, 1831. 14. l.

formai kereteken túl ugyanezzel a szemlélettel közeledik magához a zsidósághoz is. Csokonai és Kazinczy rousseauizmusa nemcsak irodalmi hatás és magyar visszhangja az új európai szellemnek, hanem belső rokonság s lelki-szerkezeti kapcsolat is.

A racionalizmusból a romantikába hajló életformának átalakulását a versaillesi park és az ango kert hangulati különbsége szimbolizálja. A XVIII—XIX. századforduló ízlésváltozásában a rendszeresség és a szabályosság átadta helyét a természetességnek s szabálytalanságnak. A versaillesi parkban az ész uralkodó fenségét konkretizálta minden vonal, alakzat, csoport: a nyílegyenes utak, a körülnyírt bokrok, a geometriailag berendezett kerti részletek. Sehol semmi nyoma az ösztönösségnek, a korláttól s kultúrától mentes életnek, mindenben a megmerevedett szabadság gondolata élt. Rousseau a Nouvelle Heloise-ban azonban már a természetes kertek hangulatára teszi fogékonnyá az emberi szellemet... Az angolkert a természet ősrzelem-motívumait szabadította fel. A kanyargós sétáló, a susogó fák, a zizegő bokrok, a csergő patakok, a vár-omladékok és vízpuhatagok a szabadságérzés illúziójában a szentimentalizmus szívelemeit tették hangsúlyozottá. A magyar irodalomban a zsidóság felé megmutatókozó figyelemébredés egyidőben jelentkezett a versailles-i park divata ellen felhangzó tiltakozással: a versaillesi «kert felette mesterséges, és éppen azért nem becsülik azólta annyira, amiólta már az Anglus íz szerint a kertek készítésében inkább arra vigyáznak, hogy benne a természeti együgyűség találtassék fel.»¹

¹ Hadi és más nevezetes történetek. 1789. 85. l.

Látszólag merész konstrukcióhoz folyamodunk, amikor azt állítjuk, hogy azok a magyar írók, akik elfordulnak a versailles-i park kultuszától és lélekközelbe emelik az angolkert hangulatát, felfedezik a zsidók emberértékét is. Kijelentésünk azonban pozitív tartalmat kap Kazinczy és barátai példája révén. A magyar íróvezér a jóízlés nevében emeli fel szavát az egyenes vonalak rendszere ellen. Tekintete szívesebben pihen meg a végtelen síkok helyett az ellipszis görbületén. Megírja az angolkert elméletét, mert bár «abba hagyánk a La Notre-i kerteket», mégsem tértünk vissza a természethez. Szerinte a szép forma, az egységes karakter, a nyugodalmas nagyság és a nagy stílus adja meg a természetes kertek igazi jellegét. A hotkóczi kastély parkjában hiánytalanul érvényesülnek ezek a követelmények és az itt időző Kazinczy lelkén erőt vesz a szentimentális merengés. Az omladékok panaszos némasága, a bércék márványfalai, a szálkás jegenyék, a ligetek és topolyafák, a parányi bujkálók és vízi részletek maradék nélkül éreztetik vele, hogy a természetben van.¹ Az író zsidószemlélete is erre az ellágyuló érzelemhangulatra mutat vissza: «Én nagy barátja vagyok a zsidóknak, de minden melléktekintetek nélkül. A szegény ördögök annyira megalázzák, s mi még jobban alázzuk őket. A kormány bűne, hogy nem olyanok, mint mi.»²

Desseffy József gróf is a racionalizmus szellemvilágában élt, de világszemléletének egyetemes érvényét kikezdték az irracionális elemek. A Biblia elbeszéléseinél

¹ Hazai Tudósítások. 1806. 31—32. sz.

² Kaz. Lev. X. 101. l.

jobban gyönyörködtetik a mesék és mítoszok. Amor és Psyche meséjét nem adná «valamennyi Szentírásokért az egész világon.» Igaz, a Bibliában is «felengebb lélek és képzetek lehelnek», de a görög nép mitológiájában élet, elméség, képzelődés, mozgatóság, érzékenység, változandóság és olly kevés *systhema* van.¹ Ez a természetesség és életközelség, szabálytalanság és rendszerhiány teszi kedvessé előtte az angolkerteket. Félti is az újdivatú parkokat a sablonos mintáktól, a dogmatikus egyformaságtól. A változatosság hiánya formalizmussá süllyesztheti az új ízlést és akkor nem lesz «mit hányjának szemekre az Anglus kertek kedvelőik a Frantzia kertek kedvelőinek.»² Dessewffy szívesebben jár gyalog a bártfai bérces tájak sétautjain, mint kocsin a versaillesi parkra emlékeztető bécsi práter fasorai között. A felséges fenyvesek, a szellők lengette gallyak, a csend, a vadon s a rengeteg, az árnyak és a homály érzés-fakasztó búslakodásra ragadják. Ez a lélektisztulásba szelídülő hangulat nem szentimentalizmus. Kazinczy és Dessewffy érzékenysége a természetben: nem az egocentrikus ember elfojtott vágyainak, keserű életsorsának kivetítése a világmindenség jelenségei közé. A szentimentalizmus meghamisítja a világot, mert az egyén a maga világképéhez méri a külső történések mozzanatait és gyűlöletesen hat vissza minden igaz és fiktív bántódásra. S ha nincs a lelkében diszpozíció, amelyhez igazíthatná a zsidóság életfolytonosságának motívumait, megveti a zsidót (Ányos Pál!). Dessewffyben

¹ Kaz. Lev. VIII. 51. l.

² Kaz. Lev. XIII. 176. l.

sem némul el az egyéni keserűség hangja, amikor a maga kárán eszmél rá egy-egy zsidó érintésre, de van szava az egyetemes zsidóság számára. Mert nem merev formákat hordoz a lelkében, hanem benyomásait asszimilálja. Bártfai élményeiből is kultúrhumanista gondolatok fakadnak: A szánakozás és az emberiség, amely az egoizmus erkölcsi reménységét «olykor olykor lágyítani szokta, méltóztatott ugyan már itten a zsidóság szegényeinek Zsidó kút nevezet alatt külön kútat, külön fürdöket rendelni, de mivel e jótétemény a tisztátalanság irtozásátul vevé főképpen eredetét, betstelenítésnek kell azt inkább, hogy sem jótételnek nézni. Hogy lehet a galádságot kirekesztőleg a zsidóknak tulajdonítani. A hideg éghajlatok alatt az inségtül ered inkább a szennyesség, mint valami egyéb okból. Természetes a piszkos motskos rongyosokat mind ingyen mind külön fereszteni: de lenne hát egyenlőség az ügye fogyottak között, s ne tenne az ezek eránt gyakorlott kedvezésekben a vallás különbözést.»¹

Kultsár István is szembeállítja a francia kertek rabzolgai rendjével a kínai-angolkertek szabadságszellemét. Ott «az egyformaság s a nagy rendesség» urakodik, itt «semmi természeti szépség ki nem rekesztetik», ott szigorú zsinórmérték, szimmetria szerint készültek az utak, s az örök egyszeresség, egynemű fák hamar elfárasztották a sétálót, itt a változatosság, a többszerűség, a természeti rendetlenség és a szabadságérzés varázsa ejti meg a lelkeket.² Kultsár István ennek a termé-

¹ Bártfai levelek. Sárospatak, 1818. 76. l.

² Hasznos Multságok. 1817. I. 237. l.; 1820. II. 377. l.

szetszemléletnek kötelező-determináló szellemét következetesen vállalja zsidó nyilatkozataiban is. Az angolkert szabadsággondolatát elfogulatlan zsidólátásában szélesíti ki egyetemes erkölcsi eszmévé. Az anya iránti engedelmesség és a tanítók iránti háládatosság zsidó példája megállásra, elismerésre, feddésre ösztönzi: «Nem új, sem nem egy példa a világon, hogy a nem keresztények jó tetteikkel meg szégyenítik a keresztényeket. De az ilyen példák hamar ki röppennek az érzéketlen ember szívéből.» A zsidók kultúrszeretete, tudásvágya mentő mozzanattá szilárdul emberszemléletében: «Rendszerént a Zsidóságnál a nevelésnek elmulasztását szoktuk panaszolni pedig: a keresztényeknek szégyenére alig vagyon olyan Zsidó gyermek, melly olvasni, írni, és számot vetni nem tudna.»¹

III. A romantikának Kelet meséin, csodáin, exotikus-misztikus idegenszerűségén megpihenő szelleme meghódította a zsidóságot is. Már a XVIII. század orientalizmusa expedíciós útra indult a zsidóság miszteriumának felfedezésére. D'Argens márki *Lettres Juives* című munkája révén feltárult Európa előtt a zsidó vallási, történeti, filozófiai, kultúrtörténeti ismeretek hatalmas enciklopedikus anyaga: messianizmus, talmudizmus, kabbalizmus, rabbinizmus, Biblia, zsidóüldözés, zsidó történetírás, zsidó szertartások, szekták, zsidó nyelv, a Misna . . . és mindez a racionalizmus világszemléletének megítélésében. Ez a munka egyik kimeríthetetlen tárgyi forrása lett a zsidóság megismerésére irányuló európai érdeklődésnek. És D'Argens-nak jelentős része van

¹ U. o. 1819. II. 76. 1.; I. 339. 1.

abban, hogy a XVIII. század második felében már egy-egy irodalmi mű zsidó-tartalmi megjelölése is elegendő volt a figyelem felkeltésére. Jellemző erre Sófalvi József megjegyzése: Szokássá lett egyes műveket az Európától távoléló népek fiktív szellemi termékének feltüntetni. Az író «ezen a költött beszéden csak érdeklődést a könyvecske olvasására akarja felgerjeszteni, követvén ebben sok más Auctorokat, a kiknek tetszett Európában dolgozott munkájukat most Chinai vagy Persiai Leveleknek, most Zsidó Leveleknek . . . Titulussa alatt terjeszteni a Világ eleibe.»¹ A *Lettres Juives* hazai földön is megnövelte a zsidó-felfedezés lendületét.² De a XVIII.—XIX. századforduló magyar irodalmának romantikus zsidószemlélete számára a francia író műve csak az anyagismeretet adta, a tájékozódás irányát Rousseau—Herder szelleme szabta meg.

A természethez való visszatérés rousseau-i gondolatát Herderék szimbolummá nemesítették. Értelmezésükben az őshaza, a régi nyelv, a népköltészet s a nemzeti történet megismerése: a népek életének természetes, kultúrhatásoktól idegen világába vezet vissza. Ebben a romantikus multkutatásban a zsidóság is problémát, programpontot jelentett. Ezért kísérte érdeklődés magyar földön a századforduló Palesztina-gondolatát, lett esztétikai területté a héber költészet, vett még utolsó

¹ *Oeconomia vitae humanae*. 1777. IX. 1.

² V. ö. Henrias . . . versekbe foglaltatott Pétzeli József által. Győr, 1792². Előbeszéd. — *Hasznos Multságok*. 1822. I. 5. 1. — Imre János: *Amicum Foedus rationis cum experientia* . . . Pest, 1827. IV. 258. 1.

lélekzetet a héber nyelvkutatás és tárult fel rövid áttekintésekben már a zsidók története is.

A XVIII. század végén Napoleon keleti hadjárata ismét időszerűvé tette a zsidó állameszmét. A zsidóság ősi földjének reorganizációja a romantikus korszellem igazolása mellett történeti pillanatához érkezett. A nemzeti gondolat Palesztina feltámadásában megfoghatóvá s benne egy kétezer év óta szétszóródásban élő népi közösség álma valósággá teljesedett volna. Európa figyelőállásban nézett a jövő felé, a zsidók üdvösségüket várták: «A Zsidók úgy néznek Bonapartéra, mint az ő Messiasokra; és azt reménylik, hogy mihent el-foglalja az a Generalis a Sz. Földet, a francia Direktorium az egész föld kerekiségén el széllyedett és hat millióból álló Zsidó népet egybe fogja hívni és belőlük egy Jerusalemi új Országot fog felállítani.» A zsidókban megvolt a hajlandóság, hogy anyagi segítséggel támogassák az egyiptomi hadjáratot. Egy zsidó levelet intéz hittestvéreihez s felszólítja őket, állítsák helyre a jeruzsálemi országot, amelyet vérükkel oly sokáig védelmeztek s amelynek emléke még ma is ott él a lelkükben: «Híjuk segítségül ezt a Nemzetséget: terjeszszük elejbe Jerusalembé a mi Hazánkba vissza-kivánkozásunkat.» Minden eszközzel törekedjünk arra, «hogy Hazánkba, Jerusalembé egyesüllyünk. Az idő kedvez: illy sz. igyekezetre mindent fel-kell áldoznunk.» A levél visszhangra talált a zsidók körében. A lebergiek, «az Ujságoknak olvasására a vendégfogadókat szorgalmatosan meg-látogattyák s rendes látni, mint suttoznak, mint verik össze fejeket, arról a Jerusalembéle utazásról

tanakodván.»¹ A romantika levegőjében természetesen tűnt fel a zsidók örök-új vágyódása az őshaza után. S jogukat Jeruzsálemhez nem vonta kétségbe a magyar irodalmi vélemény sem. Kultsár István a kereszties hadjáratok zsidóüldözéseinek elítélésében írja: «az 1000 esztendő mulva éltt Zsidók arról nem tehettek, hogy Eleik alatt a Rómaiak Jeruzsálemet elfoglalták, s elpusztították. A mi ha nem történt volna is, nem a keresztények, hanem a Zsidók bírták volna a Sz. Várost, melly Palesztinának, az ő Országoknak fő városa volt.»² A magyarság előtt egyébként sem volt ismeretlen az önálló népi életre várakozó zsidó hangulat. Erre vall Gvadányi József feljegyzése: «A mostan közöttünk élő Zsidók azt mongyák, hogy volna Országok, mellynek neve Sambathia, és ebbe Királyok is, ezen Ország a Tenger között volna.» A szigetet a Leviathan nevű hal fogja körül s farkát a szájában tartja. Az ország belsejében él a tartalmas testű Saribur-ökör, amely naponta ezer métermázsa szénát fal fel. A Messiás eljövetelekor itt fog összegyűlni a világ zsidósága s itt fog újra virágzásba lendülni a zsidó élet, hatalmasan, uralkodva minden más nép fölött. Amennyire jellemző ez a mese a zsidók Messiás-hitére és egykori nemzeti életük emlékének elevenségére, annyira kirívóan világítja meg a hozzáfűzött megjegyzés Gvadányi racionalizmusának mesetagadó felfogását: «Én úgy tudom, hogy néhány-szor meg fog addig érni a Nyírbe a Dinnye, míg ők ezen üdőt érik, és nagyon tsudálkozom rajta, hogy a Frantzia,

¹ Molnár János: Magyar Könyvtár. 1799. XII. 48. 1.

² Hasznos Multságok. 1819. II. 145. 1.

Spanyol, Anglus, Hollandus, és többi Fejedelmeknek tengereken uszkáló hajói, sőt még Gróf Benyovszki Mórítz is, Rontó Pállal ezen Országgra nem akadtak, azért is ezen mondást egy együgyű költeménynek, és ostoba mesének kelletik tartani.»¹

A XIX. század elején Mordechaj Immanuel Noah amerikai államférfiú kezdeményezése új formában elevenítette meg a magyarság előtt az önálló zsidó állam eszméjét. Noah az Egyesült Államok védnöksége alatt Grand Izland szigetén akarta felépíteni a zsidóság hazáját. A romantikus kor ezt a mozzanatot is figyelemre méltatta. A Palesztina-gondolatban az ősi föld, itt a nemzeti szabadság motívuma érintkezett az új szellem programjával. Noah tervének híre végigszárguldott Európán. Mozgalmának kezdete 1818-re esik és Magyarországon 1820-ban már mint ismert eseményre hivatkozik Kultsár István lapja: «Az Ujságokat olvasók előtt tudva van, hogy nem régiben egy gazdag Zsidó kereskedő Amerikában az Éjszak Amerikai Egyesült Statusoktól egy Szigetet nyert az Európától kiűzette-

¹ A világnak közönséges históriája. Pozsony, 1796. I. 32. l. — Az elbeszélés forrását nem sikerült megtalálnom. A Leviathan és a Saribur (Saur habbaur) alakja s a történet néhány motívuma ismert a zsidó irodalomban. Az író Eisenmenger: Entdecktes Judenthum 1770. c. művét is forgathatta. Ebben bibliai és talmudi helymegjelöléssel több ízben esik szó a Leviathánról, a Behemothról, a Saribur-ökörről, amely ezer hegyen terül el, naponta ezer hegy termését eszi meg s egy kortyra issza ki a Jordán vizét. (I. 402., II. 875. 11.). Eisenmenger hírhedt könyve Magyarországon is közkezen forgott. Budai Ferenc idézi (A Kánt szerént való Filozofiának rostálgatása Levelekben. Pozsony, 1801. 80. l.), Kölcsey Ferenc hivatkozik rá. (Minden munkái, 1886. VI. 69. l.)

tett Zsidóknak megszállításokra.»¹ Néhány évvel később Noah kiáltványban tudatta a világ zsidóságával, hogy megkezdődött az országépítés nagy munkája. Jóllehet az Ephemerides Poson-ban már 1819-ben megjelent egy angol hirdetmény, amely minden valószínűség szerint a grand-izlandi telepítéssel kapcsolatban amerikai kivándorlásra szólítja fel az európai zsidókat,² a magyar közönség valójában csak a magyar újságok közölte proklamáció szövegéből ismerte meg részleteiben az új zsidó ország alkotmányát.³ Kazinczy Ferenc az amerikai mozgalomból és kísérő jelenségeiből messzeható következtetést vont le: Noah «reménye addig terjed, hogy a nép Palesztinát egykoron ismét fogja bírni, s Jeruzsalemnek annyi századok olta elaludt fényét újra feltámasztja.»⁴

Csak a romantika szelleme magyarázza, hogy irodalmunk minden bántó hang-szó nélkül követte nyomon figyelmével a zsidó népi megmozdulásokat. Természetesen a zsidóság európai helyzetének javulása erősen tompította az önálló haza problémájának belső feszültségét. Az irodalom visszaverődésében is tudatossá lesz a gondolat aláhanyatlása. Egy kairói híradáshoz, amely a békétlenkedő keleti zsidók forradalmi királyválasztásáról emlékezett meg, Kultsár István ezt a megjegyzést fűzi: «Szép és fényes dolog egy új Királyság;

¹ Hasznos Mulatságok. 1820. I. 324. l.

² Edvi Illés Pál: Vallás-Türedelem Példáji. Pest, 1826. 36. l.

³ Magyar Kurir. 1825. II. 38. sz. — Nemzeti Újság. 1825. II. 39. sz.

⁴ Szent Történetek az ó- és új Testamentom könyvei szerint. Sárospatak. 1831. 14. l.

de mégis hihetetlen előttem, hogy a Magyar és Lengyel gazdag zsidók bár Minisztereknek is oda menni vágyódnának.»¹ Negyedszázaddal később pedig már maguk a magyar zsidók mentegetik imakönyvük szentföldi kitételeit: Ha vannak is imák, könyörgések «a hol Palesztinába való költözésünkről van szó — mostani szelíd kormányunk alatti üdvös helyzetünkben, csak úgy tartatnak még fen, mint azon gyászidő szomorú emlékei, mellyben a letiportatott hontalan zsidó csak Kanaan-jában vélte nyughelyét találhatni.»²

Az ősi föld kérdésénél mélyebb nyomokat hagyott irodalmunkban a héber ősköltészet területének átkutatása: az értékelés és a megismerés, mint nyilatkozott meg a zsidó nép lelkisége, szelleme a multban, költészetének emlékeiben. Ennek a témakörnek a megvilágítása azonban külön tanulmány feladata marad.

*

Három motívum körül csoportosult a magyar romantikus zsidószemlélet kialakulásának tárgyalása. A Mózes-probléma fejlődésmenete lényegében értelmi folyamat volt. S ennek az értelmi funkciónak megfelelően a racionalizmus formanyelvén hangzott el az ítélet: a zsidó vallás értékmegállapítása. A szentimentalizmus hangulathatása érzelmi közeledést jelentett a zsidósághoz. Eredménye a társadalmi kereteken belül mutatkozott meg. Csokonai és Kazinczy zsidóérintkezésén túl, végső

¹ Hazai és külföldi Tudósítások. 1816. II. 220. 1.

² Izrael könyörgései. Fordította Rosenthal Móric. Kijavította Bloch Móric. Pozsony, 1841. VIII, 1. Korn Fülöp kiadó előszava.

fokon Kisfaludy Károly magatartása jelzi a romantikus érzelem gyakorlati értelmét. A költő szerelme egy zsidó leány iránt magyar földön is törvényesítette az új világérzés szív kultuszát. A romantika ősi-népi elemek felé kitáruló szelleme pedig nálunk is érdeklődésének körébe vonta a zsidóságot. Etnográfiai megjegyzésekben, karakterológiai jellemzésekben, statisztikai adatokban rajzolódik meg a magyarság előtt a zsidó nép hagyományokban gyökerező külső élete. De irodalmunkat érdekelte a zsidóság belső világa is: asszimilálódott-e a zsidó szellem és tehetség a hazai környezethez olyan mértékben, hogy magyar nyelvi formák között is kifejezhesse önmagát. Irodalmunk számonkéri a magyar zsidók irodalmi munkásságát s egyetlen kérdésbe sűríti minden kívánságát és várakozását: «Írt-e valaha Zsidó magyar munkát.»¹ Ezen a ponton kanyarodott el új irányba a magyar romantikus zsidószemlélet: eddig a zsidó csak a Kelet s a mult öröksége volt; most a magyar jelen közösségrészesé lett.

ZSOLDOS JENŐ.

KÉT FRANCIA ZSIDÓ ÍRÓ: ANDRÉ SPIRE ÉS EDMOND FLEG.

Franciaországban a zsidók száma jóval kisebb, mint nálunk; szerepük is — ehhez mérten — az irodalom és művészet terén jelentéktelenebb. A XIX. századig csak vallási kultúrában éltek szellemi életüket;

¹ Tudományos Gyűjtemény. 1827. IX. 93. 1.

s mégis már a XVI. század egyik nagy francia írója, *Montaigne*, anyai részről zsidó származású. Hú katolikus, de a türelmetlenség századában az emberszeretet, a türelmesség igazi apostola.

A francia zsidók felszabadítását csak a nagy forradalom hozta meg; így is előbbi, mint a miénk. S megindul az asszimilálódás, még gyorsabb ütemben, mint nálunk. A múlt század végén Alfred Dreyfus ügye megállítja ezt a folyamatot. Franciaország két pártra szakad; a zsidók is magukra döbbennek: érzik, hogy az ártatlanul elítélt: vér az ő vérükből. S ekkor, az önmagukra eszmélés ez éveiben jelenik meg franciául Izrael Zangwill műve, a *Chad Gadja*. Ezt a kis munkát egy ideális lelkű katolikus író, a fiatal írók vezére, *Charles Péguy* adja ki. Hatása rendkívüli.

André Spire szerint ez a kis könyv lett a kristályosodási pontja az újabb zsidó szellemi mozgalmaknak Franciaországban. Új renaissance kezdődik; sodrába belekerülnek még más vallású írók is, s a zsidó népeletről és történelemből merítik tárgyukat; így főkép a *Tharaud-testvérek*, akiknek egyike egy ideig Budapesten a francia nyelv előadója, s hazatérve, a Goncourt-díj nyertese s ismert regényíró lesz.

De a fellendült zsidó szellemű irodalomnak főkép két zsidó író: *André Spire* és *Edmond Fleg* a legtevékenyebb és leginkább vallásos szellemű harcosa.

Kettőjük között *André Spire* az idősebb; munkássága is előbb indul meg. *Nancy*-ban született, 1868-ban, Párizsban jogi és politikai tanulmányokat végez, azután több éven át munkáskérdésekkel foglalkozik. Első verskötetében — 1902-ben — még nem a kiváltképpen

zsidó költő mutatkozik be, de ettől kezdve nem csökkenő termékenységgel írja egyre mélyülő zsidó szellemben verseit ; s ma az egész francia lírában jelentékeny hely illeti meg.

Zsidó verseivel egyidőben, főkép Zangwill hatása alatt, zsidó társadalmi és nemzeti ügyekkel is foglalkozik : szövetséget alapít *A cionizmus barátai* néven és megindítja az *Új Palesztina* c. folyóiratot. A békekonzferencián a zsidó nemzeti ügyek egyik szószólója. Egész gazdag munkásságának mély hite és együttérzése a legfőbb ihletője : végig lírai költő marad.

Mint minden zsidó költőben, verseiben a nyelv puritánul egyszerű : a lelket, az eszmét akarja kifejezni. Minden zsidó költőben van valami a zsoltárok és próféták bensőségéből : az érzés és a szavak hevületével hat. A Spire költészetének külső formájában is egyre jobban a szabad, sőt rímtelen verselést fogadja el. Szerelmi lírája is ilyen egyszerű : a mindennap, az élet költészete. Egyik jellegje, melyet Goethe-ből vett, legjobban jellemzi : «Azt hiszed, hogy meggyűlölöm az életet és pusztába futok, mert minden álmom nem szökhetett virágba itt?»

De legtöbb versében a zsidóság sorsába kapcsolja életét. Van, amelyikben szelíd béketűrését, a vér ősi iszonyatát, amit sokan gyávaságnak hisznek, feddi és kesergi. S ha maga a vers szinte harci riadó is a pogromok hordáival szemben, mint az ilyen sorok : «Halljad Izrael! Fegyverre!» — de az ilyen hangokat csak az oroszországi pogány vérontások válthatják ki belőle, s a mottók, melyeket versei élére tesz, ilyenkor is hilleli szelídségűek. Így a XX-ik zsoltár szavai : «Vannak,

akik harci szekereikben, vannak, akik lovaikban bíznak, de mi, mi az Örökkévaló nevét idézzük.» Vagy a *Rituálé* igéi: «Legyen az én lelkem érzéketlen azokkal szemben, akik megvetnek engem és legyen mindenben alázatos, miként a por.» Ezekkel a jeligékkel a költő mintegy a zsidó lélek mélyeit tárja fel: fent háboroghat a harag, lent a mélyben a víz tiszta és rendületlen marad.

Mint prózaíró A. Spire különösen a «Néhány zsidó és félzsidó» címen összegyűjtött tanulmány-sorozattal vált ki. Jelentékeny elemzőszésséggel mélyedt el néhány írókortársának műv kéészetében; többek között a gyökér-szálakig hatol a fiatalon elhalt osztrák bölcselő, Otto Weininger lelkének boncolásában.

A félzsidó *Proust* regényeiben a zsidó örökség nyomait kutatja. Proust nagy szeretettel rajzolja anyját és nagyapját, aki egy évben sem mulasztotta el, hogy a kis zsidó temetőben szülei sírját meglátogassa és hantjukra egy-egy kavicsot tegyen.

*

Edmond Fleg, mint említettem, Spire mellett Franciaország legtevékenyebb zsidó írója. Főkép drámaíró és lírikus. Genfben, 1874-ben született. Tanulmányait Párizsban végezte: tanári pályára készült és író lett. A háború kitörése előtt már a zsidóság egyik jelentős írója. 1914-ben önként a harctérre megy s ott többször, többek között a becsületrenddel is kitüntetik.

Versei leginkább zsidó tárgyúak. A Biblia s a zsidó történet majd minden jelentősebb mozzanatát kiváló alakító erővel énekli meg: valóságos Századok legen-

dája ez. Az olyan versek, mint az Ábrahám látomása, Jákob látomása, Mózes, Sába királynője, Ézsajás halála, — melyek közül egyet itt fordításban bemutattunk — más nagy francia költőknek is dicsőségére válnának.

Fleg egyetlen regénye s színdarabjai is vallásos tárgyú. Prózában írott művei közül a *Salamon életé*-n kívül legjelentősebb a néhány évvel ezelőtt megjelent *Mózes* című: a legendás élet terjedelmes, költői rajza. Anyagát a Biblián kívül a Talmudból és a hagyományból is meríti; mindenhol költői, bár néha túlhalmozza dísszel jeleneteit. Némelyik lapja a monumentális alak jelentőségéhez méltó.

Van Flegnek még két olyan műve — a *Zsidó antológia* és a *Miért vagyok zsidó?* című, — amely a zsidó hitélet mélyítésében s az érzések tudatosításában megbecsülhetetlen szolgálatot tett.

*

Jegyzet. Magyar fordítások: *A. Spire* néhány verse *Gerő László* (Herzl-Kvtár) és *Komlós Aladár* fordításában (Remény folyóirat.)

E. Fleg: A gyermek próféta.

E. Fleg: *Miért vagyok zsidó?* Ford. Bisseliches M.-né. (Mult és Jövő kiad.). Verseiből fordított *Gerő László* (Herzl-Kvtár) és *György Oszkár* (Mult és Jövő). Gyűjtemény *Spire* és *Fleg* verseiből; *György O.* fordítása. (Sajtó alatt.)

GYÖRGY OSZKÁR.

JÁKOB LÁTOMÁSA.

(Edmond Fleg.)

Himszamarak s velük a kanca,
 A juhokon gyapjú gubanca,
 Bakok, marhák, lassú tevék,
 Mik háton a tömlőt vivék,
 Asszony, gyerek és háza népe
 Körül a szolgák sürgő lépte,
 Sátrakat veve s szedve föl:
 Jákob futott Lábán elől.

S amint az áhított siksághoz érne,
 Zavart szívébe rémület nyilall:
 Elébe száll a pusztai fővényre
 Ézsau dühe hadak nyilaival.
 S ahogy Jaboc mély földjén túlhalad
 S a sátrak zaja húnny: zuhatag-ágyat
 Talál, s imádkozik; a kőre bágyad
 Holdtalan ég alatt.

S amint imádkozik, az éji vak-fal
 Megnyíl, s Jákob felé
 Egy árnyék indul: a fekete angyal,
 Az éjjelé.
 Gomolygó arca még az éjbe mállik,
 Puha körökbe jár,
 Lépéseit lefojtja; majd egyszerre állig
 S egészen is kivál,

S elkapja az angyal az embert — mell a mellen,
 Váll a vállon — s mit éj-karok befognak:
 Csontok és gerinccsigolyák ropognak,

De Jákob áll a szellem ellen,
 Mint tölgy az ugaron,
 S hatalmat véve a karon
 Ő támad az angyalra, mint a szellem,
 — Váll a vállon és mell a mellen —
 De az angyal áll, mint a kőtorony.

• Így harcoltak a néma testek,
 Míg mindent éj takart,
 Hajnalig, míg a két fekete kart
 A fény-ember legyőzte: porba vesztek
 Az angyal tagjai. Inalt
 Az ellenség is. Nyílt az út,
 — De Jákob már aludt.

S amint aludt, látta a létrát,
 Mely földön áll és égre lép át,
 S az arany- és a fény-fokok
 Lépcsőzetén ezernyi sok
 Angyal tolong föl sisakossan,
 S egészen fönn, a kék magosban
 A szeráfok, a kerubok
 Ajkán az Isten ég, lobog.
 S amint a fölmenőknek
 Sorai a magasba nőnek:

Az út feléhez ért
 Angyal elé az éji arc állt,
 Amellyel Jákob vívta harcát,
 — Keze ütésre mért:
 S a fény- és az arany-
 Fokok közén fanyar
 Sisakos angyalok
 Örvénye hull, forog;

S új-új sorok
 Kelnek, s kússzák megint a létrát,
 Mely földön áll és égre lép át.

És Jákob álma
 És vágya kel :
 Menni a többivel ;
 Közébük állna,
 De ha leválna,
 S hullna a többivel?

S ekkor kerúbok és szeráfok énekével
 És ofanimok zengzetével
 Elóhim szava is föléje ível :
 És szól a hang :

«Te, ki álmodsz vala

S álmodban az Istent fogadtad,
 Szíved kétségre hogyan adtad?
 Nézd : az erős népek hada hogy szárnyal a
 Magasba, s fönn, aki nem meggy tapodtat :
 Samael az, Halál arkangyala.
 Ó én fiam, Jákob, akit neveztem Izraelnek,
 Nem te voltál-e ma éjjel győzője Samaelnek?
 Hát ébren is olyan nagy szellemedben a köd és
 Nem látod, hogy hozzád köt az örök kötés?
 Ne hidd, hogy Isten a szerződést elfeledte,
 Ki véle köt frigyet : ő őrködik felette ;
 Az eszme : Ábrahám, a szenvedés : Izsák — ezen
 A homlokon, Jákob, hatalmam helyezem.

Korokon és ivadékokon át
 Meglakod a nemzetek otthonát,
 Magzataid megsokasodnak, mint a por,
 Te mindenhol lakol,

És arra, aki téged áld,
 Áldást adok,
 S aki reád átkot kiált :
 Kárhozatot.
 Ne félj azért, ha szavam hí, te se,
 Haladj Isten felé, Samael győztese!»

S Jákob haladt, s Élohim keze védte,
 Körül a népeket az örvény szele tépte,
 És az arany remek
 Fokain nem remeg
 — A halált győzte meg —
 Mellette népek hullnak, s Izrael egyre megy.

Fordította GYÖRGY OSZKÁR.

LELKEK.

(André Spire.)

Halhatatlannak melyik lelkedet álmodod?

Gyermeki lelkedet, mely víg volt s illanó,
 Születő lelkedet, mely szűz volt, mint viasz?

Szerelmes ifjú lelkedet,
 Mely csupa dal, nevetés, kék szem és szőke fűrt?

Vagy dacos férfi-lelkedet,
 Mely minden világot
 Átfogni vágyott és benne minden eszmét?

Vagy jajos, remegő, zuzmarás lelkedet,
Mely kandalló tűzén hevít fonnyadt emlékeket?

Melyik lelkedre, mondd, melyikre áhítod
A mondhatatlan látomást,
A nem-mulandó életet
S a nem-hallott koncerteket?

Fordította GYÖRGY OSZKÁR.

AZ 5694. ÉS 5695. ÉV.

A húséges krónikás kezéből kiesett a toll. Lecsukódott örökre szeme, nem figyelheti már meleg érdeklődéssel a zsidóság életútját széles e földön. Megszűnt lüktetni szíve, amely oly bensőleg átérezte testvéreinek minden jaját és baját. Az elhunyt Edelman Bertalan rabbi az IMIT évkönyveinek lapjain adta az 5675—5693. terjedő évek történetét. A világháború éveiben kezdte az események följegyzését, tisztultabb kor eljövételét remélve a vérözöntől. Vázolta a forradalmi éveknek a zsidóságra oly gyászos kilengéseit és a békétlen béke éveiben, mikép válik sorsa egyre bizonytalanabbá. Fájdalmasan csalódik az emberiségben, de nem veszi el végképpen bizalmát, mindig hisz és újra remél. Hadd idézzük utolsó történelmi beszámolójának végső szavait: Az emberi nem legjobbjai velünk éreznek, a mi sebünk nekik is fáj, nemcsak ellenünk, hanem a vallás és emberiség legszentebb tanai ellen is vét az elvakult gyűlölet. «Ne félj te kis taposott féreg, Jákob, csekély számú Izrael» s ne féld az alantas gondolkodást, amikor el

akar tiporni, Jákob, és ne az enyészetet, Izrael. «Én megsegítelek, úgymond az [Örökkévaló és a te megváltód: Izrael szentje!]

Mikor most az «örök nép» sorsának további alakulását követjük, a Megboldogult szellemében kívánunk cselekedni.

*

A krónikás, ki a zsidóság életében az elmúlt két esztendőben mutatkozó jelenségeket veszi számba, önkéntelenül is először Európa szívében, Németországban végbemenő változások felé fordítja figyelmét. A győzedelmes nemzeti szocialista forradalom a belső berendezkedés munkáját folytatta. Elméleti elgondolásának gyakorlati megvalósítására tért át a hatalom teljes birtokában. A fajiság elméletéből folyik az a követelés: a fajilag meghatározott nép minden tényleges politikai, jogi, gazdasági és kulturális hatalmat szervezzen át a maga szolgálatára. Ez a munka nagy előrehaladást tett az utolsó két évben. Még nem épült fel az új német jog teljes rendszere, de már az eddig életbelépett részei (Gesetz zur Bereinigung des Berufsbeamtentums, Gemeindeverfassungsgesetz, Wehrgesetz, Gesetz über die Arbeitsdienstpflicht) közjogilag másodrendű polgárokka alacsonyítja a nem-árja származású honosokat, a hivatalnoki gyakorlat és a bírói döntések már a magánjog terén is érvényesítik a nemzeti szocialista jogi felfogást. Vegyesházasságok — csak különböző fajúak közti kapcsolatot tekintik most annak — kihirdetését a tisztviselők megtagadják és eljárásukat a bíróság jóváhagyja. Az árjaparagrafus alkalmazása a német élet-

nek mind több és több körében jelenti a zsidóság kizárását az elért állásokból és megszokott foglalkozásukból. A gazdasági életben is szűk körülhatárolt területekre szorítják és így újfajta gettóban találja magát a zsidó.

A győztes lehet nagylelkű. A győzedelmes forradalom emberei hirdetik: Az erőszak eszközeivel nem kell már élni, a terror már megszűnhet, tettelegességekre nem kell vetemedni. A propagandaminiszter azért még hangsúlyozza a kíméletlenséget a zsidó kérdésben (Unerbittlichkeit in der Judenfrage). Az éveken át folytatott temetői rombolásokról nem tudnak még leszokni.

A német zsidóságot az 1933 tavasza óta végbemenő változások mélyen, egész valójában megrendítették. A seb még most is sajog, de a kétségbeesésből már felocsudtak. Új életlehetőségek útját keresik. A német népiség közösségéből kirekesztve, a zsidó közösség tagjának érzik magukat. A zsidóság ápolja és gondozza saját kultúráját. A német népi mozgalom, az oly lelkesen hirdetett fajiság ellen nem lehet észszerű érvekkel küzdeni, de joguk van a zsidó faj alacsonyrendűségét hirdető tanítással szembeszállni. «Amire törekszünk, a kölcsönös tisztelet és elismerése minden faj sajátosságainak».

1933 őszén megalakul a «Reichsvertretung der deutschen Juden». Egyesíti magában a német zsidóság vezéregyéniségeit. A testület kifelé méltóan juttatja kifejezésre a zsidóság egységes állásfoglalását közjogi helyzetének új szabályozásával és minden igazságtalan támadással és váddal szemben. Az új véderőtörvény kiadásakor a birodalmi zsidóság képviselőjének hangoztatott elvi felfogása öntudatos volt. E törvény szerint

aktiv katonai szolgálat az árja származás feltételéhez van kötve, kivételesen megengedi azonban a törvény, hogy nem-árja is tényleges szolgálatra alkalmazható legyen. A Reichsvertretung nyilvánított felfogása e szabályozással szemben: minden katonaköteleskorú jelentkezzék és soroztassa magát, de ne kérje kivételes behívását tényleges katonai szolgálatra. Az ilyen kérés nem egyeztethető össze a zsidó szerénység követelményével. «Ezt kell megállapítanunk, bármilyen fájdalmasan érinti is a német zsidóságot a törvényes szabályozás.» A Reichsvertretung állapította meg az új zsidó nevelés irányvonalát és követeléseit. A szociális munka egységes vezetését is kezébe óhajtja venni.

A nemzeti szocializmus uralomra jutása után nagy emigráció indult meg. A német zsidóság száma 500,000-re csökkent, a birodalom lakosságának 0.77%-ára. Az állami hatalom jogfosztásait kiegészíti az erős társadalmi szervezettség; a középkor céheihez hasonlóan a különböző iparágak nemzeti szocialista szervezetei lehetlenné akarják tenni a zsidóknak megszokott foglalkozásuk folytatását. Kereskedelmi téren is akadályozzák őket; pedig itt az állami törvények nem voltak korlátot. Különösen kisebb helyeken bélyegzik meg azokat, kik zsidónál vásárolnak; nevüket külön e célra szolgáló táblán teszik közszemlére. A vásárokról igyekeznek távoltartani őket. A parasztság közt agitációt folytatnak, rábirják őket, hogy ne lépjenek összeköttetésbe a zsidó gabona- és marhakereskedőkkel. Egyre szaporodik ama falvak és üdülőhelyek száma, ahol a község bejáratánál olvasható a felirat: Zsidók itt nem kívánatosak. (Juden sind hier nicht erwünscht.)

Az árjaparagrafus alapján állásukat veszítették elhelyezése nehéz probléma. Enyhíti a törvény szigorát, hogy a frontszolgálatosak, azok gyermekei és a hadiárvák tovább működhetnek. Ez teszi lehetővé, hogy Berlinben 1934. júliusában még 2549 nem-árja orvos folytathat gyakorlatot. Két év alatt 1307 orvos vándorolt ki a birodalomból, magából Berlinből több mint 500. A kivándoroltak egyharmada Palesztinába ment. Így van ez egyéb foglalkozási ágak körében is. A leg súlyosabb kérdés a zsidó ifjúság beleilleszkedése az új állami és gazdasági rendbe. Már nem látják őket szívesen az iskolában sem együtt a német fiatalsággal, mert megbontják ott a faji egységet. Középiskolába való felvételüket megnehezítik. Ez készíti a hitközségeket iskolaalapításra, amelyre eddig kevés gondot fordítottak. 1933 óta a berlini hitközség iskoláiban 59 új osztályt nyitott, 135 új tanerőt alkalmazott; a növendékek számának 2400-al való gyarapodása tette ezt szükségessé. Az egyetemeken rohamosan csökken a zsidó hallgatók száma. 1934-ben a 102,000-nyi hallgató közül 813 nem-árját számították. E viszonyok magyarázzák, hogy a forradalom után megindult az ifjúság átképzése; ipari, mezőgazdasági foglalkozásra készültek fel, de kiderült, hogy e pályákon sem engedik meg térfoglalásukat egykönnyen. A Cottbus melletti zsidó mezőgazdasági települést feloszlatták. A német földet nem engedik zsidó kézre juttatni. Palesztinában mutassák meg, hogy tudnak parasztokká válni... Így a sokféle-képpen megszorított kereskedelmi életben való elhelyezésüket nem tekintve, alig marad más választásuk, mint a kivándorlás. Az erre való előkészítés vált a zsidó

nevelés egyik legnagyobb feladatává Németországban. (Berufserziehung mit dem Ziel der Auswanderung.) Mivel a kivándorlás szempontjából számbavehető országok közül Palesztina áll első helyen, azért van az új zsidó iskola az ottani élet szükségleteire tekintettel. Így válik Németországban általánossá a chaluc-nevelés. Sőt megkezdődött már az ifjúsági Alijah, 14—17 évesek kivándorlása Palesztinába, hogy könnyebben beleélhessék magukat az új otthon életébe. A ver sacrum szokása így támad föl a zsidó világban.

A szellemi életben is végbemegy az elkülönülés. Soha annyi olvasójuk zsidó lapoknak nem volt Németországban. 30—40 ezres példányszámban jelennek meg. A művészeti szükségletek kielégülését szolgálják a zsidó kultúregyesületek. 36 városban alakultak kultúregyesületek és ezek országos szövetségbe tömörültek. A zsidó ifjúság a maga külön sportegyesületeiben hódol a testi kulturának, élénk sportéletet fejlesztve rövid idő alatt. A zsidótárgyú előadássorozatok, a hébernyelvű tanfolyamok nagy száma és látogatottsága, a vallási élet megerősödése a zsidó életakarat jelei.

Mikép alakul majd a német zsidóság sorsa, erre nézve nem nagyon kielégítő eredményre jutottak. Tíz év alatt 200,000 kivándorlóra számítanak. A harmadik birodalom igyekszik a maga részéről a zsidók kivándorlását támogatni. (Jede Massnahme, die die Auswanderung der Juden aus Deutschland fördert, ist zu begrüßen.) A kivándorló nagyobb vagyonok után azonban megköveteli a Reichsfluchtsteuert. A vagyonok kivitelét transfer-szerződéssel, árukivitel formájában teszi lehetővé. A visszavándorlókat elriasztja azzal,

hogy koncentrációs átképző táborokban helyezi el őket. A német zsidóság második emancipációs korszaka e szomorú akkorddal végződik. A német zsidóság legjobbjai új módját keresik a harmadik birodalomba való beleilleszkedésnek, valami új formáját az emancipációnak.

A német zsidóság nagy sérelmét nem vitte nemzetközi fórum elé, hanem hazája belső ügyének tekintette. Mégis a népszövetség közgyűlése elé került a kérdés 1933-ban. Akkor Németország még tagja volt a népszövetségnek. Hollandia delegátusa szóba hozta a német emigránsok ügyét, amelyet nemzetközi összeműködéssel együtt kell megoldani. A közgyűlés felszólítására a népszövetség tanácsa James Mac Donald amerikai tanárt a menekültek ügyének főmegbízottjává nevezte ki. 1933 decemberében összeült tanácskozássra a nemzetközi menekültügyi bizottság; tizenöt állam mellett a nagy zsidó szervezetek is képviselve voltak nyolc taggal. A bizottság másfélévi működése csalódást okozott. A bevándorlás nehézségeit és a letelepedés feltételeit egy állam sem enyhítette. James Mac Donald sokat fáradozott, bejárta Dél- és Északamerika országait; tárgyalásai azonban nem jártak eredménnyel. Argentína kormánya őszintén megmondta: Nagyobb számú zsidó bevándorlás csak növelné az antiszemitizmust.

A népszövetségi akció eredménytelen maradt, de fájó, hogy a nemzeti kisebbségek sorában sem találkozik a zsidóság megértéssel. Az 1933. őszén Bernben összeült kisebbségi kongresszus többsége elfogadta a romániai német kisebbség küldöttének felfogását: másfajú emberek kikapcsolása a népiség törzséből jogos. A zsidóság képviselői otthagyták a kongresszust. Motzkin Leó, a

zsidó alelnök, lemondott. A fasiszták nemzetközi összejövedele elítélőbb módon nyilatkozott a német zsidók jogfosztásáról, mint a nemzeti kisebbségek gyűlése, különösen az ír delegátus juttatta ezt kifejezésre.

Ismét beigazolódott a hilleli mondás: Ha én nem magamért, ki értem? A zsidóságnak önmagában kell mindig segítséget teremtenie. A Prágában megtartott XVIII. cionista kongresszus — németországi delegátusok távollétében — tiltakozott a német zsidóság jogfosztása ellen. A nagyszámú német zsidó kivándorlók palesztinai letelepítésének irányításával dr. Weizmann és dr. Ruppint bizta meg. Az angol és amerikai zsidóság szervezetei közös memorandumban követelnek jogvédelmet a német zsidóság részére, nemzetközi segítséget az emigránsoknak és támogatást a palesztinai letelepítésnek. A Londonban összeült nagy segítőbizottság ülésén negyvenöt zsidó szervezet megbízottjai jelentek meg; két millió font gyűjtését határozták el a kivándorlók letelepítésére. Zsidó áldozatkészségben nincs hiány, de az önsegélyző munka sem tudja a gyanúsításokat elkerülni.

A svájci bíróság harmadszori tárgyalás után elítélte a «Cion bölcséinek jegyzőkönyve» c. röpirat terjesztőit. A röpirat azt tartalmazza, milyen úton-módon tör a zsidóság világuralma megalapítására. A bizonyítás során teljes megvilágítást nyertek a hamisítvány keletkezésének összes körülményei. Harmadik Napoleon császár világhatalmi aspirációit támadta Maurice Joly: *Dialogues aux Enfers entre Macchiavelli et Montesquieu* c. iratában. Ennek alapján készült e jegyzőkönyv Oroszországban, 1905-ben, a zsidóság ellen alkalmazva. A bí-

rák megállapítása szerint a vádlottak nem tudták bizonyítani, hogy valahol, valamikor zsidó emberek valamely zsidó közösség megbízásából dolgozták volna ki e jegyzőkönyvet.

A hazug váddal szemben éppen az a megállapítás, hogy csak a közös védelem szüksége hozta létre a szervezkedést a zsidóságon belül. A most hetvenöt éves fennállását ünneplő Alliance Israélite Universelle volt az első ilyen alakulás. Egész Izrael egytestvér, ez a jelszava. Azóta egész sora keletkezett a zsidóságot átfogó segítő egyesüléseknek. Az utolsó években felmerült a terve egy zsidó világkongresszusnak. Legfőbb propagálója ez elgondolásnak S. Wise rabbi Amerikában. A világkongresszus célja volna nemzetközi szervet létesíteni a zsidóság jogainak és érdekeinek védelmére, megszabni a zsidó diaszpóra fejlődési irányát. Kiegészíteni a cionizmus munkáját, melynek erejét teljesen a palesztinai munka köti le. Már három előkészítő értekezlete volt e kongresszusnak, de nem igen valósulhat meg, mert az amerikai és angol nagy zsidó szervezetek nem tartják kívánatosnak.

Anglia és az Unió zsidósága azonban külön-külön híven teljesítette kötelességét az elmúlt két nehéz esztendőben a zsidó közösség iránt.

Magát *Nagybritanniát* a palesztinai mandátum, a zsidó nemzeti otthon révén az egyetemes zsidóság sorsa érdekli. Az angol parlament ítélte el a legerélyesebb hangon a faji szenvedély túlzásait, a német zsidósággal szemben követett igazságtalan bánásmódot. Az angol népszövetségi delegátus hangoztatta: Az angol nép nem tudja megérteni a harmadik birodalom gondolkodás-

módját, mert nem tud elképzelni államot, mely nem épül fel polgárainak szabadságán és egyenlőségén. Háromezeröttszáz német menekültet fogadott be Anglia, tömeges bevándorlást azonban nem tart kívánatosnak belső viszonyainál fogva. Csak azokat engedte be, kik pénzzel rendelkeztek. Néhány hónapra kaptak tartózkodási engedélyt, munkát nem vállalhattak, mint munkaadók letelepedhettek. Az angol zsidóság előtt az emelkedés útja nyitva áll. Élvezik polgártársaik megbecsülését. Mikor Londonban két zsidó férfiút választanak meg sheriffnek, emlegetik a zsidó fajhoz való tartozásukat, amely már annyi kiváló férfiút adott a birodalomnak. S. Brodetzkyt, a leedszi egyetem tanárát, a főiskolai tanárok szövetsége elnökének választja. A koronázási évforduló ünnepségei során Hore-Belisha, zsidó kereskedelmi miniszter, az államtanács (Privy-Council) tagja lett. Anglia, India, Kanada, Délafrika zsidói a kitüntetettek listáján szerepelnek, köztük van Schoschana Persitz asszony, Tel-Aviv város tanácsának tagja is. A nagymultú és meggyökeresedett angol liberalizmus akadályozza az antiszemitizmus áttérjedését a kontinensről, bár az angol fasiszta mozgalom Mosley vezetése alatt Mussolinitól elfordulva Hitler felé kezd igazodni. Egyik megfigyelő szerint az angol zsidóság körében a német zsidók sorsa a szánalom mellett félelmet is keltett.

Az *Unió* a legnagyobb — öt milliós — centruma ma a föld zsidóságának. Jóllehet gazdasági válságon esik át, nem vonja meg kezét szűkséget szenvedő testvéreitől. A zsidó jóléti intézmények együttes ülésén F. Warburg, a Jewish Joint Distribution elnöke, jelenthette, hogy az

utolsó két évben 25 millió dollárt fordítottak különböző segélyakciókra. Elhatározták újabb három milliós Drive megindítását. A Washingtonban rendezett Palesztina- napon 1935 január 21-én, 1587 delegátus jelent meg öt- negyed millió ember képviselőjében. A palesztinai New Deal támogatását mondták ki. Chicagóban a Hadassa összejövetelén 1500 delegátus vett részt. Új kórház építését határozták el Jeruzsálemben, mely az egyetem orvosi fakultásának kifejlesztését teszi majd lehetővé. Az Unió gazdasági viszonyai a bevándorlás korlátozásá- nak fenntartását követelik, azért egy év alatt csak kb. ötezer zsidó bevándorlót fogadtak be.

Anglia és az Unió mellett a *délafrikai* zsidóság áldozat- készsége érdemel elismerést. 1890 óta vagy nyolcvan- ezer zsidó vándorolt be az ásványkincsekben gazdag területre. Sokan jöttek Litvániából. Johannesburg a legnépesebb község. Bányák birtokosai, kereskedők ott a zsidók, de van sok farmer is közöttük. Általában jó- móduak, megbecsülik őket. Cape Townban zsidót válasz- tottak polgármesternek. A modern gyors közlekedés útján az antiszemizmus ide is eljutott. Szürkeingesek szervezete alakult. Lapjukban Cion bölcseinek jegyző- könyvét ismertették. A délafrikai bíróság a svájcit meg- előzve hamisítványnak minősítette azt. Smuts generális és Grobler miniszterek kijelentik: nem fogják túrni, hogy a faji harcot áthozzák Európából és Délafrikában is terjesszék a faji gyűlölet mérgét.

A német kivándorlás támogatása mellett a keleti zsidóság, elsősorban a lengyel zsidó tömegek borzasztó nyomorának enyhítése ró súlyos feladatot a mindig segítségre kész nyugati testvérekre. *Lengyelország* ma az

európai zsidóságnak legnépesebb központja. Három millió lelket számol, közel 10%-a az ország összlakosságának. Megállapíthatjuk, a zsidóságnak nemzeti kisebbségként való elismerése nem hozta meg a zsidó kérdés várt megoldását sem Lengyelországban, sem Kelet-európa egyéb államaiban. Kultúrautonómiájukat ugyan megteremthették, iskolai szervezetüket kiépíthették, de a politikai és gazdasági életben nem járt eredménnyel ez az új beosztályozás. Lengyelország agrárállam, évek óta az agrárkrízis bajait szenved; mezőgazdasági terményeit nem tudja kellően értékesíteni. A gazdaadóságokat rendezni kellett. A városi lakosság terhére történt, melynek többsége zsidó. Az egész adórendszer súlya a városi polgárságra nehezedik, az államháztartás fedezetét nekik kell előteremteniök. Terheik növekednek, kereseti lehetőségeik megfogyatkoznak. A termelés nagy részét államosítják és monopolizálják. Az erdőket kisajátítják, a fával való kereskedés és annak feldolgozása állami kezekbe kerül. A külkereskedelmet az állam ellenőrzi és kontingentálja; a zsidó kereskedők csak ritkán és kis kvótában részesülnek benne. A belső kereskedelmet magas forgalmi és jövedelmi adók terhelik. Az államhatalomtól támogatott szövetkezetek terjeszkedése sok zsidó üzlet megszűnésére vezet. Az önálló zsidó kereskedők száma egyre fogy, az ügynökök, házalók és uccai árusok száma növekszik. A pauperizmus óriási mértékben nő a zsidó tömegek sorában; egyharmada támogatásra szorul. A községek szociális intézményei a kisebbségi törvény ellenére állami támogatásban nem részesülnek, a külföldi zsidó szervezetek segítségére vannak utalva.

A gazdasági helyzet rosszabbodott az utolsó években, de a biztonság érzése megvolt, Pilsudski marsall tekintélyének volt ez köszönhető. Halálát gyászolja a lengyel zsidóság. A zsidóellenes támadások, összetűzések gyakoriak most. A szélső jobboldali szervezetektől indulnak ki, az államhatalom küzd ellenük.

A zsidó kisebbség képviselői ott ülnek a törvényhozó testületekben a sejmben és a szenátusban. A törvényhozás valóban nem csorbítja a zsidók jogegyenlőségét, a kiszorítás a gazdasági életből via facti történik. A három milliónyi zsidóságból legalább egy milliónak kivándorlását tartják szükségesnek. A háború előtt évente százezer zsidó hagyta el a mai Lengyelország és Fehéroroszország területét. Most a palesztinai bevándorlók legnagyobb kontingensét a lengyelek teszik (1919—1934 77,425 = 44%). A megmaradt két millió is rászorul a nyugati zsidóság támogatására, hogy elvégezze a szükséges átképzést és átcsoportosítást a foglalkozási ágakban.

Lengyelországhoz hasonló helyzetben van a zsidóság a kis balti államokban és Romániában. *Litvánia* és *Lettország*, de még az ötezer zsidót számláló *Esztország* is a kisebbségi jogok megadására kötelezték magukat megalkulásuk idején. Nagyon gyorsan elfelejtették ígéretüket és a cári birodalomban elszenvedett nemzetiségi elnyomatásukat. A zsidóság kisebbségi jogaiban bízva, megteremtette a maga iskolaszervezetét. Lettország százezernyi zsidó lakosa 175 iskolát létesített. Az iskolák az őket megillető állami támogatásban nem részesülnek. A kovnoói egyetemen a megkövetelt nyelvvizsgán a nyolcvan zsidó jelentkező közül csak egy felelt meg. *Litvánia*

a nemzeti nyelv ismeretét kívánja az iparosoktól, a zsidó iparosok legnagyobb része ezt a nyelvvizsgát nem tudja letenni. A kereskedők kötelesek könyveiket litván nyelven vezetni. A gazdasági elnyomatásban a lengyel példát követik. Litvánia legfőbb kiviteli cikke a len. Eddig zsidó kézben volt az export, most a szövetkezetekre bízta.

Nem nomád hajlam, a szükség készíti a zsidót vándorlásra. A nagyfokú kivándorlás anyagi leromlás, társadalmi elnyomatás jele. *Romániát* sokan hagyják el. A szélső jobboldali vasgárda-szervezet és a diákság folytatják zsidóellenes erőszakosságaikat. Duca miniszterelnök meggyilkolása mutatja, hogy Cuza pártja nem riad vissza a legnagyobb terrortól sem. Éppen Duca miniszterelnök hangoztatta, hogy Románia minden polgára faji és vallási tekintet nélkül teljes egyenjogúságot élvez. A román zsidók úniója kénytelen volt a királyhoz fordulni védelemért. A királyi ígéretet megkapták, de az erőszakosságok nem szűnnek meg. A görögkeleti egyház főpapja felszólítja a népet, ne éljenek a durva erőszak eszközeivel. A román tudományos élet kimagasló alakja, Jorga professzor, elítéli a szélső nacionalista törekvéseket.

A *Szovjetúnió* területén a vallási élet elfojtásán dolgoznak tovább nagy propagandával, hogy teljessé tegyék a beleélést az új gazdasági és társadalmi rendbe. A vörös asszimiláció folyamatát akarják siettetni mindenképpen a zsidóság körében. A zsidó vallási élet, a hebraizmus és a cionizmus ellen támadnak. Lazaroff, a leningradi rabbi, több évi fogság után a börtönben halt meg. Vallási propaganda miatt ítélték el. A zsidó ünnepek

előtt a sajtó mindig erős vallásellenes hangulatot terjeszt. Házról-házra járnak a megbízottak Peszach előtt, hogy visszatartsák a családokat az ünnep szertartásaitól. A propaganda mégsem jár teljes eredménnyel. Panaszkodnak a klerikálizmus szívósságáról az ukrán vidéken. Az egyik kis helységben, ahol mindössze 85 család él, rabbit, előimádkozót, metszöt találtak, tanítójuk chédert tartott. Az új gazdasági rend csak abban nyilvánul, hogy a gazdag polgár, a gvir helyett a kollektív gazdaság vezetője ül a templom legelőkelőbb helyén. Az autonóm területek községeiben, Fehéroroszországban, Ukrajnában és a Krim-félszigeten zsinagógát, chédert nem engedélyeznek. A szovjet a vallásosság gyökereit akarja elszorvasztani. A zsidó földművestelepek száma növekedőben van, az átrétegződés folyamata tovább halad. Nehezebb feladatnak bizonyul a Távoli Keleten Biro-Bidsan betelepítése, mégis 1934-ben a Szovjetúnió központi végrehajtó bizottsága és a népbiztosok tanácsa Autonóm Független Zsidó Szovjetköztársaságnak nyilvánította a 38,000 km² területet az Amur két mellékfolyójának vidékén. 1932-ben csak 2700 zsidó élt ezen a területen. 1933-ban 3190 volt a bevándorlók száma, pedig 25,000-nek kellett volna jönnie a megállapított terv szerint. Az Amur áradásai akadályozták a munkát. Az 1934. évben 10—12 ezer telepescsalád elhelyezése volt tervbe véve, nem áll adat rendelkezésünkre, mennyiben sikerült az. A szovjet területén kívül lakó zsidók betelepítésére nem gondolnak. A dolgozó zsidók köztársasága — így emlegetik az új autonóm területet — tagja a szovjetköztársaságok szövetségének. Saját kormánya van, hivatalos nyelve a jiddis.

A Szovjet autonómiát ad, de az összzsidósághoz kapcsolódó vallási és nemzeti kötelekeket el akarja vágni. A Komzet (Bizottság a zsidóság átképzésére és letelepítésére) új vezetőt kapott, nem zsidó embert, aki azonban a Távoli-Kelet viszonyait jól ismeri és Biro Bidsán betelepítését hozzáértéssel vezetheti. 1934-ben belépett a szovjet a népszövetségbe. Akkor felmerült az a gondolat, hogy kötelezni kellene a vallásszabadság megadására, de ez ügyben elhatározó lépés nem történt. Az Unió zsidóságának 1935. januárjában tartott konferenciáján jelentették, hogy Rooseveltnél tárgyal Litvinov külügyi népbiztossal a zsidó vallási tevékenység és a cionista munka szabadsága ügyében.

Nincs európai ország, mely oly súlyos politikai válságokon esett volna át, mint *Ausztria*. Az osztrák zsidóság is nagyon bizonytalan időket élt át. A náciaktól rendezett sorozatos merényletek gyakran irányultak zsidók ellen. A véres februári harcok 1934-ben zsidó áldozatokat is követeltek. Bécs megtisztítása a vörös vezetők-től magával hozta az összes zsidók eltávolítását a közhivatalokból, válogatás nélkül. A februári harc és Bécs meghódítása után jelenti Dollfuss kancellár: Az osztrák kormány nem áll faji alapon, nem antiszemita és nem gondol az árjaparagrafus bevezetésére. Fey miniszter szerint Ausztriában nincs zsidókérdés; ha felmerül, a kisebbségi szerződések szerint kell elintézni. Az erőszakos antiszemitizmust, amilyent a nemzeti szociálisták akarnak, visszautasítja. A mostani kancellár a legfőbb alkotmányos testület megnyitóülésén (1934 november 30-án) hangoztatta: A kormány erkölcsi kötelességének tartja a kisebbségeknek osztrák földön mintaszerű

jogi és kultúrvédelmet nyújtani. Ígéreteken tehát itt sincs hiány. Az új alkotmány keresztény alapon nyugvó rendi állammá alakítja át Ausztriát. Az államtanácsba meghívást nyert a bécsi hitközség elnöke és a kultúr-tanácsba a bécsi egyetemi könyvtár volt zsidó igazgatója, dr. Frankfurter. A zsidóellenes irányzat nem az állami, hanem a társadalmi és gazdasági életben nyilvánul meg. Nem történik nyílt és hangos módon, mint Németországban. Az osztrák módszerre alkalmazták a jelzőt: Antisemitismus auf Gummisohlen. A bécsi hitközség az osztrák zsidóság négyötödét egyesíti magában, népközségnek tekinti magát és nehéz szociális feladatokat teljesít. 55,000 tagját kell segélyeznie. A hatmillió költségetéből két és fél milliót a szociális kiadások vesznek igénybe. A főváros községtanácsában annak egyetlen meghívott zsidó tagja, dr. Ehrlich, előterjesztette a zsidók kívánságait: az egyenjogúság elismerését, iskolai és jóléti intézményeik támogatását. A zsidó nevelés kérdésének tárgyalására került a sor, amikor az 1934—35. tanév kezdetén a bécsi iskolában külön párhuzamos zsidó osztályokban helyezték el a zsidó tanulókat. A zsidóság ez ellen tiltakozott. Igen, külön zsidó nevelést akarnak, de a zsidóság felfogásának és céljainak megfelelően, hol ők szabják meg, kik és mit tanítsanak. Ehhez kérik az állam és város támogatását. A nehéz feladatok szükségessé teszik az osztrák zsidóság egységes szervezetbe való tömörülését. Egyelőre csak munkaközösségekben állapodtak meg a községek.

Ausztriához hasonlóan forradalmat élt át *Görögország* is. A 75 ezernyi zsidó lakosság négyötöde itt is egy városban, Szalonikiben él. Az 1931-i pogrom óta egyre pusz-

tul a zsidó centrum. A város zsidó jellegének megváltoztatását célozta a nagyszámú kisázsiai görög menekült itteni letelepítése. Gazdasági helyzetük leromlását mutatja, hogy harmincötezren szorulnak segítségre. Akik tehetik, kivándorolnak, sokan Palesztinába. Az utolsó két évben hatezren telepedtek le Tel-Avivban. Külön csoportot alkotnak itt a spanyolul beszélő szalonikii zsidók. A szalonikii zsidó kikötőmunkások Haifában folytatják megszokott foglalkozásukat. Az arab vállalatok is szívesen alkalmazzák őket. A Venizelostól irányított felkelés csapatait azzal biztatták, hogy Szaloniki elfoglalása után prédára engedik nekik a zsidók vagyonát. A lázadás leveretése után Szaloniki főrabbijának sürgönyzi Caldaris miniszterelnök: Köszönöm mindnyájatoknak a hazafias magatartást. A legutolsó választások a zsidóság két képviselőjét juttatják be az athéni parlamentbe.

Törökország erélyes és eredményes ellenállása a sèvres-i béke ellen erős nemzeti összefogásra vezetett. A nemzeti kisebbségek számát korlátozza, a megmaradottak beolvasztására, eltörökösítésére törekszik. Az eddigi spanyolul beszélő szefard zsidók között terjed a török nyelv használata, külön egyesület szolgálja e célt. A családi neveket, a régi spanyol-zsidó neveket törökösítik. Az arab írással együtt a héber betűk használatát meg akarják szüntetni. Latin betűkkel átírt héber imakönyvet hoztak forgalomba. 1934 nyarán váratlanul kiutasították az európai Törökország területéről Thraciának és a Dardanellák vidékének zsidóságát. Háromezer menekült jött a legkétségbeejtőbb viszonyok közt Isztambulba. A kiutasítás egyes helyeken pogromszerű

támadásokkal járt. Állítólag azért történt a kiutasítás, hogy a veszélyeztetett határterületen csak tiszta török lakosság maradjon. Az elhamarkodott intézkedést visszavonták, a miniszterelnök kijelenti: Csak jóvátehető hiba történt. Több hivatalnokot a drinápolyi kerületben felfüggesztenek, a kerületi kormányzót szabadságolják, a kiűzöttek azonban nem tartják elég bátorságosnak a visszatérést. A Ghazi kívánságára a nemzeti kisebbségek is képviselőt nyerne a parlamentben: két görög, egy zsidó, egy örmény került be.

Jugoszláviát mélyen megrendítette a gyászos marseille-i merénylet. Sándor király halálát megsiratták zsidó alattvalói, jóakaró barátot veszítettek benne. Az antiszemita világsajtó sietett terjeszteni azt a hírt, hogy a királygyilkos zsidó volt. Felfogásukba beleillik: ami rossz, az zsidótól indul ki. Ezzel szemben a jugoszláv közoktatásügyi miniszter egy zsidó küldöttségnek adott válaszában azt mondja: Jugoszlávia veleszületett hagyománya, hogy nem ismer gyűlöletet a zsidók ellen. Nagy erényüknek tudja be a hűséget és odaadást az állam iránt, amelyben élnek.

Bulgáriában erős zsidó élet van, élénk a kapcsolat Palesztinával, tanítókat onnan hozatnak, így erős a hebraizálódás. Bulgária palesztinai főkonzulja előtt Boris király kijelentette, hogy rokonszenves neki a zsidó munka Palesztinában és üdvözetét küldte az ott letelepedett bolgár zsidóknak.

Csehszlovákiában a zsidókat nemzeti kisebbségnek tekintik, de az új választó törvény geometriája nem juttatott volna nekik képviselőt a parlamentben, csak más párttal való megegyezés útján kaptak két mandá-

tumot. A túlzó nacionalizmus mindenütt könnyen fordul a zsidók ellen. Mikor 1934 novemberében a prágai német egyetem ellen támadás indult meg a régi egyetemi jelvények visszatartása miatt, az zsidóellenes tüntetésbe is csapott át a prágai Beth Haam ellen. Háláját a köztársaság 85 éves elnöke iránt a cseh zsidóság a palesztinai Kfar Masaryk alapításával kívánja leróni. Tel-Aviv városa diszpolgárának választotta meg. A cseh nemzeti induló keletkezésének századik évfordulója alkalmából hálásan emlékeztek meg Fr. Skroupról, az induló zsidó megzenésítőjéről, ki a prágai Geist-zsinagógának karvezetője volt. Az amszterdami zsidó temetőben pihen, hamvai hazahozatalát tervbe vették.

Tekintsük a három román államot. *Franciaország* liberális hagyományaihoz híven befogadta 1933-ban a német zsidó politikai emigránsokat és 1935 januárjában a Saar-vidékieket is. De elhelyezésük és foglalkoztatásuk nehezen megy. Német zsidók újabb bevándorlását már nem engedélyezi. 1935 elején tizenkétezer német zsidó menekültet számláltak. Legnagyobb részük Párizsban él. A világváros zsidóságát 160,000-re becsülik. A francia, elzászi, szefard, északafrikai és keleteurópai zsidók mellett most újabb csoportot alkotnak a németországiak. A beköltözött keleti és német zsidók sorsa kell, hogy foglalkoztassa francia testvéreiket. Az Alliance jubiláris ünnepségei, az Organisation Sioniste de France, a Comité Agriculture et Artisan keletkezése erre mutatnak. Az utóbbi egyesület gondoskodik a menekültek ipari kiképzéséről, kitűnő francia szakiskolák erre módot nyújtanak. A kiképzettek kivándorlását azután a nagy nemzetközi szervezetek intézik. Franciaországnak a

zsidóságról való álláspontját fejezte ki népszövetségi delegátusa: A liberalizmus hosszú korszaka alatt a nyugati országok zsidósága joggal tekintette magát a többi állampolgárral egyenrangúnak, de abban a pillanatban kisebbséggé válik, mikor különleges törvényeknek rendeljük őket alá. A szélső jobboldali szervezet, a Croix de Feu, a Tűzkereszt, egyik párizsi zsinagógában emlékünnepelet rendezett a zsidó hősi halottak tiszteletére. Evvel óhajtotta kimutatni, hogy nem zsidó-ellenes. A zsidó frontharcosok világszövetségének párizsi gyűlésén megjelent a hadügyminiszter. A világháborúban a francia hadseregben szolgált keleti zsidók 1200 hősi halottjának emlékművet állítottak. Az esetek halálukkal pecsételték meg hűségüket barátságos új otthonuk iránt.

Az erős kézzel kormányzott *Olaszországban* a Duce szab irányt minden mozgalomnak; ő elítél minden antiszemitizmust. Az elhunyt Sacerdoti római főrabbihoz baráti kötelék fűzte. Országépítő munkájában felhasználja a zsidó tehetségeket is. A birodalom hajóépítésének oly fontos ügyét Pugliese zsidó tábornok vezeti. Cività Vecchiában tengerészeti iskola nyílt meg chalucok részére. Többször bejárta a világlapokat az a hír, hogy Olaszország veszi át a Palesztina-mandátumot, de hivatalosan mindig megcáfolták.

Spanyolország kormányrendelettel állami jelleget adott Maimuni Mózes születésének 800. évfordulója alkalmából a Madridban és Cordovában rendezett ünnepeknek. A cordovai régi zsinagógát több mint 400 év után ismét visszaadta eredeti rendeltetésének. Ott helyezték el azt az emléktáblát, amely hirdeti: Spa-

nyolország hódol a nagy zsidó géniusznak. Mások az ünnepnapok, más a hétköznapi élet. A zsidók bevándorlása Spanyolországba akadályokba ütközik, a szejfard zsidók repatriálása sem valósul meg. 1932-ben 10,000 zsidót számláltak az országban. 1933 márciusától 1934. év végéig háromezer németországi kivándorló keresett itt menedéket, nagyobb részét Barcelonában, de már hallatszanak hangok bevándorlásuk ellen, ezért további bevándorlást nem engedélyeznek.

A világháborútól megkímélt kis semleges országokba is eljut a gazdasági válság. Meginog az eddig oly biztosnak vélt aranyalap. Fogékonyabb lesz ilyenkor a talaj az antiszemitizmus gazdasági tévtanai iránt. A szomszédos Németország terjeszti azokat Svájc, Németalföld és Dánia területén. *Svájc* egyes kantonjaiban: Baselben, Zürichben, Genfben, kormányintézkedések váltak szükségessé az antiszemita izgatás ellen. A Nationale Front terjeszti a német eszméket. Velük szemben azonban hangoztatják, hogy a kereszténységgel és a svájci szellemmel összeegyeztethetetlen az egyének származása és vallása miatt való elnyomása.

Németalföld külön törvényt hozott az antiszemita izgatás ellen: rendszabályokat a faji és vallási gyűlölet terjesztése ellen. Az indokolás azt mondja: Zsidó polgártársaink ellen tett nyilatkozatok tették szükségessé e törvényt. Szigorú büntetést szab antiszemita iratok terjesztőire és a beszédekkel izgatókra. Az ország kétezer zsidó menekültet fogadott be. Az ifjakat mezőgazdasági pályára terelik. A Zuider-See kiszáritott részében van a kiképző telep, ahová újabb és újabb csoportjai jönnek a chalucoknak. Különben idegenek

letelepedését Németalföld is megnehezíti és egyre több foglalkozás üzését köti külön engedélyhez. A gazdasági liberalizmus mindenütt hanyatlóban van.

A délvidéki eredetű zsidóság csak kis számban jutott el Észak-Európa országaiba. Az izgatás ott nem talál elég céltáblát. *Dániában* Keresztély király személyesen jelent meg a kjöbenhaveni zsinagóga százéves fennállásának emlékünnepeén. *Svédországban* a trónörökös áll a német menekültek támogatására alakult segítőbizottság élén. Míg a kétezer zsidót számláló *Norvégia* a sechíta tilalmát fenntartja, a *finn* parlament megengedi a rituális vágatást.

A gazdasági válságban vergődő európai országok zsidó lakosságuk tetemes részétől szeretnének megszabadulni, a munkanélküliek problémáját remélik evvel részben megoldani. A lengyel nemzeti demokraták vezére, Rybarszki professzor, meg is mondja: Nincs elég helyünk annyi zsidó számára. A középkor utolsó századainak történelméből ismert, egész országokra kiterjedő zsidókiűzetéseket, a nagy gérusokat, a maihoz hasonló viszonyok okozták. Akkor vándoroltak a zsidó tömegek nyugatról keletre. Az utolsó századforduló évtizedeiben a túlzásúfolt keleti Ansiedlungsrayonból nagy zsidóvándorlás indult meg Amerikába, mely azokban az években igazán a végtelen lehetőségek földje volt. Ma világválságban élünk. Amerika sem befogadóképes már. Autarkia, önellátás a jelszó. Idegen árut lehetőleg ne engedjünk be, még kevésbé idegen embereket, ha megélhetést keresnek. Ez a helyzet magyarázza, miért lett Palesztina az utolsó években a zsidó bevándorlás legfőbb területe. Nagybritannia ígérete, a népek szövetségé-

nek határozata a zsidóság nemzeti otthonának ismeri el ezt a földet. E felé az otthon felé indul meg egyre növekvő vándorlása a zsidóságnak.

A zsidó bevándorlás Palesztinába egyre emelkedik. 1933-ban 30,000-en, 1934-ben 42,000-en, 1935 első felében már 30,000-en mentek oda. Mondhatjuk: az 5694. évben annyian mentek a galuthból állandó letelepedésre az ősi földre, mint ahányan Ezra könyvének elbeszélése szerint visszatértek a babilóniai fogságból. 1935 március hóban 7077 bevándorlót jegyeztek fel, a legnagyobb számot a politikai mandátum érvénye óta. A 26,300 km²-nyi palesztinai angol mandatárius terület az 1934. év végén 1.200,000 lakost számlált. A 300,000-nyi zsidóság 25%-a volt a népességnek. A Föld egy országában sem találjuk ilyen nagy arányszámban a zsidókat. Legtöbben Lengyel- és Németországból vándoroltak be. Az utóbbiból két és félév alatt 27,000-en. Az 1934. év 42,358 bevándorlója közül 16,244 jött munkás-certifikáttal (bevándorlási engedéllyel), 4114 mint turista jött és utólag kapott engedélyt a letelepedésre. 8237 a tőkés-kategóriába tartozó bevándorlók száma, akik legalább ezer font vagyonnal rendelkeznek. Így nemcsak munkáskezek, hanem nagymennyiségű tőke is jutott az országba.

De egészségtelenné válik a zsidóság megoszlása, mert négyötöde a városokban tömörül, kétharmada Jeruzsálem, Tel-Aviv és Haifa városokban és csak egyötöde helyezkedik el a gyarmatokon, a mezőgazdasági telepeken. A kapitalisták vagyonukat telkekbe, házakba, ipari vállalatokba fektetik. Tel-Aviv és Haifa rohamos fejlődést mutatnak. Tel-Aviv, a tisztára zsidó lakos-

ságú város népessége meghaladja a százezret. A városok magasabb munkabérei felszívják a bevándorló munkáságot, míg a mezőgazdaság munkáshiányban szenved. 1933 októberében arab tüntetések, sztrájkok voltak a nagymértékű zsidó bevándorlás miatt. 1934 májusában Tel-Avivban a zsidók tüntettek, tiltakoztak a kormány bevándorlási korlátozása ellen, mert a Jewish Agency 1934 áprilistól-októberig terjedő időre csak 5600 certifikátot kapott, jóllehet kimutatta, hogy 20,100 munkahely vár betöltésre. A mezőgazdasági település, amely kell, hogy szilárd alapját alkossa a jisuvnak, a nemzeti otthonnak, lassabb fejlődést mutat. A 180 zsidó telepen 1.300,000 dunam földön csak 70,000 ember él. Vagy 30 gyarmat a Pica (Palestine Colonisation Association) alá tartozik. Az 1934-ben elhunyt E. Rothschild báró támogatásával létesültek vagy fejlődtek. A báró megérdemelte a zsidó kolonizáció atyjának címét. Emlékét alkotásai őrzik. Benjámina kolónia az ő héber nevét viseli. A zsidó nemzeti alap tulajdona 350,000 dunam. A mezőgazdaságban a citrus-ültetvények (citrom, grapefruit és főképp narancs) területe mutat nagy növekedést. 150,000 dunam narancs-ültetvény van zsidó kezekben. Ezelőtt ötven esztendővel próbálkozott a zsidó Fellman Palesztinában először narancstermesztéssel. Az 1934—35. idényben $7\frac{1}{4}$ millió láda citrust szállítottak külföldre $2\frac{1}{2}$ —3 millió font értékben.

Az egyoldalú termelésben veszély rejlik, a vegyesgazdaság kívánatosabb, az Émek fejlődő telepein azzal foglalkoznak. Az erdősítés munkája halad. Az 5694. évben 130,000 fát ültettek, eddig összesen 6913

dunamot fásítottak. A lakosság megnövekedése, a kereslet emelkedése magával hozta a föld árának ugrás-szerű emelkedését. Az állam nem juttat földet a zsidó telepeseknek, az arabok pedig, most módszert változtatva, nem annyira a bevándorlás, hanem főképpen a földnek zsidó kezekbe való jutása ellen izgatnak. A jeruzsálemi mufti külön fetvában megtiltotta a föld eladását zsidóknak. A délvidéki beduin törzseket a Koránra és a kardra eskette meg, hogy nem fogják ezt tenni. Az ulémák papi gyülekezetében kimondották: Nem kap szertartásos temetést, ki zsidóknak juttat földet. Más módon is akarják ezt megakadályozni. Bankokat alapítanak az eladásra jutó területek megvételére. Így érthető, hogy örömet keltett a jisuv körében az a hír, hogy a Hule-koncessziót zsidó bankoknak és vállalkozóknak sikerült megszerezni. Bahret el hula mocsaras síkságán, a Jordán felső folyása vidékén, negyvenezer dunam nyilik meg a településnek. Nehéz munka vár itt még a chalucokra, de a szükséges talajjavítási munkák elvégzése után kétezer család juthat földhöz.

Az ipar csodálatosan fejlődik. Hatszáz tagja van a nagy ipari szövetségnek. 170 a nagyobb ipari vállalkozások száma. Huszonötezer munkást foglalkoztatnak. A régi nagy vállalatok egyre terjeszkednek és tömegesen keletkeznek újak. A Ruthenberg-műveknek 35,000 fogyasztójuk van, 34 millió kilowatt fogyasztással. A Nesher cementgyár a nagy építkezési láz hatása alatt egy millió tonnára fokozza termelését. A Holt-tenger melletti kémiai gyár (Palestine Potash Ltd.) az 1934. évben 25,000 tonna kálit termelt. Tel-Avivnak egész iparnegyede van már, de a szomszédos kolóniákon,

Pethach Tikvahban és Risón Lecióban is épülnek gyárak. Új gyárváros keletkezik a haifai öbölben; az új kikötő és a Pipe Line mozdítják itt elő az ipari fejlődést. 1933. októberében készült el, négy évi munka után, az új kikötő. A forgalom növekedését mutatja, hogy a kikötő ma már szűknek bizonyul. 1935 januárjában történt meg ünnepélyes használatbavétele a Pipe Line-nak. A mezopotámiai petroleum-mezők olaját hozza és sok ipar fejlődéséhez ad nyersanyagot. A forgalom növekedését mutatják a kereskedelmi mérlegek adatai. A kivitel értéke 1933-ban 2.591,000 ezer font volt, 1934-ben 3.217,000. A behozatal értéke 1933-ban 11.123,000, 1934-ben 15.132,000. Feltűnő a mérleg nagy passzivuma, amely csak némiképpen magyarázható azzal, hogy a német bevándorlók vagyonukat áruban hozzák be. A fejlődő palesztinai iparnak piacok szerzésére kell gondolnia. Egyiptommal és Szíriával folynak már a tárgyalások, otthon pedig erőszakos eszközökkel is követelik már a hazai termékek használatát. A hajóvállalatok versenyeznek egymással a Palesztinába irányuló fokozódó forgalom megszerzéséért. Zsidó hajóstársaság is alakult Haifában (Palestine Shipping Co. Ltd.). Hajója a tízezer tonnás «Tel-Aviv». 1935 márciusában tette meg első útját palesztinai kék-fehér lobogó alatt Trieszt és Haifa között. Más vállalatok hajóin is teljesítenek szolgálatot zsidók. Megalakult a zsidó hajósok szövetsége. A munka meghódításának programjába tartozik ez is. Vasútépítés helyett jó autóutak építését folytatja az állam. Az autóközlekedés emelkedésére mutat, hogy 1933-ban 1969 és 1934-ben 3574 autót hoztak be az országba. A gazdasági fellen-

dülés iránt a mindig óvatos londoni City is bizalommal viseltetik. A Jewish Agency félmillió font hitelt kapott ott. Tel-Aviv városa egy millió font kölcsönt vett fel közművek létesítésére, középületek építésére. A város most ünnepelte huszonötéves fennállását. 1909-ben épültek az első házak a Jaffától északra fekvő homokdűnék között, ma a Földközi-tenger keleti partvidékének legmodernebb városa. A nagy púrimi ünnepegeknek 150,000 nézője volt. Hatodik levantei vásárát 600,000-en látogatták. Pethach Tikvah városi önkormányzatot kapott; a második tiszta zsidó város az országban. Haifához tartozik még a 16 ezer lakosságú Hadar Hakarmel kertváros. Jeruzsálemet is új külvárosok veszik körül. A városok fejlődése nagyfokú telekspekulációra vezetett, amit nem tudnak eléggé elítélni. Az építőmunkások száma egy év alatt ötezerrel emelkedett. Az építkezések nagy tömegére jellemző, hogy Tel-Aviv városa 1934-ben 2113 építkezési engedélyt adott 429,000 m² beépítésére. Két és fél millió fontot fordítottak e munkára. Félő, hogy szertelenségekre ragadtatja magát a vállalkozási kedv túltengése. Már felhangzik az intőszózat a gazdasági élet féktelensége, szabadossága, a hefker-szellem ellen. Nemcsak a fák, hanem Tel-Aviv sem nőhet a végtelenségig. A prosperity még tart, de gondolni kell a jövőre is. Jöhet a konjunktúra hanyatlása. Az ország gazdasági fejlődését legjobban tanúsítják az állami igazgatás nagy feleslegei, négy és fél millió fontra rúg már a tartalék-alap. A legnagyobb jövedelmet a vámbevételek adják.

Az új bevándorlók gazdasági tevékenységének kilengései, de még inkább szellemisége ellen emelnek ki-

fogást a palesztinai munka vezetői. Sokan jönnek, kik sem fizikailag, sem lelkileg nincsenek felkészülve az országépítő munkára. Fölkeresik, mert most leginkább befogadóképes és az anyagi fellendülés jeleit mutatja. De Palesztina nem aranyország, nem Klondyke, hanem a termelő munka földje kíván lenni. Önfeláldozó, lelkes munkát követel a zsidó otthon jövője érdekében. Palesztina ma még fiatal gyarmati terület, nem is lehet még más, csak az imént érkezett bevándorló csoportoknak nem volt módjukban egységes társadalomba összeforni. Összefoglalni és helyes irányba terelni a galuth legkülönbözőbb területeiről érkezőket a szellemi vezetőknek nagy felelősséggel járó feladata. Ebben az irányban végzett áldásos munkát Ch. N. Bialik. Azért jelent korai halála oly nagy veszteséget. Nyelvileg egységessé tenni a jisuvot a legközelebb eső feladat. A héber nyelv terjesztése eredménnyel is jár. A lengyel bevándorlók nagyrészt már héber nyelvi ismerettel jönnek. A németek is törekednek a hébert elsajátítani. A német bevándorlók szövetsége, a Hitachduth Olej Germania, már héberül folytatja tanácskozásait. Az egységes nyelv és szellem kifejlésztésében nagy feladat vár a palesztinai iskolákra. Palesztina különben is a zsidó fiatalság földje, több mint nyolcvan százaléka negyven éven aluli. A zsidó iskoláknak 44,829 tanulójuk van, ebből a számból 32,788 a Kneszeth Jiszroel tanintézeteit látogatja. A jeruzsálemi egyetem és a haifai technikum mellett most megalakult a jogi és közgazdasági főiskola Tel-Avivban. Oppenheimer Ferenc szociológus irányítása mellett Németországból jött tanárok létesítették. Rechovoth-ban agrokémiai kutató intézet kezdte meg

munkáját. A jeruzsálemi egyetem 1935. áprilisában tízéves fennállását ünnepelte. Négyszázötven beiratkozott hallgatója húsz országból származik. A palesztinai könyv- és újságkiadás tartalmában, kiállításban és példányszámban meglepő fejlődést mutat. A művészetek összes ágai virulnak. Új színházak keletkeznek és a Habimah új épületet kap. A zenei kultúra általánosságára örvendetes. A sport fejlődése csak természetes ott, ahol annyi az ifjú. 1935. áprilisában a tel-avivi új stadionban folytak le a világ zsidó tornászainak, a második Makkabiah-nak versenyei. Ötezer tornász vonult ott fel, ezerkétszázan a külföldi zsidó torna-csapatok embereiből, huszonnyolc különböző országból, a többi palesztinai volt. Az egész verseny lefolyása igazolta a bevezető lelkes felkiáltást: Am Jiszraél cháj!

A fejlődésnek akadályai, nehézségei sem hiányoznak. A belső ellentétek elég élesek. Vallási ellentétek miatt nem sikerült egységbe foglalni az egész jisuvot. Többször fordulnak elő összetűzések a szombat megszegőivel. A cionista vezetéssel, taktikával elégedetlen revizionisták kiléptek a szervezetből. Nem rendelték magukat alá a pártfegyelemnek, külön petícióval fordultak a népszövetséghez. Szomorú jelenség volt, amikor Sabboth Chazon napján a tel-avivi nagyzsinaágógában összeütközés támadt, mert Stavskyt, kit előző nap a felsőbb bíróság Arlosoroff megöletésének vádja alól felmentett, a tóra elé szólították. A harc az uccára is átterjedt a revizionisták és a munkáspárt emberei között. Mindez az erők szétforgácsolására vezet. Legerősebb és legegységesebb a munkásság szervezete. A Histadruth Haovdim 1934 végén 53,000 tagot számlált.

Az arabokkal való békés együttélést az 1933. októberi tüntetések óta nagyobb súrlódások nem zavarták meg. Egyes erőszakosságok, merényletek a zsidó élet és vagyon ellen, a földek tulajdonjogának megsértése, még mindig elég gyakoriak. A Vaad Leumi, a zsidó nemzeti tanács, békére és megértésre szólította fel az arab lakosságot. A felépítő munka nekik is csak hasznukra lesz. Valóban az arab lakosság az ország fejlődésének minden előnyét élvezi. Állandóan munkához juttatja őket és magas béreket kapnak, öt-hatszorosat annak, amit Transjordaniában és Szíriában fizetnek. Az állami bevételek legnagyobb részét — bár a zsidó bevándorlás hatása alatt szöktek oly magasra — az arab lakosság kultúr- és egészségügyi viszonyainak emelésére fordítja a kormány, míg a zsidóság kénytelen intézményeit leginkább a maga költségén fenntartani. Az arab lakosság szaporodása az egészségügyi viszonyok javításának köszönhető. Palesztinában 226 lakosra esik már egy orvos. Már sokkal többen részesülnek iskolai oktatásban. A művelődéssel együtt jár a nemzeti öntudat emelkedése. A pániszlám mozgalom erősödik. Az észak-afrikai Algerie-ban fekvő Constantine városból 1934 augusztusában véres zavargások indultak ki, amelyek Tuniszra is átterjedtek; mindenütt a zsidó negyedekbe törtek és pusztítottak. A francia hatóságok ezt a mozgalmat elnyomták. A mohammedán világban azonban azzal izgatnak a zsidók ellen, hogy birtokba veszik és pusztítják a mohammedán szent helyeket. Különösen sokat szenvednek a jemeni zsidók; amennyire tehetik, menekülnek Palesztinába. A pániszlám zsidóellenes propagandának kiinduló helye Palesztina. Új politikai szer-

vezkedés is jött létre az utolsó évben. Arab föderáció alakult. Célja : az arablakta államokat, Arábiát, Irakot, Transjordániát, Palesztinát és Sziriát, egy államszövetségbe vonni. A szövetség a zsidó állam megalakulása ellen irányul.

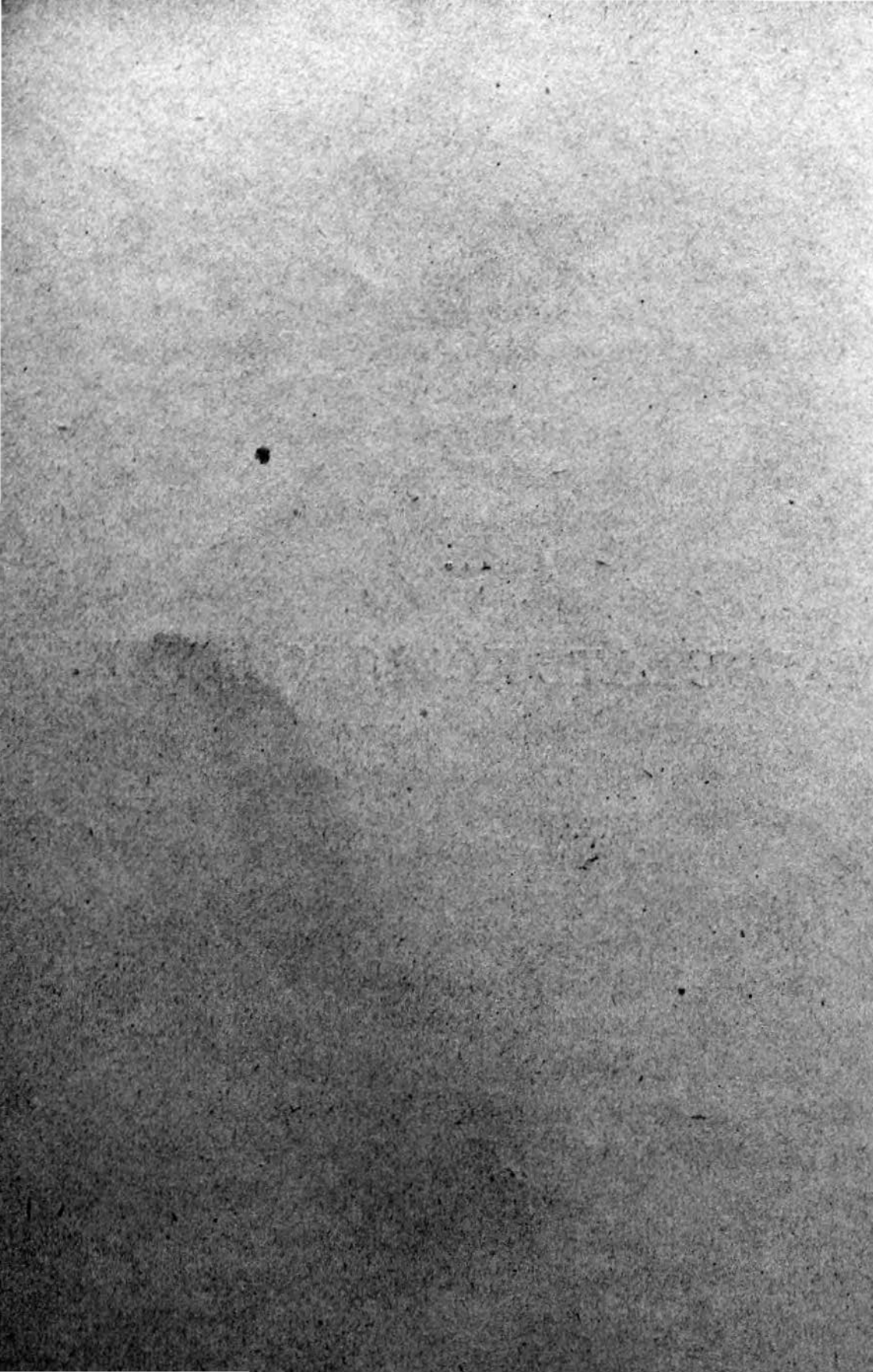
Az angol államhatalom feladata az arab és zsidó lakosság érdekeinek összeegyeztetése. Csak így biztosíthatja Palesztina rendjét és nyugalmát. A közvetítő szerepe mindig nehéz és ritkán népszerű. A Legislative Council létesítését vette tervbe a kormány, de a zsidóság ellenezte, mert nem akar Palesztinában nemzeti kisebbséggé válni. Sok probléma vár tehát e földön is megoldásra. Az egész világ zsidósága érdeklődéssel fordul feléje. Évenként sok ezren keresik fel mint turisták, különösen a tavasz hónapjaiban, amikor az esős évszak után legszebb virágdíszében mutatkozik. Az itt folyó építőmunkából erőt, lelkesedést merítenek. Szellemi és erkölcsi erők sugároznak most is már ki a zsidóságnak ebből az új központjából. De többet várunk. Jobb, tisztább, igazságosabb élet csírázzék az ősi talajon. A galuthnak sok fájdalmas jelensége után jövőnkbe vetett hitünk reménye, támasza legyen az újjáéledő Szentföld.

A politikai és gazdasági élet szerte e földön új formákat keres. Átmeneti korban élünk, annak minden fájdalmát szenvedjük. A történelem tanúsága szerint a társadalom terhét a leggyöngébb, a legvédtelenebb rétegre hárítja. Ennek súlyát érezzük. De az életerőnek és ellenálló képességnek oly számos jelét adta a zsidóság sok százados multjában, hogy bízhatunk az utolsó próféta ígéréteiben : Ti pedig, Jákob fiai, nem fogtok elpusztulni.

GRÜNVALD FÜLÖP.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1935. június 12-én tartott közgyűlésén.

Tisztelt Közgyűlés!

A Társulatunk által megművelt területen, amely a magyar zsidó tudomány és irodalom megnyilvánulását foglalja össze, utolsó közgyűlésünk óta lényeges változás nem állapítható meg. Sem a tudomány, sem az irodalom terén nem jelentek meg oly munkák, amelyek bennünk meglepedést kelthetnének a tekintetben, hogy azt mondhatnók: ime, a magyar zsidó tudomány és irodalom életfája, ha nem is büszkélkedhetik erőteljes lombosodással, de legalább új hajtásokat mutat, amelyek egy jobb jövővel biztatnak. Annyit talán mégis szabad remélni, hogy ha nem is látunk lángokat, de még érezzük a multból megőrzött parázs melegét, s hogy a hagyomány szellemét ápolva, egy szebb és jobb jövőbe tudjuk majd magunkat átmenteni.

E szomorú jelenségnek nem nagyon vigasztaló magyarázata: a zsidó közületek csak ritka kivétellel tesznek eleget ama kötelességünknek, hogy minden módon, főleg anyagi segítséggel tegyék lehetővé a szent munkát azoknak, kik velünk együtt küzdenek, hogy a mostoha időközön átvergődhessünk. A dícséretes kivételeket, első sorban a Pesti Izr. Hitközséget, a Pesti Chevra Kadisát és néhány nagyobb hitközséget nem tekintve, sem anyagi támaszt, sem bizalomra ösztönzést irányító köreinktől nem kapunk, pedig azokra ma hatványozottan volna szükségünk, mert egyre fogy azoknak a száma, akik hathatós segítséget nyújthatnának tudósainknak és íróinknak. Diogenes lámpájával sem tudunk mecénásokat találni zsidó szellemi erők fenntartására, vagy legalább a küzdelemben való kitartásra.

Társulatunk ezirányban mindent megtett, amit szűkös viszonyai között megtehetett. Évről-évre mind nagyobb mértékben vesz részt a segítségre szoruló írók támogatásában, noha alapszabályaink erre nézve utasításokat nem tartalmaznak. Úgy érezzük, hogyha nem támaszkodhatunk is e tekintetben alapszabályokra, társulatunk létcélját igazoljuk azzal, hogy a támogatásra szorulóknak segítségére vagyunk. A Társulat vezetősége e jelentés elfogadását úgy fogja értelmezni, hogy a jelen közgyűlés ilyenmű ténykedéseinket helyesli és az ezen az úton való megmaradásra buzdít bennünket. Ezt a célt szolgálja az a határozati javaslat is, mely felhatalmazza az elnökséget az 1935. év folyamán egy regény pályázat kiírására és a pályázat eredményessége esetén a legjobb műnek egy 1000 pengős díjjal való jutalmazására. A közgyűlés jóváhagyásának reményében ezt a pályázatot már ki is írtuk, várva annak élénkítő hatását a magyar zsidó irodalomra.

Utolsó közgyűlésünk óta több esetben volt alkalmunk arra, hogy a felekezeti sajtó jubiláló ünnepléseiben való részvételünkkel elismerésünknek és méltánylásunknak adjunk kifejezést azokért a kitűnő szolgálatokért, melyeket az «Egyenlőség», a «Mult és Jövő», valamint a «Zsidó Szemle» az egyetemes zsidó érdekeknek és különösen Társulatunk céljainak támogatása körül fennállásuk ideje alatt teljesítettek. Bizonyára közgyűlésünk is megragadja az alkalmat, hogy e jelentésünk kapcsán elismerésének a maga részéről is közvetlen formában kifejezést adjon.

Sajnálattal kell megemlékeznünk arról a bennünket mélyen érintő veszteségről, mely Társulatunkat Weiss Tivadar igazg. tag Nagykanizsa, Blau Arnold pártfogó tag, Urbán S. L. pártoló tag Budapest, dr. Schwartz Mór főrabbi, Győr, Baron Jakab Szombathely, Bokor Emil Budapest, Deutsch Vilmos Budapest, dr. Dezső János Nagykőrös, Faragó Ödön, dr. Kövér Soma, Mayer Lajos Szombathely, Molnár Hermann Budapest, Schwartz Ignác, Szombathely, Spitzer Hermann,

dr. Stamberger Ferenc és Tausz Lipót Budapest, rendes tagok elhúnyta által sujtotta. Körmük a közgyűlés hozzájárulását ahhoz, hogy emléküket jegyzőkönyvileg is megörökítsük.

Társulatunk alapításának, a Magyar Zsidó Múzeumnak a kezdettel járó nehézségeit kívántuk enyhíteni azzal, hogy lényegesen túmentünk ama számszerű áldozatok határán, melyekre a Pesti Izr. Hitközséggel való megállapodásunk szerint kötelezve volnánk. Reméljük, hogy a mélyen tisztelt közgyűlés ezirányban való felfogásunkat magáévá teszi.

Kötelességünknek tartjuk a kongresszusi magyar zsidóságnak a jelen évben lefolytatott országos gyűléséről is megemlékezni. Kifejezést kell adnunk nagy elismerésünknek azért a hatalmas munkáért, melynek betetőzése az országos gyűlés által alkotott új szervezet volt. Tesszük ezt azért, mert ez a szervezet nemcsak a magyar kongresszusi zsidóság közigazgatását foglalja össze célravezetően, hanem a kulturális érdekeknek országos támogatását is megszervezi. Egyebek között gondoskodás történik arról, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat és a Magyar Zsidó Múzeum is országos intézményekké nyilváníttassanak. Bízunk abban, hogy ez a körülmény Társulatunk jövő életműködésére is jótékony befolyással lesz.

Az elnökség végül azzal a tiszteletteljes indítvánnyal járul a Közgyűlés elé, hogy azoknak a messze időkre kiható nagy érdekeknek elismeréseképpen, melyeket dr. Blau Lajos, a Ferenc József Rabbiképző Intézet nyugalombavonult igazgatója, és dr. Hevesi Simon, a Pesti Izr. Hitközség vezetőfőrábbija, Társulatunk körül évtizedeken át szereztek, őket tiszteletbeli tagjainkul megválasszuk.

A Közgyűlésen megjelent tagjainkat ismételtlen melegen üdvözölve, áttérek a napirendre s megállapítom, hogy 43 tagunk jelent meg, így tehát alapszabályaink értelmében a mai közgyűlés minden, a napirenden levő tárgy tekintetében határozatképes.

1935. június 5.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat zárszámadása 1934. december 31-én.

Bevételek:

Tagdíjak	P 3,968·97
Új alapító tagsági befizetés	« 200·—
Szubvenciók (Pesti Izr. Hitk., Pesti Chevra Kadisa stb.)	« 6,850·—
Könyveladások	« 39·80
Templomi adományok	« 755·60
Szelvény és kamatjövedelem (501·20+266·73) .	« 767·93
Átkönyvelésből	« 1,000·—
<u>Összesen.....</u>	<u>P 13,582·30</u>

Kiadások:

Felolvasások	P 1,110·—
Előadói adm. kiadások	« 208·62
Jegyzői adm. kiadások	« 739·19
Személyi adm. kiadások.....	« 720·—
Évkönyv szerkesztése	« 1.535·10
Évkönyv kiadása.....	« 2.100·50
Zárlati költségek	« 113·01
Kisebb költségek	« 35·81
Írók segélyezése	« 1,327·14
Múzeumi kiadások.....	« 1,850·—
Magyar Zsidó Szemle	« 201·50
Jegyző köv. kiegyenl. 1933-ból	« 144·72
Kiadó köv. 1933-ból	« 199·17
Vadász-ünnepély	« 661·56
<u>Összesen.....</u>	<u>P 10,946·32</u>
Felesleg	P 2.635·98

Vagyonállag 1934. december 31-én.

Követelés:

Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál	P	3,950.—
Pesti Magyar Keresk. Banknál külön-számla ...	«	5,081.—
Belvárosi Takarékpénztárnál	«	861.—
		<hr/>
Összesen	P	9,892.—

Értékpapírok:

Kr 9,600 n. é. (20 drb) 1914. évi 4½% Bpest- főv. kötvény à 255.40	P	5.108 —
		<hr/>
	P	15.000 —

pr. 1934. dec. 31.

Kr 5,000.— n. é. 4% Koronajár.		
« 31,000.— n. é. hadikölcsönök		
« 23,136 95 n. é. államp. nyugta		
« 11,000.— n. é. Belv. Takp. záloglevél		
« 600.— n. é. 4½% M. Földh. zálogl. ...	P	12,491.86

pr. 1933. dec. 31.

Szaporulat ... P 2,508.64

Székely Ferenc s. k. Alapi Béla s. k. Wertheimer Adolf s. k.
pénztáros. ellenőr. elnök.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat előirányzata az 1935. évre.

Bevételek:

Szelvények és kamatjár.	P	750.—
Szubvenciók	«	4,650.—
Tagsgái díjak	«	4,000.—
Templomi adományok	«	600.—
		<hr/>
	P	10,000.—

Kiadások:

Ügykezelési tárgyi kiadások	P	1,000.—
Személyi kiadások	«	720.—
Felolvasási költségek	«	1,100.—
Évkönyv szerkesztése	«	1,500.—
« kiadása	«	2,200.—
Írók segélyezése	«	1,000.—
Magyar Zsidó Szemle	«	200.—
Múzeum	«	1,500.—
Kisebb kiadások	«	280.—
		<hr/>
	P	9,500.—

Székely Ferenc s. k. *Alapi Béla* s. k. *Wertheimer Adolf* s. k.

Számvizsgálóbizottsági jelentés.

Tisztelettel van szerencsénk jelenteni, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1934. évi december 31-én lezárt zárszamadását és vagyonkimutatását átvizsgáltuk, azokat a könyvekkel egyezőknek és helyeseknek találtuk, miért is az igazgatóságnak az 1934. évi december 31-ig terjedőleg a felmentvény megadását javasoljuk.

Budapest, 1935. június 10.

Dr. Ballagi Ernő s. k.

Dr. Naményi Ernő s. k.

Dr. Mezey Sándor s. k.

a számvizsgálóbizottság tagjai.

Az előterjesztett előirányzattól függetlenül az 1935. év folyamán kiadásra kerül a *Zsidó okmánytár II. kötete*.

Ennek kibocsátására az elnökség az előző közgyűlésen felhatalmazást és megbízást kapott. A kiadás költségei előre meg nem állapíthatók, de feltételezhető, hogy az évek során az elnökség által e célra gyűjtött társulati vagyonnak

jelentékeny részét, valószínűleg a nagyobbik felét, fogják igénybe venni.

Kérjük a t. Közgyűlést, hogy ezeket a közleményeket a felhatalmazás megisméltése mellett mint határozati javaslatot szíveskedjék tudomásul venni.

1935. június 10.

Wertheimer Adolf s. k.
elnök.

Az IMIT. felolvasó-bizottságának jelentése az 1934—35. évi működéséről.

Felolvasóüléseink sorát az elmúlt évadban egy nagyszabású emlékünnepély nyitotta meg, amelyet Társulatunk az Orsz. Magyar Zsidó Múzeum-Egyesülettel együtt *Vadász Lipót*, az IMIT néhai elnöke, m. kir. igazságügyminiszteri államtitkár halálának 10-ik évfordulója alkalmából rendezett. Az ünnepséget a résztvevők várható nagy számára való tekintettel megszokott helyünktől eltérőleg a nagyobb befogadóképességű Goldmark-teremben tartottuk, amely zsúfolásig meg is telt kegyeletes közönséggel. Ennek sorában ott láttuk a megboldogultnak családját, továbbá elbarátainak és tisztelőinek széles körét, a magyar politikai, tudományos és társadalmi élet kiemelkedő képviselőit, valamint felekezeti életünk vezető egyéniségeit. Az ünnepély folyamán lelepleztük a megboldogultnak művészkézzel megfestett arcképét, amely most a Magyar Zsidó-Múzeumban van elhelyezve. Az elnöki megnyitónak és az előadónak magasröptű, *Vadász Lipót* nemes egyéniségét nagy szemléltető erővel megelevenítő méltatásai mély benyomást tettek az áhítattal figyelő közönség lelkére. Ezen az évadnyitó ülésen kívül még két emlékünnepélyt tartottunk az évad folyamán: kegyelettel áldoztunk a nemrég elhunyt

Bialik Ch. N., a kiváló zsidó költő és tudós, az új héber irodalom egyik legnagyobb alakja emlékének; s utolsó ülésünkön ünnepeltük *Maimuni Mózes*t, a zsidó vallástudomány és filozófia halhatatlan mesterét születésének 800-ik évfordulója alkalmából. Rendes felolvasóüléseink tárgysorozata, bár a megszokott keretek között mozgott, eléggé változatos volt. Egy felolvasásban egyik kiváló tudósunk saját pályájára tekint vissza, nagy elevenréggel rajzolva a keleti zsidósággal is kapcsolatos tudományos élményeit. A magyar irodalomtörténetnek szolgált adalékokat egy felolvasás a magyar romantikus zsidószemléletről. A zsidó történelemnek egy sokat vitatott kérdését világítja meg «A zsidó uzsora kérdése a középkorban» c. felolvasás. Egy előadás pedig *Thomas Mann*-nak az utolsó években megjelent bibliai tárgyú, eddig kétkötetes regényét méltatta. A tudományos tárgy mellett helyet kapott felolvasóüléseinken a szépirodalom is. Összesen hét ülést tartottunk a következő tárgysorozattal:

1934. november 25-én:

1. *Wertheimer Adolf* elnöki megnyitója.
2. *Peterdi Andor*: «Vadász Lipót emlékezete». Előadta a szerző.
3. *Vészi József*: Emlékbeszéd Vadász Lipót felett.
4. *Kozma Andor*: «Vadász Lipót». Előadta *Bartos Gyula*, a Nemzeti Színház örökös tagja.

1934. november 28-án:

1. *Kóbor Tamás* elnöki megnyitója.
2. *Dr. Kiss Arnold*: Zsidó képek.
3. *Dr. Kúnos Ignác*: «Pályám emlékezete».

1934. december 26-án:

1. *Dr. Patai József*: Bialik Ch. N.
2. *Tordai Judith*: Bialik költeményeiből.
3. *Ascher Oszkár*: Bialik novelláiból.

1935. január 30-án:

1. *Dr. Szemere Samu* elnöki megnyitója.
2. *Dr. Zsoldos Jenő*: A romantikus zsidószemlélet irodalmunkban.
3. *Várnai Zseni*: Költemények.
4. *Csermely Gyula*: Novella.

1935. február 27-én:

1. *Dr. Turóczi-Trostler József*: Thomas Mann.
2. *Lenkei Henrik*: Egy költemény.
3. *Pap Károly*: A gyermek Hillél (novella).

1935. március 27-én:

1. *Dr. Szemere Samu* elnöki megnyitója.
2. *Dr. Lederer Emma*: A zsidó uzsora kérdése a közép-korban.
3. *Sass Irén*: Próféták nyelvén (a bibliai szövegek alapján).
4. *Nádai Pál*: Régi zsidó uccácskák.

1935. április 14-én:

1. *Wertheimer Adolf* elnöki megnyitója.
  2. *Dr. Hevesi Simon*: Maimuni, a bölcész.
  3. *Dr. Guttmann Mihály*: Maimuni, a kodifikátor.
- Egy vidéki szereplésünkről is beszámolhatok: a győri izr. anyahitközségnek az IMIT közreműködésével 1935.

április hó 7-én rendezett Maimuni-emlékünnepevényén *dr. Szemere Samu* tartott előadást és *dr. Hevesi Ferenc* mondott ünnepi beszédet. Az a nagy érdeklődés, amely az emlékünnepevény iránt mutatkozott, s az az élénk figyelem, amelylyel a több száz főnyi hallgatóság az előadók fejetgetéseit kísérte, a vidéknek nagy kultúrszomjúsága mellett tanúskodnak s arra ösztönözhetnek bennünket, hogy az eddiginél nagyobb mértékben igyekezzünk vidéki városainkat az IMIT kultúrmunkájába belevonni. E feladat megoldásának kétségkívül nagy nehézségei vannak, de legyőzésük talán mégsem lehetetlen. Mindenesetre kell, hogy e kérdéssel komolyan és érdemlegesen foglalkozzunk.

Végül legyen szabad ezúttal is köszönetet mondanom a Pesti Izraelita Hitközség igen tisztelt előljáróságának azért, hogy székháza dísztermeit az elmúlt évadban is felolvasásaink részére átengedni szíves volt. Kérem jelentésem tudomásulvételét.

Dr. Szemere Samu,
a felolvasóbizottság alelnök-előadója.

Jelentés a Magyar Zsidó Oklevéltár II. kötete részére történt okmánygyűjtésről.

Tisztelettel jelentem, hogy a Magyar Zsidó Oklevéltár II. kötetébe való oklevélanyagot már összegyűjtöttem, szerkesztési rendezését befejeztem és revideálás végett méltóságos dr. Marczali Henrik egyetemi tanár úrnak átadtam.

Hátra van még a rövid regesták rendezése és a tartalomjegyzék készítése, ami csak a már most megindítható ki nyomtatás alatt fejezhető be.

Budapest, 1935. május 10.

Mandl Bernát.

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYA.

A) Budapesti tagok.

- ADLER GYULA, a Pesti Chevra Kadisa díszelnöke.
 Dr. ALAPI HENRIK, egyetemi tanár.
 Dr. BAKONYI LÁSZLÓ, az Izr. Orsz. Iroda főtitkára.
 Dr. BALASSA JÓZSEF, szerkesztő.
 Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.
 Dr. BARNA KÁROLY, m. kir. kormányfőtanácsos.
 Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd.
 Dr. DÉNES LAJOS, ny. tankerületi főigazgató.
 Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
 főtitkára.
 Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.
 Dr. FÉNYES MÓR, szakfelügyelő.
 Dr. FEJÉR LIPÓT, egyetemi tanár.
 Dr. FELEKI SÁNDOR, orvos.
 Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
 Dr. FRISCH ÁRMIN, az OMIKE kultúratanácsosa.
 Dr. FÜRST ALADÁR, tanár.
 Dr. GÁBOR GYULA, a Pesti Izr. Hitk. ny. főtitkára.
 GERŐ ÖDÖN, író, szerkesztő.
 Dr. GLÜCKSTHAL SAMU, a Pesti Izr. Hitk. elnökhelyettese.
 Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
 Dr. GROSZMANN ZSIGMOND, pesti rabbi.
 Dr. GUTTMANN MIHÁLY, rabbiképzőintézeti igazgató.
 Dr. HAJDU MARCELL, ügyvéd.
 Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
 Báró HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
 Dr. HEVESI SIMON, vezető főrabbi.
 Dr. HOFFER ÁRMIN, rabbi, főiskolai tanár.
 Dr. KISS ARNOLD, vezető főrabbi.

KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.

KOHLBACH SIMON, alezredes.

BÁRÓ KOHNER ADOLF, az Izr. Orsz. Iroda v. elnöke.

KRÁMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.

Dr. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.

Dr. KÚNOS IGNÁC, egyetemi tanár.

LENKEI HENRIK, tanár.

Dr. MAHLER EDE, egyetemi tanár.

MANDL BERNÁT, ny. igazgató.

Dr. MARCZALI HENRIK, egyetemi tanár.

Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd.

MOLNÁR FERENC, író.

Dr. MUNKÁCSI BERNÁT, nyugalmazott tanfelügyelő.

Dr. MUNKÁCSI ERNŐ, a Pesti Izr. Hitk. ügyésze.

Dr. NAMÉNYI ERNŐ, igazgatóhelyettes.

Dr. PATAI JÓZSEF, főszerkesztő.

PFEIFFER IGNÁC, műegyetemi tanár.

Dr. RADÓ ANTAL, író.

SÁNDOR PÁL, országgyűlési képviselő.

Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, a Színművészeti Főisk. c. igazgatója.

Dr. SZABOLCSI LAJOS, főszerkesztő.

SZÁNTÓ JENŐ, bankigazgató.

Dr. SZEMERE SAMU, tanítóképzőintézeti igazgató.

Dr. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, tanár.

Dr. WALDAPFEL JÁNOS, főiskolai tanár.

VÉSZI JÓZSEF, felsőházi tag, főszerkesztő.

BÁRÓ CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.

VIDA JENŐ, felsőházi tag.

WIRTH KÁLMÁN, c. tankerületi főigazgató.

SÍÓAGÁRDI ZÖLD MÁRTON, tábornok.

B) Vidéki tagok.

- BÁTORI JÓZSEF, tanár, Székesfehérvár.
 BENEDEK LÁSZLÓ, hitközségi elnök, Nagykőrös.
 Dr. BERNSTEIN BÉLA, főrabbi, Nyíregyháza.
 Dr. BIEDL SAMU, hitközségi elnök, Szeged.
 BODOR ZSIGMOND, hitközségi elnök, Nyíregyháza.
 BOSCHÁN ARTÚR, hitközségi elnök, Kőbánya.
 Dr. BRÓD TIVADAR, hitközségi elnök, Nagykanizsa.
 Dr. BÜCHLER SÁNDOR, főrabbi, egyetemi magántanár,
 Keszthely.
 JÁNOSI ENGEL JÓZSEF, udvari tanácsos, Pécs.
 JÁNOSI ENGEL RÓBERT, nagybirtokos, Pécs.
 FÁBIÁN MIKSA, hitközségi titkár, Nagykanizsa.
 Dr. FRIEDMANN DÉNES, főrabbi, Újpest.
 SZERGÉNYI GEISZT JENŐ, nagybirtokos, kormányfőtanácsos,
 Szombathely.
 Dr. GLÜCK GYULA, ny. főörzsorvos, községkerületi elnök-
 helyettes, Szombathely.
 Dr. GOLDBERGER IZIDOR, főrabbi, Tata.
 GOLDSCHMIED JÓZSEF, igazgató, hitközségi elnök, Sárvár.
 Dr. GULYÁS JÓZSEF, hitközségi elnök, Szekszárd.
 Dr. HERZOG MANÓ, főrabbi, Kaposvár.
 Dr. HEVES KORNÉL, főrabbi, Szolnok.
 Dr. HIRSCHLER PÁL, főrabbi, Székesfehérvár.
 Dr. HOROVITZ JÓZSEF, főrabbi, Szombathely.
 Dr. KÁLMÁN ÖDÖN, főrabbi, Kőbánya.
 NAGYECSÉRI KÁNITZ DEZSŐ, nagybirtokos, Eger.
 Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN, főrabbi, egyet. magántanár, Makó.
 Dr. KUN LAJOS, főrabbi, Veszprém.
 Dr. LŐW IMMÁNUEL, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.
 Dr. LŐWY KÁROLY, hitközségi elnök, Székesfehérvár.
 Dr. MÜLLER JENŐ, hitközségi elnök, kormányfőtanácsos,
 Orosháza.

- Dr. PÉNER MIKLÓS, főrabbi, Baja.
 Dr. PFEIFFER IZSÁK, főrabbi, Monor.
 Dr. RUBINSTEIN MÁTYÁS, főrabbi, Szekszárd.
 Dr. SCHLESINGER SÁMUEL, főrabbi, Debrecen.
 Dr. SERBU ADOLF, tanítónőképzőintézeti igazgató, Miskolc.
 Dr. SILBERFELD JAKAB, főrabbi, Békéscsaba.
 Dr. SPIEGEL ÁRMIN, főrabbi, Esztergom.
 Dr. SPIRA SALAMON, főrabbi, Miskolc.
 Dr. SZEGŐ MIKLÓS, községkerületi elnökhelyettes.
 Dr. SZÉKELY ALBERT, t. b. vármegyei ügyész, Sátoralja-
 újhely.
 Dr. VENETIÁNER JAKAB, Miskolc.
 Dr. WALLENSTEIN ZOLTÁN, főrabbi, Pécs.
 Dr. WINKLER ERNŐ, főrabbi, Nagykanizsa.

A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött huszonöt tag névsora.

Dr. ALAPI HENRIK.	Dr. KRISZHABER ADOLF.
BETTELHEIM SAMU.	Dr. KÚNOS IGNÁC.
Dr. BLAU LAJOS.	Dr. MAHLER EDE.
Dr. BODA ERNŐ.	MANDL BERNÁT.
Dr. FÓDI KÁROLY.	Dr. MARCZALI HENRIK.
Dr. FRISCH ÁRMIN.	Dr. MEZEY SÁNDOR.
Dr. FISCHER GYULA.	Dr. NAMÉNYI ERNŐ.
Dr. FÜRST ALADÁR.	Dr. PATAI JÓZSEF.
GERŐ ÖDÖN.	PFEIFFER IGNÁC.
GRÜNWARD FÜLÖP.	Dr. SZEMERE SAMU.
Dr. HEVESI FERENC.	SZÉKELY FERENC.
Dr. HIRSCHLER HENRIK.	WERTHEIMER ADOLF.
Dr. KISS ARNOLD.	

ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK.

1. Bibliabizottság.

Elnök: Dr. Blau Lajos. *Előadó:* Dr. Hevesi Simon.
Jegyző: Dr. Löwinger Sámuel.

2. Oklevélbizottság.

Elnök: Dr. Marczali Henrik. *Előadó:* Mandl Bernát.

3. Felolvasóbizottság.

Elnök: Kóbor Tamás. *Alelnök-előadó:* Dr. Szemere Samu.
Jegyző: Dr. Csech Arnold.

4. Számvizsgálóbizottság.

Dr. Ballagi Ernő. Dr. Mezey Sándor. Dr. Naményi Ernő.

Alapító tagok.

Dr. Berényi Sándor ügyvéd.

Néhai Deutsch Zsigmond és neje Stauber Borbála.

Néhai özv. Hatvani Deutsch Bernátné.

Néhai vágújhelyi Latzkó Antalné nevére, báró Hatvany
Deutsch Józsefné.

Néhai báró Hatvany Deutsch József.

Dr. Freund István.

Néhai báró Guttmann Vilmos, Nagykanizsa.

Néhai Herzmann Bertalan.

Néhai Kohner Zsigmond.

Néhai Megyeri Krausz Lajos.

Néhai Machlup Adolf.

Nagykanizsai Izraelita Hitközség.

Nagyváradai Izraelita Hitközség.

Pesti Chevra Kadisa.
 Néhai Schweiger Márton.
 Néhai gavosdai Sváb Károly.
 Néhai Sváb Károly.
 Szabadkai Izraelita Hitközség.
 Székely Ferenc.
 Néhai Tab Salamón.
 Néhai dr. Neumann Fülöp.
 Wertheimer Adolf.
 Néhai Winterberg Gyula.

Pártfogó tagok.

Blau Arnold.
 Néhai Bródy Zsigmond.
 Néhai dr. Chorin Ferenc.
 Néhai Deutsch Sámuel és neje.
 Eismann Gyula.
 Néhai Fischer M. Marcell.
 Kónyi Hugó.
 Kovács Géza.
 Néhai Lőwy Mór.
 Lukács József.
 Porges József.
 Néhai báró Schossberger Henrik.
 Néhai Schreiber Ignác.
 Néhai Somogyi Albert.
 Néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
 Néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
 Néhai Sternthal Adolf.
 Néhai Sternthal Salamon, Temesvár.
 Néhai Stiller Bertalan.
 Néhai Strasser Henrik.
 Néhai Schwartz Ferenc.

Urbán Adolf.
 Néhai csepeli Weiss Berthold.
 Wolfner Gyula és Társa.

Pártoló tagok.

Adler Gyula, IV., Kecskeméti-u. 5.
 Büchler Bertalan, V., Arany János -u. 24.
 Conrád Ottó, V., Gr. Tisza István-u. 2—4.
 Davidson Horace, VI., Lendvay-u. 2.
 Deutsch Arthur, VI., Andrássy-út 107.
 Drucker Géza, V., Wekerle Sándor-u. 10.
 Jánosi Engel József, Pécs.
 Fejér Lajos, V., Falk Miksa-u. 3.
 Fischl Ignác, V., Nádor-u. 4.
 Dr. Freund Pál, VI., Benczur-u. 48.
 Dr. Friedmann Ignác, VII., Stefánia-út 22.
 Gettler Izidor, Szolnok.
 Dr. budai Goldberger Leó, VI., Benczur-u. 45.
 Győri Izr. Hitközség, Győr.
 Dr. Hirschler Henrik, IV., Petőfi Sándor-u. 11.
 Hoffer Béla, II., Küküllő-út 14.
 Hoffmann Béla, V., Dorottya-u. 8.
 Dr. Holitscher Sziegfried, VI., Andrássy-út 1.
 Horváth Jenő, IV., Irányi-u. 1.
 Káldy Jenő, V., Gr. Tisza István-u. 2.
 Kálmán Henrik, VII., Stefánia-út 69.
 Kaposvári Izr. Hitközség, Kaposvár.
 Özv. Kaszab Aladárné, V., Szabadság-tér 15.
 Kaszab Elemér, VI., Lendvay-u. 12.
 Kaszab Zoltán, VI., Teréz-körút 3.
 Magyar Bertalan, IV., Kossuth Lajos-u. 2.
 Dr. Makai Ernő, IV., Petőfi Sándor-u. 2.
 Dr. Misner Ignác, VI., Teréz-körút 41.

- Munk Péter, VI., Benczur-u. 3.
 Nagykanizsai Izr. Hitközség, Nagykanizsa.
 Pajor Vilmos, V., Kossuth Lajos-tér 4.
 Richter Gedeon, IV., Ferenc József-rakpart 26.
 Sándor Pál, VI., Andrássy-út 3.
 Schön Géza, V., Zoltán-u. 12.
 Schulhof Lajos, IV., Bécsi-u. 1.
 Stadler Benedek, VI., Bulyovszky-u. 18.
 Dr. Stein Emil, I., Lógodi-u. 23.
 Steiner Marcell, V., Falk Miksa-u. 3.
 Stern Alfréd, V., Deák-tér 3.
 Stern Samu, V., Nádor-u. 28.
 Szegedi Izr. Hitközség, Szeged.
 Ungár Albert, VII., Wesselényi-u. 2.
 Vágó József, V., Falk Miksa-u. 26.
 Vágó Miksa, VI., Lendvay-u. 3.
 Weisz Fülöp, V., Gr. Tisza István-u. 2.

TÁJÉKOZTATÁS.

Alapszabályaink hetedik szakasza Társulatunk tagjai tekintetében a következőkép rendelkezik.

7. §.

a) Alapító tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 400 pengőt fizetnek. Az alapító tagdíjat a hitközségek és jogi személyek két egymásután következő évi 200 pengős részletben is törleszthetik.

b) Pártfogó tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi szemé-

lyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 200 pengőt fizetnek le.

c) Pártoló tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három esztendőn keresztül legalább évi 24 pengő fizetésére kötelezik magukat.

d) Rendes tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három éven keresztül, évenként legalább 12 pengő tagdíj fizetésére kötelezik magukat.

e) Tiszteletbeli tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok vagy külföldiek, akiket érdemeikre való tekintettel az igazgatóság «tiszteletbeli» tagoknak megválaszt. Külföldi tiszteletbeli tagok megválasztásához a m. kir. belügyminiszter úr engedélye szükséges.

A tagdíjak a Társulat által beküldött csekklapok felhasználásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (Gróf Tisza István-u. 2—4.) fizetendők be.

Társulati ügyekben felvilágosítást adnak a Társulat elnöksége (I., Orom-u. 6.) és a Társulat titkársága (VIII., Rökk Szilárd-u. 26. II. em.).

ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM.

Igazgatósági jelentés.

Előterjesztette Munkácsi Ernő dr. titkár, a Múzeum-Egyesület 1935. évi június hó 26-án tartott közgyűlésén.

Múzeumegyesületünk a magyar zsidóság történeti célkitűzéseinek őre. Mi nem a mult temetőjét akarjuk összehozni, hanem a régmúlt idők emlékeinek rendszeres gyűjtésével keressük a mult tanulságait és az új, szebb jövőt akarjuk megalapozni. S mikor négy évvel ezelőtt ezekre a

célokra Múzeumegyesületünk megalakult, már-már az utolsó percek közeledtek ahhoz, hogy e fontos, életbevágó célkitűzéseink egyáltalában megvalósíthatók legyenek. A magyar zsidóság, éppen úgy, mint az egyetemes zsidóság, válságos átalakulásban van. Tudjuk és érezzük, hogy új kor küszöbén állunk, a nélkül, hogy a jövőt és az átalakulások irányát közelebbről ismernők. Közel 100 évig tartott a zsidóság európai emancipációját megelőző küzdelem és amidőn az bekövetkezett, azt hittük, hogy vége van a zsidóság szenvedéseinek, mert az emberiség végre belátta, hogy a vallásbeli különbség nem lehet jogalap az emberi egyenlőség tagadására s nem lehet jogcím az istenadta emberi jogok eltiprására. Ez az elképzelésünk azonban sajnos, csak rövid ideig bizonyult igaznak. A zsidóság szenvedése tovább tart. S most már tudjuk, hogy új küzdelemre kell készülnünk, s ehhez meg kell szereznünk a lelki vértettségét, a teljes erkölcsi felkészültséget. Ahhoz, hogy ebben az új küzdelemben méltóan megállhassuk helyünket és a zsidóság egyetemes hivatását tovább teljesíthessük, szükséges, hogy mind az ifjúság, mind a felnőttek lelke megteljen *történeti öntudattal*. Túlzásba vitt faji és vérlészármazási elméletek támadtak a zsidóság ellen, hirdetvén alacsonyabbrendűségét; s ezzel az irányzattal szemben be kell bizonyítanunk, meg kell mutatnunk — s ami a legfontosabb — saját magunk körében a köztudatba kell belevinnünk azt, hogy nekünk is van multunk, történetünk, hagyományunk, sőt hogy a mi történetünk és hagyományunk a legrégebb, amely még most is élő valóságként hat és ösztönöz az emberi civilizációban. *Igy kapcsolódik bele az Országos Magyar Zsidó Múzeum feladata az egész magyar zsidóság legfontosabb célkitűzéseibe* és ezért joggal elvárhatjuk, hogy az egész magyar zsidóság, szervezetre és pártárnyalatra való tekintet nélkül figyeljen reánk, ismerje el jelentőségünket és támogasson minket. S csak azt kell sajnálnunk, hogy

múzeumunknak intézményes munkája teljes erővel nem indult már meg Nagymagyarország korában, mert sajnos, országhatáraink megcsonkítása következtében múzeumi gyűjtésünk szempontjából talán a legértékesebb területeket veszítettük el.

Mielőtt Múzeumegyesületünknek az elmúlt évben folytatott tevékenységéről beszámolnánk, kegyelettel megemlékezünk azokról, akik életükben munkásai voltak célkitűzéseinknek és halálukkal gyászt és veszteséget hoztak azokra az eszményekre, amelyeknek megvalósításáért fáradozunk. Az egyetemes zsidóság gyászolja *Max Liebermann professzort*, a német festőművészet nesztorát, a Porosz Kir. Akadémia egykori elnökét, akinek egyéni sorsa az egész német zsidóság tragikumának szimbóluma. Az új éra megfosztotta attól a díszről, amelyet évtizedeken keresztül az egész német nemzet büszkeségére betöltött s ő másvallású barátaitól elhagyatva, élete utolsó éveiben csakis a zsidóság körében kereste a jövő útjait.

Megemlékezünk *Chajim Nachman Bialikról*, a Szentföldön feltámadó új zsidó élet költőjéről, báró *Edmond Rotschildról*, a zsidó történeti gondolat nagy harcosáról, akinek portréját fiainak kegyelete múzeumunknak megküldötte; *Angelo Sacerdoti* római főrabbról, a magyar zsidóság és múzeumi intézményünk igaz barátjáról, aki az élő zsidó történet fontos harci bástyáján állt őrt és válságos órákban történeti hivatást teljesített. Barátaink, múzeumunk vezetősége köréből eltávozott *Faragó Ödön tanár*, lelkes híve múzeumunknak, a rendezés munkájának osztályosa, minden ülésünk szorgalmas résztvevője, életrevaló tervek kezdeményezője és áldozatkész támogatója. Emléke itt él körünkben s kegyeletes emlékezésünkben.

Múlt évi jelentésünket azzal fejeztük be, hogy reámutattunk arra a fontos eseményre, amelyre akkor a kongresszusi magyar zsidóság készült és amely ez év tavaszán

meg is történt: az új kongresszusra, az izraelita országos gyűlésre. Múzeumunk nemcsak a mult emlékeit gyűjti, de felekezetünk életét is kíséri. Amidőn 66 év után ez évben újra összegyűlt a kongresszusi zsidóság egyeteme, múzeumunk feladatává tettük, hogy ez esemény alkalmával bemutassuk az első kongresszus emlékeit, történelmét, sőt a magyar zsidóság multjára vonatkozó és emancipációs törekvéseit igazoló okiratokat is. Be akartuk mutatni, hogy mily keretek között, milyen előzmények után ült össze az első kongresszus és minő események játszódtak le utána. Ezzel kapcsolatban kiállítottuk a magyar zsidóság multjának leghíresebb írásait. Múzeumunk kongresszusi kiállítása az országos gyűlés egyik legkimagaslóbb részlete volt; az országos gyűlés munkája is kiállításunk megnyitásával kezdődött, amidőn f. évi március hó 3. napján a kongresszusi zsidóság egész vezetőségének jelenlétében elnökünk a múzeumi épület II. emeletén berendezett kiállítást megnyitotta. A kiállítás anyagának összegyűjtését szakavatott, szorgos munka előzte meg és minthogy azt a legkülönbözőbb gyűjteményekből hordtuk össze, tudományos szempontból szükségesnek tartjuk, hogy a kiállítási anyag katalógusát az IMIT f. évi évkönyvében közzétegyük. Kiállításunk értékére jellemző, hogy ott láthattuk a Mátyás király korabeli, Mendel zsidó prefektustól kiállított okiratot a prefektus történeti hírességű pecsétjével, a türelmi váltság ügyében készült 1755. évi okiratot, II. József türelmi pátensének a császár- király eredeti aláírásával ellátott példányát, a kongresszusi szabályzatoknak Ferenc József király eredeti aláírását tartalmazó hiteles példányát stb. E mellett szemléltetően vonult fel a kiállításon az emancipáció és az 1868—69. évi kongresszus előkészítése, e kongresszus iratai, támadó és védő pamflettek s karikaturák. A kiállítás anyaga felett I. Ferenc József és báró Eötvös József szelleme lebegett, akiknek arcképei díszítet-

ték a kiállítás termét, mellettük Kohn Sámuel dr. főrabbi és Hirschler Ignác dr. szobrai voltak láthatók. A múzeumi kiállítást nemcsak az országos gyűlés tagjai és a nagyközönség látogatta meg, hanem a kultuszminisztérium hivatalos küldöttei is. Anyagát az Országos Levéltárból, a Nemzeti Múzeum könyvtárából, az Országos Iroda, a Pesti Izr. Hitközség és múzeumunk irataiból állítottuk össze. Mindezeknek a tényezőknak ez alkalommal is köszönetet mondunk azért a készségükért, hogy munkánkat támogatták és még külön kiemeljük azt a munkát, amelyet múzeumunk őrei, Fürst Aladár dr. és Grünwald Fülöp, valamint Gábor Gyula dr. úr ömértósága a múzeumi anyag megszerzése körül kifejtettek.

Az elmúlt év másik reprezentációs eseménye az IMIT-tel együtt rendezett *Vadász Lipót-émlékünnepélyünk* volt. Ennek rendezése is megfelelt célkitűzéseinknek, mert Múzeumegyesületünk hivatásához tartozik nagyjaink emlékét ápolni, gondolataikat megőrizni és a köztudatba átvinni.

A Pesti Izr. Hitközség és az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat megfestették dr. Vadász Lipót, néhai igazságügyi államtitkár arcképét és azt Múzeumegyesületünknek ajándékozták. Ennek leleplezése a múlt év november hó 25. napján ünnepélyes ülés keretében történt, amelyen nagy és előkelő közönség jelent meg. Ott láthattuk a háborúelőtti Magyarországnak még élő vezető kormányfőit szinte teljes számban és a közélet más kitűnősegeit. Mindezek megjelenésükkel tisztelegtek ama nagy államférfiú emléke előtt, aki ragaszkodott Nagymagyarország utolsó nagy államférfiának politikájához, annak életében és halála után is, s teremtő zsenijével nemcsak gróf Tisza István munkájából vette ki részét, hanem tevékenységével és példaadó működésével az egész magyar zsidóság háláját is kiérdemelte. Az ünnepélyt elnökünk, Wertheimer Adolf nyitotta meg,

s kegyeletes szavakkal emlékezett meg az IMIT elnöki székében egykori elődjéről. Az emlékbeszédet Vészi József tartotta. Ez az emlékbeszéd feledhetetlen, klasszikus mű, amelyet az IMIT Évkönyvében élvezhet az is, aki elmondásakor jelen nem volt.

Múzeumunk látogatottsága a régi. Erőteljes és gyarapodó. Szombaton és vasárnaponként telve vannak termeink. Iskolák, ifjúsági csoportok, külföldiek állandóan látogatják. A tárgygyarapodás 208 darab, tehát az elmúlt évi gyarapodáshoz képest emelkedést mutat. Régi gyakorlatunkhoz híven a tárgygyarapodásról az IMIT Évkönyvében részletesen beszámolunk, e helyen csak egy pár adományról emlékezünk meg. Így azokról a templomi berendezési tárgyakról, amelyekben a Gyöngyösi Izr. Hitközség és Feigl Fülöp gyöngyösi főrabbi úr jóvoltából részesültünk, dr. Géber Antal miniszteri tanácsos úr és Sándor Pál képviselő úr igen értékes könyvadományairól, dr. Friedmann Ignáctól ajándékozott értékes szertartási tárgyakról, Hollós Oszkár kir. tanácsos úr érdekes történeti metszeteről, özv. Kepich Gyuláné számos ajándéktárgyáról, de különösen dr. Löw Immanuel főrabbi úr ismételten megnyilatkozott szíves támogatásáról, amellyel nemcsak feledhetetlen emlékü édesatyjának, Löw Lipótnak iratait, a Neugebeudeban töltött fogsága alatt írt naplóját juttatta el hozzánk, hanem számos történeti érdekességű iratot és nyomtatványt a kongresszus korából. Múzeumunkba került Löw Lipótnak 1850-ből származó, művészi ezüstkötésű bibliája is. Foglalkozunk azzal, hogy múzeumunk külön vitrinben állítsa ki az emancipációs kor legnagyobb magyar zsidó papjának, Löw Lipótnak emlékeit.

Múzeumunk nevezetesebb látogatói közül meg kell emlékeznünk George Lukomszky professzorról, egykori cári udvari építészről, jelenleg Franciaországban élő festőről, aki élethivatásul tűzte ki magának, hogy akvarellekben

és rajzokban feldolgozza a zsidó zsinagógai építőművészetet. Kollektív kiállításait London és Páris elsőrendű művész-társaságai saját termeikben rendezték s ott voltak láthatók a zsinagógai építészet érdekességei, kezdve az orosz, lengyel fazsinagógákon az olasz renaissance-kori és barokk emlékekről és spanyolországi egykori zsinagógákról készített festményekig. Lukomszky legközelebbi kiállításán az óbudai és várpalotai templomainkat is be fogja mutatni.

Egyéb gyűjtéseink is folytak. Dr. Fürst Aladár és Grünwald Fülöp múzeumi örök személyesen látogattak el Gyöngösre s onnan az 1917. évi tűzvész alkalmával elpusztult régi zsinagóga szertartási tárgyait és egyéb, múzeumunk számára értékes tárgyakat hoztak magukkal. Ezenkívül dr. Fürst Kismartonban, Grünwald tanár pedig több dunántúli ősi magyar hitközségben, így Oroszvárott, Rajkán, Rohoncon, Kőszegen végzett felderítőmunkát. E sorok előadója Olaszországban folytatta a zsidó zsinagógai építőművészet és miniatürművészet emlékeinek gyűjtését. Most már szinte teljes az a gyűjtemény, amely magában foglalja Itália régi híres zsinagógáinak képeit, gettóuccáinak épületeit, de különösen azt a felette értékes anyagot, amelyet a vatikáni, a többi római, bolognai, veneziai és pármái könyvtárak renaissance-korabeli kódexeinek miniatürjei jelentenek. A legutóbbi tanulmányutam alkalmával összegyűjtöttem Délolaszország: Nápoly tartomány, Apulia, Calabria és Sicilia dicsőséges történeti emlékekkel bővelkedő zsidó régiségeinek fényképeit, amelyek nyomán megelevenedik előttünk annak a zsidóságnak élete, amely polgári időszámításunk első évszázadától kezdve a XVI. századig Nápoly, Salerno, Otranto, Trani, Bari, Venosa, Palermo és Trapani városaiban lefolyt. Foglalkozunk azzal a gondolat-tal, hogy az egész anyagot ez év őszén külön vitrinben kiállítjuk — talán olyan ünnepély keretében, amelyet az

olasz zsidóság vezetőinek kilátásba helyezett látogatása alkalmával rendeznénk.

Múzeumunk célkitűzései egyébként változatlanok. Most is hangsúlyozzuk, hogy elsősorban a magyar történeti anyag megszerzésére fordítjuk a főgondot és emellett törekszünk az egyetemes zsidóság kultúrájának bemutatására. Nem feledkeztünk meg azokról a tervekről, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia Kaufmann-könyvtára művészi jelentőségű kódexeivel kapcsolatban e helyen már többször kifejtettünk, és gondolunk arra is, hogy egykor talán módunkban lesz a Nemzeti Múzeumnak zsidó vonatkozású tárgyait is múzeumunkban kiállítani, ha megfelelő csere-tárgyat tudunk majd adni. Talán kapcsolatba hozható ezekkel az elgondolásokkal a Perlmutter Izsák hagyatékából hozzánk kerülő képanyag is. Itt említjük, hogy e hagyaték lebonyolítása a művész nevének és leányának betegsége miatt még mindig nem fejeződhetett be.

Az elmúlt évben jelentősen gyarapodott múzeumunk képtára is olyannyira, hogy a képtárnak használt eddigi terem már szűknek mutatkozik és kérnünk kell a mindig áldozatkész Pesti Izr. Hitközséget, hogy a múzeumunk toronyszobájával kapcsolatos, már kilátásba helyezett helyiséget bocsássa rendelkezésünkre.

Tudjuk nagyon jól, hogy vétel útján sok, múzeumunk számára értékes tárggyal gyarapodhatnánk, de hol van az az anyagi erő, amely ezt lehetővé tenné? Múzeumegyesületünk még mindig arra a szerény támogatásra van utalva, amelyet számára a két fenntartó testület, a Pesti Izr. Hitközség és az IMIT ajánlott fel. De bízunk abban, hogy rendíthetetlen akaraterővel sikerül majd a mai súlyos viszonyok között is múzeumegyesületünk anyagi alapját megerősíteni, elsősorban tagok gyűjtésével, amelynek munkáját megindítjuk. Némi támaszt fog jelenteni az is, hogy a két évvel ezelőtti példát folytatva, a folyó évi őszi ünnepek

alkalmával a szokásos újévi üdvözlések céljára áldozatkész adomány folytán újabb 12 művészi kiállítású levelezőlap-sorozatot hozunk forgalomba. Ennek az akciónak megszervezése *dr. Naményi Ernőnek*, egyesületünk pénztárosának érdeme. Egyesületünk feladatai közé soroztuk, — ami egyébként a tények erejénél fogva magától adódott — hogy levéltárt rendezünk be, amelyben a magyar zsidóság kiváló alakjainak iratait, levelezéseit gyűjtjük, általában azt a történeti anyagot, amelyből a majdani történetírók meríthetnek. Így kerültek múzeumunk tulajdonába máris Acsádi Ignác, Bánóczi József és Hirschler Ignác professzorok iratai és levelezései.

A külföld tudomást vett rólunk és elismer. Összekötésben állunk a berlini, bécsi és londoni zsidó múzeumokkal, lengyelországi és spanyolországi gyűjteményekkel, az olasz zsidók kulturális egyesületének szövetségével és más külföldi hasonló alakulatokkal. Megindítottuk a munkát oly kimutató készítésére, amely feltünteti, hogy mit teremtett a magyar zsidóság a magyar kultúrában, politikában, tudományban, irodalomban, művészetben és közgazdasági életben. Egyelőre csak még csapongó fantázia, de majdan talán megvalósuló realitások lesznek azok az ércablák, amelyek hirdetni fogják a magyar zsidóság értékét és jelentőségét múzeumunk termében.

Ha valaki meglátogatja múzeumunkat egy szombat délelőtt, megható kép tárul eléje. Itt láthatja a zsidó negyednek ruházatban és külső megjelenésben is konzervatív lakosait, amint a szombati nyugalom óráiban mutatják gyermekeiknek a régi idők emlékeit. De e konzervatív közönség mellett múzeumunkban nyernek zsidóságukban újabb megerősödést azok a rétegek, amelyeket közönségünkhöz már nem az életrend és a szertartások, hanem csak a történeti mult kapcsolatai fűznek. A magyar zsidóság minden rétege találkozik itten s joggal mondhatjuk el a

költő szavaival, hogy múzeumunk a magyar zsidóságnak az az intézménye, ahová

«*A lelkes eljár ősei sírlakához
S a régi fénynél gyujt szövétneket.*»

A közelmúltban lefolyt országos gyűlésnek egyik legnagyobb érdeme az volt, hogy felismerte az ifjúság megszervezésének és zsidóvá nevelésének fontosságát. Az erre irányuló munka a napokban indult meg és elhatározták, hogy rendszeres tanfolyamokon fogják a magyar zsidó ifjúságot a zsidóság történeti hagyományaiban, kultúrájában és etikájában újjánevelni. Ez a nevelés többek között múzeumunk gyűjteményén keresztül fog megtörténni. *Így válik múzeumunk a magyar zsidóság újjászületésének forrásává, s adja a Mindenható, hogy ez a munka eredményes legyen.* Ennek jegyében kérjük jelentésünk szíves tudomásulvételét.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Tudományos és Művészeti Egyesület.

Zárszámadás 1934. december 31-én.

Bevétel:

IMIT szubvenciója és adománya.....	P 1,850.—
Pesti Izr. Hitközség szubvenciója és adománya «	1,450.—
Káldy Jenő adománya	« 500.—
Báró Hatvany Bertalan adománya.....	« 300.—
Egyéb adományok	« 120.—
Visszakönyvelt átmeneti tételek.....	« 799.45
Levelezőlapokból	« 65.95
Hiány mint egyenleg	« 665.80
Összesen.....	P 5.751.20

Kiadás:

Hiányelővezetés 1933. december 31-ről	P	1,764·29
Személyi kiadások	«	1,200·—
Múzeumi beszerzések	«	2,604·02
Kezelési és dologi kiadások	«	86·58
Kamat- és zárlati kiadások	«	96·31
Összesen.....	P	5,751·20

Vagyonállag 1934. december 31-én.

Tartozás a Pesti Magyar Keresk. Banknál	P	891·—
Követelés a Postatakarékpénztártól	«	96·54
Tartozási egyenleg.....	P	795·46

Budapest, 1935. június 26.

Dr. Naményi Ernő s. k.,
pénztárnok.

Dr. Munkácsi Ernő s. k.,
titkár.

Wertheimer Adolf s. k.,
elnök.

Dr. Alapi Henrik s. k., *Dr. Szemere Samu* s. k.,
számvizsgálók.

Költségvetés az 1935. naptári évre.*Bevétel:*

Az IZR. Magyar Irodalmi Társulat hozzájárulása az 1935. évre	P	1,800·—
A Pesti IZR. Hitközség hozzájárulása az 1935. évre	«	600·—
Adományok és levelezőlapok, tagdíjak	«	250·—
Összesen.....	P	2,650·—

Kiadás:

Személyi kiadások	P 1,180.—
Gyűjteménykiegészítés	« 1,150.—
Kezelési és dologi kiadások	« 320.—
Összesen.....	P 2,650.—

Budapest, 1935. június hó 26.

Dr. Naményi Ernő s. k.
pénztárnok.

Dr. Munkácsi Ernő s. k.,
titkár.

Wertheimer Adolf s. k.,
elnök.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása.

1934. július 1. — 1935. június 30.

A) Vétel útján:

Gyászoló család, Lakos Alfréd olajfestménye.

Mária Terézia császári pátense, 1764.

Ottó-Emlékalbum.

R. Münz Mózes : Lob- und Dankrede. Ofen, 1791.

R. Schreiber Mózes gyászjelentése, német.

Háborús imádság, pergament. Freuder M. hagyat.

Ballagi Mór hagyatékából 12 zsidótárgyú broszúra.

Kiss József : «Ígértem» c. vers kézírata.

Eötvös József kongresszus-megnyitóbeszéde. Löffler Edith
kalligraphája.

Képek és karikaturák a kongr. idejéből, 13 fénykép.

Kongresszus statutumainak ered. példánya, I. Ferenc József
aláírásával, fénykép.

1783. évi türelmi pátens ered. példánya, latin nyomt.,
fénykép.

Ugyanaz, kéziratos Rendelvény, II. József aláírásával, latin kézirat, fénykép.

Türelmi adó dolgában való megállapodás. 1755-ből, sokpecsétes ered. példánya, fénykép.

Österreicher József Manes, a budai egyetem első zsidó doctorának orvosi oklevele 1782, fénykép.

Két középkori zsidó oklevél. Sopron, 1422, 1438-ból, fénykép.

B) *Ajándékozás útján:*

Acsádi Jenő : Acsádi Ignác két emlékérmé és iratai.

Adler József : Imakönyv, bársonykötés, monogrammal.

Adler Vilma : Imakönyv, selyemkötés, ezüstfiligrán.

Barna Károly dr.-né : Okiratok, 28 darab.

Berényi Sándor dr. : Mendelssohn és Lessing, színes metszet.

— Makai Emil : Vallásos énekek, szerző ajánlásával.

— Zsidó Magyar Közművelődési Egyesület iratai, 1887.

Bilkei Gorzó János dr. : Pesti Vármegyeház nagyterme, metszet.

Birnbaum Sándor : Palesztinai emlékek.

— Mohelkés, ezüst.

— Mohelkönyv, XVIII. század vége.

Bonyhádi izr. hitközség : Templomi képek 3 darab.

Borsódi József dr., Kecskemét : Fischmann S. H. szónoklata a türelmi adó eltörlésekor, héberbetűs kézirat, 1846.

Braun Ábr., Újpest : Útleveél. Paks, 1850.

Braun Miksa, Arad : Chorin Áron polgári díszoklevele; Nagyváradról, fénykép.

Özv. Brigler Hugóné : Kaufmann D. prof. emlékek és iratok, 15 darab.

— Kaufmann D. prof. anyja, neje, nővére fényképe.

Damman G., Berlin : Több könyv.

Darvas Lajos : Röpirat, zsidó nemzeti párt programmja, 1918.

- Deutsch Vilmos letéte Nagy tóra-korona: és mellvért, ezüst, XIX. sz.
- Duschinszky Mihály, Rákospalota: Női csipkés főkötő.
- Eisenstädter Ödön: Gelléri Mór plakettje Murányitól.
- Tanulók hímzése, héber betűk, 1813.
- Engel Farkas: Peszachi ünnepi terítők, jeruzsálemi munka.
- Eppler Sándor: Sámuel könyve, héber-latin, 1521.
- Feigl L. H., Gyöngyös: Gyöngyösi új templom, cinkrelief.
- Gyöngyösi régi zsinagóga égés közben, fénykép.
- Új templom alapító oklevele, fénykép.
- «Zsidók Salamon Fallak előtt», színes metszet.
- 1868/9. Egyetemes Gyűlés Naplója (letét).
- Tiszaeszlári bűnper tárgyalása, 1883. (letét).
- M. Almoslino műve. Saloniki, 1563. (letét).
- Jesaias, héber-latin. Amsterdam, 1699. (letét).
- Cusari, héber-latin. Basel, 1660. (letét).
- Iratok a status quo szervezet történetéhez (letét).
- Levelek a kongresszus utáni időkből (letét).
- Templomi fényképfelvételek.
- Feitl Ignác: Weinberger és Bauer-családok iratai, 12 drb.
- A pesti árvízről, röpirat.
- Fischer Henrik, Wien: Statuten für das Bethaus der Israeliten Wiens, facsimile kiadás.
- Fischer Mihály dr.: Dr. Brünauer Dávid bizonyítványa, 1849.
- Fischer Izidor: Perls Ármin beszédei.
- Fleischer György dr., Wien: Löw Lipót díszes ezüstkötésű bibliája, a pápai Sóchre-Tóv Egylet ajándéka, 1850.
- Flesch Ármin dr., Mohács: Izrael nagyjai, nyomtatott.
- Frank Lajos: Szombati lámpa, hétágú, sárgaréz.
- Friedmann Dénes dr., Újpest: A rabbiszeminárium tanárai és növendékei, 132 fénykép.
- Friedmann Ignác dr.: Fűszertartó, ezüst, ököralakú.
- Húsvéti tubákszelence, vésett jelenettel, ezüst.

- Friedmann Ignác dr: Szédertál, porcellán.
- Fürst Aladár dr.: «Schulklopper», fakalapács Nagymartonból.
- Kismartoni zsidó bírói pálca, hg. Eszterházy koronájával, famásolat.
  - Adományozási okmánya 1734, fénykép.
  - «Häubenbrettel», előimádkozói barett Kismartonból.
  - Zsidó háztelek megváltási könyvecskéje Kismartonból.
  - Löw Lipót, metszet.
  - Sándor Pál a magyar képviselőház korelnöki székében, fénykép.
- Gábor Ignác, Marczali: Templomi csillár, Osztopánból.
- Géber Antal, min. tan.: Utolsó próféták, Kristoforos-nyomda, 1574, ered. kötés.
- Biblia hebr. analytica. Jena, 1789., címeres díszkötés.
  - Sammlung der Manifeste u. Proklamationen, 1850.
- Gelber Lázár: Karos Menóra, pakfong.
- Kis menóra.
  - Hirdetőtábla, vas, paleszt. munka.
- Grosz Jakab: Tefillinzacskó, bőr.
- Grünvald Fülöp: Templomi képek, 7 drb.
- Templomi képek Gyöngyösről, 5 drb.
  - Österreicher Manes balatonfüredi Emléktáblája, fénykép.
- Gyöngyösi izr. hitk.: «Illés széke» párnás (letét).
- Fűszertartó, ezüst, eredeti tokban (letét).
  - Kohanita mosdótál és kancsó, 1834 (letét).
  - Fedeles kupa, ezüst, 1862 (letét).
  - Menóra és négy kandeláber, fából.
- Hirschenhauser Klári, Nagyréte: Palesztinai virágok.
- Holländer Jakabné: Politzer J. 48-as huszár, krétarajz.
- Hollós Oszkár: Speciális török processio, színes metszet, 1697. (letét).
- Wahrman Izrael beszéde, 1814.
  - Kaplan-Kogan: Der Krieg.

- Hollós Oszkár : Újságlapok. Dóczi Lajos képe.
- Honig Ferenc, Érsekújvár : Templomi képek, 3 drb.
- Özv. Iritz Adolfné : Kohen I. J., Tárnoki Lici dr. festménye.
- Kardos Albert dr., Debrecen : A magyar zsidóság nemzeti hivatása, 1892.
- Özv. felpéci Keppich Gyula dr.-né, szül. vágújhelyi Hoffmann Anna, férje és apja emlékére : Arany pecsétgyűrű (Elias Gürtler címere).
- Tóravért, két tóratórony, egy tóramutató.
  - Fűszertartó, gyertyatartó, a felpéci templomból.
  - Keppich testvérek oklevele, másolat 1715., 1740.
  - Felpéci Keppich Gyula dr. nemesi oklevele, 1906.
  - Vágújhelyi Hoffmann Sámuel nemesi oklevele, 1904.
  - Keppich-család családfája, iratai.
  - Keppich Gyula dr. doktori értekezése, ügyvédi oklevele.
  - Török és egyéb rendjelek.
  - Ferenc József, Montefiore, Lipcsei csata, emlékérmek.
  - Saphir levele, 1835.
  - Imádkozó zsidó, Priechenfried festménye díszkeretben.
- Kelen Ferenc dr. : Három okirat.
- Kisteleki Károly : Kisteleki Ede nagy gipszreliefje, Keviczky Hugó műve.
- Özv. Kohn Dávidné : Mózes a kőtáblákkal, faberakásos kép.
- Kohner Adolf báró : Kohner Zsigmond, Szenes Fülöp festménye.
- Kőbányai izr. hitk. : Templomi képek, két darab.
- Köves Tivadar : Zsinagógai Szózat, írta Halász Náthán.
- Kún Lajos dr., Veszprém : Kongresszusi iratok, nyomtatványok, 20 drb.
- Kurländer Kenéz Ede dr. : Kurländer Abr. rabbiszereződése, 1834.
- Kuttner Miksa, Tab : Templomi képek, 3 drb.
- Lefkovics Antal : Lefkovics Márton iratai, 3 drb.

- Leopold Gusztáv : Leopold Samu «Keleti útja» 1895., fényképalbum
- Özv. Lengyel Lipótné : Steinhardt J., aradi főrabbi, imája és beszéde.
- Lindenbaum P. Lipót : Szédertál, ón, vésett jelenettel.
— Palesztinai ásatásokból három cserép méceses, egy korsó, két üvegcese.
- Löw Immánuel, Szeged : Levelek Löw Lipóthoz (Einhorn, Kern, Heilprin, Schwab, Falk stb.).
— Levelek Löw Immánuelhez (Kossuth F., ifj. Klauzál G., Eötvös L., Csengeri A., Kónyi H. stb.).
— Löw Lipót Naplója fogolytársairól, több levél.
— Löw Tóbiás fogalmazványa.
— Egyetemes Gyűlés Emlékirata. Gutachten.
— Orthodoxok Emlékirata.
— Photographien aus dem Kongresse von Dr. Fried. Liebig.
— Körlevelek, irományok a kongresszus idejéből.
— Gyűjtőkötet (Meisel, Bach, Kohn szónoklatai).
— Bresnitz M. : Anrede u. Weihgedichte. Ofen, 1815.
— Bresnitz M. : Freudenruf, 1814.
— Löb Schwab : Worte des Dankes, 1837.
— S. R. Hirsch : Denkschrift. Kremsier, 1849.
— Nagykanizsai Kézműegylet Alapszabályai, 1842. (Löw Lipót kézírata.)
— Esztergomi hitközség hódoló irata a primáshoz.
— Palesztinai köszönőlevél.
— Kódarabok R. Akiba és Maimuni sírjáról, Tiberias.
- Löw Lipót dr. : Löw L. Geleitscheinje, 1849.
— Löw L. német Hatarája Schwab Löbtől.
- Mandl Bernát : Alfred M. Cohen, fénynyomat.
- Özv. Márkus Sámuel dr.-né : Vaskaloda, rajzokkal.
— Két templomi karos gyertyatartó.
- Moskovits Miksa, Erdőbénye : Templomi fal ellenző.

Mózer István : Szédertál, ón.

Naményi Ernő dr. : Horsetzky Mór dr., orvos, olajfestmény.

— Balassa József dr., plakett.

— Löw Lipóhoz intézett levelek, 5 drb.

— Löwy Józsefhez intézett 26 levél.

Nőegylet, V. ker. : Emlékkönyve, 1909—1934.

Óbudai izr. hitk. : Templomi képek, 3 drb.

Olasz zsidó Unió : Emlékérem az olasz zsidó törvény megalkotására, 1930.

Id. Oppenheim Adolf, Újkécske : Simon Oppenheim-iratok, 15 drb.

Osvát Ernő baráti köre : Osvát Ernő bronzplakettje.

Országos Iroda : Egyetemes Gyűlés koszorúszalagjai.

Ötvös Károly : Delegáció elnökének hivatalos bizonyítványa, 1884.

Vitéz Papp B. : Templomi gyertyatartók, sárgaréz, zománccal.

Özv. Pető Sándor dr.-né : Pető Sándor dr. fényképe és életrajza.

Pesti izr. hitközség : Schweiger Márton, Köves Izsó olajfestménye.

Planer Hermann, Erdőbénye : Kézirat.

Özv. Polgár Bernátné : Íratok.

Pollák Manó : Templomi képek, 6 drb.

Reitzer Lipót, Szeged : Nordau Miksa kilenc levele. 1867—68.

Rothschild-család : Rothschild Edmond báró, metszet.

Sándor Pál : Bonfinius műve, Hannover, 1606.

— Histoire generale des Églises evang. Leyden, 1699.

— Historia ducum Styriae. Graz, 1728.

— E. Olliver : Principes . . . Liszt Ferencnek ajánlva.

— Alfonz spanyol király és Dollfuss kancellár Neumann professzornál, fénykép.

Sándor József : Leo Kartschmaroff, zsinagógai énekek.

- Schlesinger Sámuel dr.-né, Debrecen : Cicisz-csomozó, gipsz-relief. Heksch Nándor műve.
- Schmieches E. dr. : Palesztinai pénzek, 3 drb.
- Schön Gédeonné : Imakönyv. Biblia.
- Schwarz Lajos dr., Čakovec : Eötvös József, Szapáry G. levelei Schwarz Jakabhoz.
- Pozsonyi nyilvános rabbiiskola bizonyítványa, 1859.
- Silberer Béla : Újságlapok, fényképek.
- Silberfeld Jakab dr., Békéscsaba : Gömbös Gyula levele, 1932.
- Singer Jakab dr., Temesvár : A temesvári rabbik tört., 1928.
- Somló Henrikné : Csendélet, Havdala, vízfestmény.
- Özv. Steinherz Jakab dr.-né : Goldziher Ignác családja körében, fénykép.
- Spitzstein Ella : Három imakönyv.
- Szerdahelyi Józsa : Prédikáció a zsidókról. (N. Y. Times.)
- Vadász Lipót, igazságügyi államtitkár arcképe, olajfestmény.
- Vajda Antal, Gyöngyös : Dísz tárgy, bronz, keleti munka (letét).
- Megilla, illusztr. könyvomat. Nyitra, 1834.
- Veszprémi izr. hitközség : Kongresszusi iratok és nyomtatványok, 30 drb.
- Vikár Béla dr. : Jelenetek a lengyel zsidók életéből, 20 levelezőlap.
- Wallatin Andor dr. : Holländer Leó, krétarajz.
- Weisz György : Antiszemita káté, ford. Ráth-Zimándy.
- Weisz Ignác, Zalaegerszeg : Irat Rohoncból.
- Weisz Mór : Ráday-utcai (megszűnt) templom képe és rövid tört.
- Adókönyvecske, 1869.
- Windt László dr. : Istóczy Gy. : 12 röpirat, 3. füzete, 1881.
- Wolf Frida, Eisenstadt : Kaufmann D. prof. levele szüleihez.

Dr. Fürst Aladár, Grünvald Fülöp,
az O. M. Zs. M. örei.

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM KONGRESSZUSI KIÁLLÍTÁSÁNAK KATALOGUSA.

1935. március 3.—16.

I. Tárló : A zsidóság országos szervezésének kezdetei.

1. Bakony György, országos zsidó albíró levele egy soproni zsidó ügyében 1422. Fénykép. Soproni levéltár.
2. Szentgyörgyi László, orsz. zsidó bíró parancsa a soproni zsidókhoz 1438. Fénykép. Soproni levéltár.
3. Mendel praefectus 5-pecsétű levele 1496. Eredeti okl. Orsz. levéltár.
- 3a. Ugyanannak két pecsétlenyomata, megnagyítva. Rajz. Mandl Bernát.
4. Magyar oklevél Mendel praefectusról 1511. Fénykép. Dr. Gábor Gyula.
5. Wertheimer Sámson, országos főrabbi díszoklevele Kismartonból 1703. Fénykép. Wolf-Múzeum. Eisenstadt.
6. Eskelesz Bernát kinevezése országos főrabbivá 1724. Eredeti okl. Orsz. levéltár.
7. Zsidóság megbízottainak megállapodásai a türelmiadó dolgában. Pozsony, 1755, 84 pecséttel. Eredeti okl. Orsz. levéltár.
8. Juden-Ordnung der gesammt. Banatischen Judenschaft. Temesvár, 1776. Nyomtatv. Hitk. levéltár.
9. II. József Systematica 1781. Nyomtatv. Orsz. levéltár.
10. II. József kéziratok Rendelvénye a császár aláírásával 1783. február 7. Eredeti okl. Orsz. levéltár.
11. II. József Systematica 1783. Nyomtatv. Budapest székesfővárosi levéltár.
12. Zsidóság folyamódványa az országgyűléshez 1790. Eredeti. Orsz. levéltár.

13. Az 1790—1. országgyűlés törvénye a zsidókról. Könyvből.
14. Zsidóság folyamodványa az országgyűléshez 1807. Latin-magyar nyomtatv. Hitk. levéltár.
15. Zsidóság folyamodványa az országgyűléshez 1826. Latin-magyar nyomtatv. Hitk. levéltár.
16. Zsidóság folyamodványa az országgyűléshez 1840. Magyar nyomtatv. Hitk. levéltár.
17. Zsidóság folyamodványa az országgyűléshez 1844. Magyar nyomtatv. Hitk. levéltár.
18. Ugyanaz. Kéziratos fogalmazvány. Hitk. levéltár.
19. Schwab Arszlán: Emlékeztetés a Vallásban nyert Oktatásra. Buda, 1846. Magyar-német nyomtatv. Hitk. könyvtár.
20. Kunewalder I. körlevele a magyar hitközségek nevében 1847. Magyar nyomtatv. Hitk. levéltár.
21. Magyar zsidóság megbízottai «Hazánk tisztelt képviselőihez» 1848. Magyar nyomtatv. Hitk. levéltár.

II. Országos szervek és képviseletek.

22. A zsidóság képviselőinek tanácsk. jegyzőkönyve a türelmiadó megváltásáról 1846. Német írás.
23. Az első magyar-zsidó közlönyök. Löw Lipót: Ben Chananja 1844. Hitk. könyvtár.
24. Löw Lipót: Magyar Zsinagóga 1847.
25. A zsidóság képviselőinek tanácsk. jegyzőkönyve az emancipációról 1848. Német eredeti. Hitk. levéltár.
26. A zsidóság képviselőinek egyik körirata 1848. júl. 31. Magyar litogr.¹

¹ Amely számoknak tulajdonosa jelezve nincsen, azok az O. M. Zs. Múzeum birtokában vannak.

27. Löw Lipót : Zsidó valláselvek 1848.
28. Első magyar zsidó Naptár és Évkönyv az 1848. évre.
29. Az 1849-i Törvény a zsidókról.
30. Haynau Kundmachungja a hadisarcról, 1849. júl 19. Német nyomtatvány.
31. Királyi intézkedés a hadisarcot Iskolaalappá változtatja, 1850. jún. 30. Hiteles másolat.
- 32a, b. Orsz. Bizottság jegyzőkönyve az Iskolaalapról és Repartitio. 1850. nov. 12. Német litogr.
33. Nyolcas bizottság kidolgozott Szervezete 1851. Löw L. könyvéből.
34. Zsidóság képviselőinek tanácsk. jegyzőkönyve az emancipációról 1861. Német ny.
35. Pesti hitközség körlevele az emancipáció megünnepléséről 1868. jún. 5. Magyar és német.
36. Koloman Graf Majlath : Die Emanzipation der Juden. Pest, 1861. Német ny.
37. Br. Varicourt : Die Juden und die Judenfrage. Pest, 1861. Német ny.
- 38a, b. Emlékérem a birod. zsidók birtokszerzési jogának megadásakor 1860.
39. Erdélyi zsidóság szervezkedése (Aronsohn). Entwurf 1866. Német ny. Hitk. könyvtár.
40. Erdélyi zsidóság szervezkedése (Aronsohn). Entwurf 1866. Német ny.

III. A kongresszus előzményei:

41. Szervezeti javaslatok : Chorin A. tervezete (Löw L. : Der Jüdische Kongress c. könyvből).
42. Rapoch tervezete (ugyanott).
43. Meisel tervezete (Allg. Ztg. d. Judent. Nr. 19-ből 1862).

44. Nagymihályi rabbidöntvény Ungvár, 1866. Héber nyomtatv. Hitk. könyvtár.
45. Nagymihályi rabbidöntvény. Pest, 1866 (kiadta az ellenzék). Héber nyomtatv. Hitk. levéltár.
46. Pesti hitközség memoranduma a kongresszus összehívásáról 1867. ápr. Magyar ny.
47. Emlékirat az összehívás ellen. («Magyar Zsidó» mutatóványszáma.) Magyar-német-héber ny.
48. Hitközségek felirata az összehívás ellen 1867. szept. 23. Vág-Vecsei példány. Német nyomtatv.
49. A székesfehérvári igazhívó izraeliták felelete. Frank Lipót 1861. Magyar-német ny.
50. 120 óhitű község nevében beadott Emlékirat méltánylása. Magyar-német ny. Hitk. könyvtár.
51. Sendschreiben an meine Glaubensgenossen, Sigm. Krausz in Kőrösladány. Pest, 1868. Német ny. Hitk. könyvtár.
52. A «Hitőr» magyar-zsidó egyesület alapszabályai. Pest, 1868. Magyar ny. Hitk. könyvtár.
53. Statuten des Ung. Jüd. Vereines «Glaubenswächter». Pest, 1868. Német ny. Hitk. könyvtár.
54. Tolnamegyei zsidók bizalmiférffiai a «Hitőr» ellen. Magyar-német ny. Hitk. könyvtár.
55. Sechs Briefe zur Beleuchtung der relig. Wirren in Oberungarn. Kaschau, 1866. Német könyv.
56. Leon da Modena (Löw L.): Die jüd. Wirren in Ungarn. Leipzig—Pest, 1868. Német könyv.
57. Az emancipációs törvény 1867. XVII.
58. «Magyar Zsidó» 1868. febr. 1. Eötvös körlevele a februári konferencia összehívásáról. Magyar Nemzeti Múzeum.
59. Februári konferencia eredeti jegyzőkönyvei febr. 17—március 1. 19 darab. Német kézirat. Hitk. levéltár.

60. Tervezete a Választási Szervezetnek. Pest, 1868. Magyar ny.
61. Ugyanaz, németül. Pest, 1868.
62. Javaslat az izr. Iskolaszabályzat tárgyában. Magyar ny.
63. Javaslat az izr. kongresszus választási Szabályzata tárgyában. Magyar ny.
64. Választási Szabályzatok. Pest, 1868. Magyar ny. Hitk. könyvtár.
65. Wahlstatuten. Német ny.
66. Transaktion zur Ausgleichung der ..... Parteien v. Sigm. Krausz. Német ny. Hitk. könyvtár.
67. Notabeln und Kongress év n. (1868.) Német ny.
68. Mezei Mór: Értekezleti többség álláspontja. (Izr. Közlöny 1868. ápr. 3.)
69. Beleuchtung der ..... Vorlagen von einem Mitgliede des Schomre Hadass. Német ny. Hitk. könyvtár.
70. A febr. értekezlet ..... előterjesztéseinek «Megvilágosítása». Pest, 1868 Magyar ny.

IV. A kongresszusi választások.

71. Miniszteri rendelet a közp. választmányokról 1868. aug. 5. Irat. Hitk. levéltár.
72. Pest megye helyt. főispánja leirata közp. választmányról 1868. szept. 25. Irat. Óbudai hitk.
73. Pestmegye helyt. főispánja leirata, kifogások a megalkulás ellen, 1868. okt. 7. Irat. Óbudai hitk.
74. Pest megye helyt. főispánja leirata választók összerírásáról 1868. okt. 12. Irat. Óbudai hitk.
75. Székesfehérvár polgármestere leirata Wertheim Salamonhoz 1868. szept. 6. Irat.
76. Miniszteri rendelet a választás határidejéről 1868. szept. 15. Körirat.

77. Miniszteri rendelet a községi tisztviselők választóképeségéről, szept. 25. **Köri**rat.
78. Fejérmegye zsidó községeinek összeírólapjai és összegezései, 40 darab. Eredeti lapok.
79. Sárbogárdi kerület egyik névszerinti összeíróíve. Irat.
80. Fejérmegye közp. választ. elnökének **Értesítvénye** a kerületi beosztásról. Nyomtatv. Veszprémi hitk.
81. Veszprémmegye közp. választ. elnökének **Értesítvénye** a kerületi beosztásról. Nyomtatv.
- 82a, b. A konferencia többségi bizottmány körlevele programmal 1868. jún. Magyar-német ny. Hitk. könyvtár.
83. A konferencia többségi bizottmány 6 körlevele pártalakításról. Német litogr. Hitk. könyvtár.
84. A konferencia többségi bizottmány körlevele pesti választásról, 20 jelölttel. Német nyomtatv. Hitk. könyvtár.
85. Offener Brief an Dr. I. Hirschler, új jelöltlistával. Német nyomtatv. Hitk. könyvtár.
86. Wen soll man zum isr. Kongress wählen? Újabb lista. Német nyomtatv. Hitk. könyvtár.
87. Jegyzőkönyv a pesti választásról 1868. nov. 18. Eredeti irat. Hitk. levéltár.
88. Jegyzőkönyv a pesti választásról 1868. nov. 18. Litogr. Hitk. levéltár.
89. A kongr. választás Pesten. Illusztráció «Magyarország és a nagyvilág»-ból 1868. nov. 24. Fénykép.
90. Magyar Zsidó I—III. évf. Nemzeti Múzeum.

V. Jelöltek.

91. Verzeichnis der Rabbinate. Kaschau, 1868. Héberbetűs nyomt. Hitk. könyvtár.
92. Die projektierte Rabbinerversammlung. (Izr. Közlöny 43. számából.) Német ny. Hitk. könyvtár.

93. Offenes Sendschreiben. (Izr. Közlöny 46. számából.) Német ny. Hitk. könyvtár.
94. Rabbigyűlés körlevele. (Hirsch, Brill, Kohn.) Altofen, 1868. nov. 26. Magyar ny.
95. Ugyanaz. (Hirsch, Brill, Kohn.) Altofen, 1868. nov. 26. Német ny. Hitk. könyvtár.
96. Rabbigyűlés körlevele. (Hildesheimer, Kutna.) Ofen, 1868. nov. 26. Német ny.
97. Herendi—szentgáli választók körirata. Magyar-német ny. Hitk. könyvtár.
98. Wallfisch P. az aradi választókhoz. Magyar-német ny. Hitk. könyvtár.
99. König Károly a győri választókhoz. Magyar-német ny.
100. Dr. Schlesinger József a győri választókhoz. Magyar ny.
101. Komitee der Fortschrittspartei, Győrött. Német ny. Veszprémi hitk.
102. Sauer József a devecseri választókhoz. Magyar ny. Veszprémi hitk.
103. Dr. Lemberger H. a bajai választókhoz. Német ny. Hitk. könyvtár.
104. Dr. Popper József a miskolci választókhoz. Német ny. Hitk. könyvtár.
105. Dr. Popper József a miskolci választókhoz fáklyásmenete alkalmából. Magyar ny. Hitk. könyvtár.
106. Pappenheim K. pozsonyi választókhoz (név nélkül). Német ny. Hitk. könyvtár.
107. Leopold Taussig baranyai választókhoz. Német ny. Hitk. könyvtár.
108. Dr. M. Hirschfeld a verseci választókhoz. Német ny. Hitk. könyvtár.
109. Sal. Grün a zsolnai választókhoz. Német ny. Hitk. könyvtár.
110. Alex. Leopold a szekszárdi választókhoz. Német ny. Hitk. könyvtár.

111. Jac. Steinhardt a pécskai választókhöz. Arad, 1868.
Német ny. Hitk. könyvtár.
112. Farkas Benő a megválasztott képviselőhöz, Komárom.
Magyar ny. Hitk. könyvtár.
113. Schweiger Márton a kecskeméti választókhöz. Magyar ny.
114. Hildesheimer I. (és 35 társa). Rechenschaftsbericht.
Prag, 1869. Német könyv.
115. Eisenstädter I. S. temesvári beszámolója. Német könyv.
116. Sal. Grün zsolnai beszámolója. Német litogr.

Akik nem jutottak be:

117. Sigm. Schönfeld, Nyitra. Német plakát. Hitk. könyvtár.
118. M. Tauber, Bátorkesz. Német. Hitk. könyvtár.
119. Dr. Géza Schulhof Julius Schulhofért, Pécs. Német
plakát. Hitk. könyvtár.
120. Kecskeméti Herz kecskeméti választóihoz (visszalép).
Magyar ny. Hitk. könyvtár.
121. Dr. Kecskeméti Lajos kecskeméti választóihoz. Ma-
gyar ny. Hitk. könyvtár.
122. Jakob Schreiber devecseri választóihoz. Német ny.
Veszprémi hitk.
123. Nathan Fischer solti választóihoz. Hitk. könyvtár.
124. Dr. Benedikt Barach, kulai választóihoz. Német ny.
125. S. L. Schick pozsonyi választóihoz. Német ny.
126. Moritz Bunzel pozsonyi választóihoz. Német ny.
127. Michael Deutsch högyészi választóihoz. Német ny.
128. L. Adler topolyai választóihoz. Héber ny.

VI. A kongresszus vitairodalma.

129. Mark. Hirsch : Vor dem Congresse. 1868. dec. 3. Német
nyomtatv. Hitk. könyvtár.
130. Was wir wollen. (Hirschler.) (Izr. Közlöny 15. sz.)
Hitk. könyvtár.

131. Nyílt levél Eötvös báróhoz, névtelen. 1868. nov. 28.
Magyar ny. Hitk. könyvtár.
132. H. B. Schlesinger, Pacsér : Ernste Worte an die Wähler.
Német ny. Hitk. könyvtár.
133. Prof. L. Jeiteles : Die Emanzipation des jüd. Kultus.
Arad, 1865. Német ny.
134. Stern Albert : Önalkotott törvény vagy octroi. Pest,
1868. Német ny.
135. «Hitór» és a konf. kisebbség körlevele, 1868. nyár.
Héber ny. Hitk. könyvtár.
136. Ungvári rabbinátus körlevele, 1868. ősz. Zsargon.
Hitk. könyvtár.
137. Rechtfertigung, aláírva : Zir nemon lescholchov. Ofen,
1868. Német ny. Hitk. könyvtár.
138. Krausz Zs.—Klein Sándor : Ein Gegenstück der neuen
Parthei. Ofen, 1868. Zsargon. Hitk. könyvtár.
139. H. Seidler : Ein Wort zu seiner Zeit. Ödenburg, 1868.
Német ny. Hitk. könyvtár.
140. Isr. Grün : Was hat der jüd. Congress anzustreben?
Klausenburg, 1868. Német ny. Veszprémi hitk.
141. Die Reformation der Juden. Von einem ung. gesinnten
Juden. Pest, 1867. Német ny.
142. Ein ung. Jude an den ung. Ministerpräsidenten. Pest,
1867. Német ny.
143. Az orsz. zsidó congressus és titkos ellenei. Pest, 1868.
Magyar ny.
144. Mahnruf an die Israeliten Ungarns. Pressburg, 1868.
Német ny. Hitk. könyvtár.
145. Mahnruf an die Israeliten Ungarns. Pressburg, 1868.
Héber betűkkel. Hitk. könyvtár.
146. Entgegnung auf den Mahnruf, von Veritas. Pest, 1868.
Német ny. Hitk. könyvtár.
147. Ein offenes Wort über . . . . Mahnruf von M. A. Roth.
Prag, 1868. Német ny. Hitk. könyvtár.

148. Jos. Löwy : Meine Brüder suche ich. Grosskanizsa, 1868. Német ny.
149. G. Bergel : Eine Stimme aus einer Gemeinde Israels. Pest, 1868. Német ny.
150. Sigm. Krauss : Worte des Friedens. Pest, 1868. Német ny.
151. Ign. Friedlieber : Worte des Friedens. Prag, 1868. Német ny. Veszprémi hitk.
152. Dr. Josef Bergel : Ein ernstes Wort. Pest, 1868. Német ny. Veszprémi hitk.
153. Sal. Ganzfried : Offenes Schreiben. Ofen, 1869. Héber és német ny. Hitk. könyvtár.
154. Schomre hadasz : Divre solom weemes. Ofen, 1868. Héber ny.
155. Beeras haschem ; aláírva : Beschem maarchoth Israel. Német ny.
156. Verwahrung . . . . an den Kultusminister, 56 aláírással. 1869. febr. 16. Német ny.
157. Autonomie und Centralisation (M. Hirsch). Pest, 1869. Német nyomtatv. Hitk. könyvtár.
158. Congress-Schule, névtelen. Pest, 1868. Német nyomtatv. Hitk. könyvtár.
159. Heinr. Deutsch : Abwehr . . . . Pest, 1868. Német nyomtatv. Veszprémi hitk.
160. Scheker bleibt Scheker. (Izr. Közlöny 39. szám.) Német nyomtatv.
161. Isr. Hildesheimer : Zum Congresse. Prag, 1868. Német könyv.
162. Magyar izr. orsz. Tanítóegylet Alapszabálytervezete. Pest, 1866. Magyar-német ny. Óbudai hitk.
163. Tanítóegylet folyamodványa a kongresszushoz 1868. dec. Német ny. Hitk. könyvtár.
164. Ein Wort in Angelegenheit der Rabbinerseminarfrage, névtelen. Német ny. Óbudai hitk.

165. W. : Ein Wort in Angelegenheit des Rabbinerseminars.
(Magyar Zsidó, 1869. 4. sz.) Német ny. Hitk. könyvtár.
166. Sam. Grün : Das Rabbinatsgesetz. Pest, 1869. Német ny.
Hitk. könyvtár.
167. Em. Elsass : Das Rabbiner-Seminär. Ofen, 1868.
Német ny.
168. Weisz Herm. : Tárgyilagos vélemény a Papnöveldéről.
(Magyar Zsidó 23. sz.) Magyar ny. Hitk. könyvtár.
169. S. Fränkel, F. Tannenbaum, S. Schlesinger körlevele
rabbiképzőről. Német ny. Hitk. könyvtár.
170. Meir Eisenstadt : Sendschreiben, új lenyomat. Pest,
1869. Német-héber ny. Hitk. könyvtár.

VII. A kongresszus munkája.

171. Rendelet a kongresszus összehívásáról 1868. júl 15.
Magyar-német nyomtatv.
172. Bacher Simon : Azas Sálóm-üdvözlő vers. Pest, 1868.,
dec. 14. Héber ny. Hitk. könyvtár.
173. Kiss József : Kongresszus előestéjén. Üdvözlő vers.
(Kongressszeitung 11. számából.) Fénykép.
174. D. Wallisch : Der neue Purim. Üdvözlő vers. Német ny.
Óbudai hitk.
175. Kongresszusi tagok igazolójegye.
176. Kongresszus színhelye : Megyeház nagyterme. Metszet.
177. Kongresszusi tagok név- és lakjegyzéke. Magyar ny.
178. Kongresszus ideigl. ház- és ügyrendje. Buda, 1868.
179. Prov. Haus- und Geschäftsordnung. Pest, 1868.
180. Szabályjavaslat az izr. hitközségek szervezéséről.
Magyar ny.
181. Ugyanaz németül. Német ny. Óbudai hitk.
182. Bericht des Dr. Josef Popper als Referent. Pest, 1869.
Német ny. Hitk. könyvtár.

183. Elaborat der Minorität der Gemeindegemission.
Pest, 1869. Német ny. Hitk. könyvtár.
184. Sigm. Krauss : Motivenbericht.... zum Elaborat der
Minorität. Német ny. Hitk. könyvtár.
185. E. Eisler : Separatvotum. Pest, 1869. Német ny.
Hitk. könyvtár.
186. Dr. M. Hirsch : Separatvotum. Pest, 1869. Német ny.
Hitk. könyvtár.
187. Entwurf..... für isr. Elementarvolksschulen. Né-
met ny. Óbudai hitk.
188. Organisationsentwurf für die Talmudschule. Német ny.
Hitk. könyvtár.
189. Vorschlag über die Errichtung einer Rabbinerschule.
Német ny. Óbudai hitk.
190. Entwurf eines Wahlstatutes. Német ny.
191. Vollzugsbestimmungen. Német ny.
192. Költségvetési bizottmány jelentése. Magyar-német ny.
193. Kongresszus ülésrendje. Litográfia.
194. Kongresszus hivatalos naplója. Magyar-német könyv.
195. Congresszeitung 19 száma (dec.15.—febr. 13). Német ny.
Magyar Nemzeti Múzeum.
196. Tenzer Pál : Album. Pest, 1869. Magyar könyv. Hitk.
könyvtár.
197. Dr. Fried. Liebig : Photographien. Wien, 1869. Német
könyv.

VIII. A kongresszusi alkotmány.

198. Szabályzat a magyar és erdélyhoni izr. hitközségek
szervezése ügyében. Eredeti példány. Vall. és közokt.
minisztérium.
199. Szabályzat az elemi népiskolák tárgyában. Eredeti
példány. Vall. és közokt. minisztérium.
200. Szabályzat az egyetemes gyűlés választása tárgyában.
Eredeti példány. Vall. és közokt. minisztérium.

201. Határozat az orsz. izr. iskolai pénzalap kezelése tárgyában. Eredeti példány. Vall. és közokt. minisztérium.
202. Határozat az izr. mintatanodák felhagyása tárgyában. Eredeti példány. Vall. és közokt. minisztérium.
203. Határozat a Rabbiképzőintézet felállítása tárgyában. Eredeti példány. Vall. és közokt. minisztérium.
204. Határozat az anyakönyvek tárgyában. Eredeti példány. Vall. és közokt. minisztérium.
205. Határozat a Chevra Kadisa tárgyában. Eredeti példány. Vall. és közokt. minisztérium.
206. Eötvös József felterjesztése Ő felségéhez 1869. júl. 18. és I. Ferenc József aláírása. Ischl, 1869. júl. 26. Eredeti példány. Vall. és közokt. minisztérium.
207. A kongresszus határozatainak Eötvös-aláírta példánya. Nyomtatvány. Vall. és közokt. minisztérium.

IX. A kongresszus után.

208. Izr. Kongresszus bizottságának Emlékirata a Képviselőházhoz. Pest, 1870. Magyar ny.
209. Gutachten ausländischer Rabbinen. Pest, 1870. Német ny.
210. A közvetítő bizottság (orth.) Emlékirata az országgyűléshez. Pest, 1871. Magyar ny.
211. Emlékirat Trefort Ágostonhoz (Ujassy Farkas). Pozsony, 1873. Magyar ny. Hitk. könyvtár.
212. Aradi hitk. Emlékirata a határozatok átalakításáról. Arad, 1872. Magyar és német ny. Hitk. könyvtár.
213. Tölgyes község folyamodványa az országgyűléshez, aláírásokkal. 1870. febr. 3. Magyar litogr. Hitk. könyvt.
214. Knöpfler S.: Egy őszinte hang a kongresszus után. Sátoraljaújhely, 1869. Magyar ny. Hitk. könyvtár.
215. Galgóci körlevél 1871. Német ny.

216. XXIII. községkerület körlevele. Temesvár, 1869. dec. 10. Német litogr.
217. VI. községkerület biztosának körlevele, 1869. dec. 10. Német litogr.
218. VI. községkerület biztosának melléklete. Átmeneti intézkedések. Magyar-német ny.
219. VI. községkerület biztosának melléklete. Képviselők névsora. Magyar-német ny.
220. Orth. rabbik körlevele. (Zirkular.) Zsargon litogr.
221. Organisationsstatut für aut. orth. Religions-Genossenschaft. Pest, 1870. Német ny. Óbudai hitk.
222. Sigm. Krauss : Die Aufgaben der gesetzestreuen Juden. Pest, 1870. Német ny. Hitk. könyvtár.
223. Die Autonomie der isr. Confession ; névtelen. Pest, 1870. Német ny. Hitk. könyvtár.
224. Dr. Isidor Berger : Offener Brief an R. Jeremias Löw. Wien, 1872. Német ny.
225. I. Ranicher : Denkschrift . . . . Rabbiner-Bildungs-Institut. Budapest, 1874. Német ny.
226. Leop. Löw : Der jüd. Kongress in Ungarn. Pest, 1871. Német könyv.
227. Leop. Löw : Das neueste Stadium . . . Pest, 1871. Német könyv.
228. Das traditionelle Judentum. II—III. évf. Német folyóirat. Nemzeti Múzeum.
229. 1895 : XLII. törvénycikk a zsidókról (recepció).
230. Izr. községkerületi elnökök előterjesztése egyet. gyűlés összehívásáról 1896. jan. 6. Magyar ny.
231. Recepció emlékérmé, ón.
232. Vázsonyi Vilmos-plakett ; bronz, márványlapon.

X. Eötvös-émléktárló.

233. Eötvöst a pesti izr. hitközség választói aláírásukkal üdvözik 1868. nov. 18. Díszalbum.
234. Eötvös Lóránt báró kísérlőlevele 1912. ápr. 15.
235. Eötvös József báró terracotta reliefje.
236. A kongresszus határozatai Eötvös aláírásával.
237. Második felelős magyar minisztérium. Fénykép.
238. Eötvös tanulmánya : A zsidók emancipációjáról. (Budapesti Szemle 1840.) Magyar Nemzeti Múzeum.

XI. Hirschler-émléktárló.

239. Hirschler arcképe, ovális keretben. Könyomat.
240. Doktori diplomája. Wien, 1846. május 26.
241. Meghívása a februári értekezletre, Eötvös aláírásával.
242. Kongresszusi követtté való választása. 1868. nov. 23.
243. Hirschler naplófeljegyzései, 11 kötet.
244. Hirschler levelezése, főleg dr. Popper Józseftől.
245. Hirschler önéletrajza (Autobiographisches Fragment) Német ny. é. n.
246. Két fényképalbum kongresszusi tagokról (Löwy József és Friedlieber Alberttől).
247. Kongresszusi tagok fényképei, Hirschlernek ajánlva. (80 darab a vitrinekben.)

XII. Holländer-émléktárló.

248. Holländer Leó (korelnök) és neje nagy fényképe.
249. Eperjesi község, chevra és nőegylet díszalbumai Holländernek 70. születésnapjára, 1876.
250. Díszalbum Holländer 80. születésnapjára, 1886. Adar 7. «Die in Wien wohnenden Compatrioten»-tól.

Képes ábrázolások a Teremben.

1. I. Ferenc József, nagy festmény.
2. Eötvös József báró, Consi Ágost metszete.
3. Hóman Bálint, metszet.
4. Óbudai hitközség kékszínű, ezüstrojtú zászlaja. Felirata : Az 1868-dik évben összehívott magyar izraelita kongresszus örök emlékéül szentelve : Üdv és áldás.
5. Jacobus Mendel, praefectus Judeorum. Gedő L. festménye.
6. Jacobus Mendel zsidó küldöttség élén várja Mátyás királyt. Vizkelety K. kőrajza.
7. R. Wertheimer Sámson, orsz. főrabbi, festmény.
8. Eötvös József báró, Adler Mór festménye. Szépművészeti Múzeum.
9. Hirschler Ignác dr., Than Mór festménye.
10. Holländer Leó, krétarajz.
11. Schweiger Márton, Kövess Izsó festménye.
12. Mezei Mór, Raudnitz Mór festménye.
13. Mezey Ferenc, Pór Bertalan festménye. Rabbiképző-Intézet.
14. Barnay Ignác, krétarajz. Pesti izr. hitközség.
15. Deutsch Sámuel, Glatzer A. festménye. Izr. Siketnémák Intézete.
16. Deutsch Henrik, Neumann I. krétarajza. Izr. Tanítóképző-Intézet.
17. Kohen I. J., dr. Tárnoki Lici festménye.
18. Első felelős magyar minisztérium, színes metszet.
19. R. Koppel Reich, krétarajz, Schück R. tulajd.
20. Frankl Löbl, festmény. Frankl Adolf tulajd.
21. Dr. Kohn Sámuel, Elischer L. metszete, 1891.
22. Dr. Zipser Mór, Barabás metszete, 1858.
23. R. Morgenstern Mihály, festmény.
24. Dr. Hildesheimer Izrael, metszet.

25. Weisse József, metszet.
26. Dr. Hirsch Márk, fénykép.
27. R. Brill S. L., fénykép.
28. R. Perls Mayer, fénykép.
29. Koromlai Schey Fülöp, metszet.
30. Posner L. Károly, metszet
31. Schwarz Ármin, metszet.
32. Fischer Mór, metszet.
33. Hirschler Ignác ezüstszobra, kongresszusi tisztelõitõl,
70 névvel.
34. Hirschler Ignác dr. szobra, Donath Gyulától.
35. Wahrmann Mór fehér márványszobra, Ligetitõl.
36. Dr. Kohn Sámuel szobra, Teltschtõl. Kovács Géza
tulajd.
37. Eötvös 1868. kongr. megnyitóbeszéde. Kalligráfia
Löffler Edithtõl.
38. Löw Lipót, színezett fénykép.
39. Kongresszusi tagok (133) tablója.
40. Pótlás hozzá, 9 fénykép.
41. «Nevezetes rabbinusok, kik Magyarországon léteztek».
Nyomat.
42. «A magyar ifjú Izrael». 1868. «Beth-El»-bõl.
43. «Emlékül az izraeliták egyenjogusítására Magyar-
országon.» 1868. (Az országgyûlés a király elõtt.)

Karrikatúrák az egykorú élclapokból.

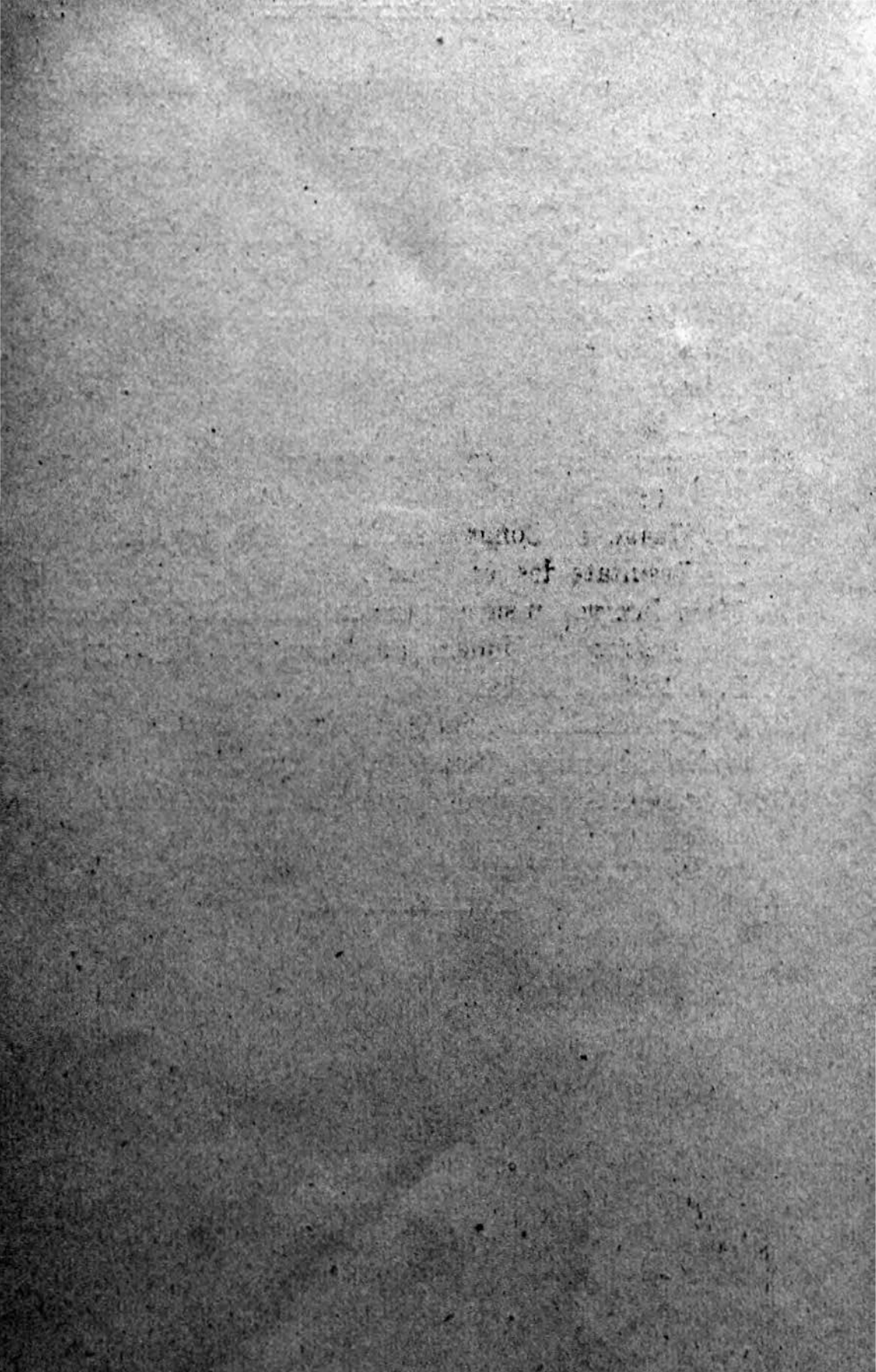
- 44., 45. Kóser tréfák a zsidó kongresszusról Klič-tõl.
Borsszem Jankó, 1868. nov. 7.
46. Magyar izraelitó bandérium. Borsszem Jankó, 1868.
nov. 22.
- 47., 48. Emancipatio elõtt és után. Borsszem Jankó,
1869. jan.

49. Az újonnan feltalált kongresszusi ágyú. Ludas Matyi, 1868.
50. Illustration zur Kaiserbad-Wintersaison. Neuer Freier Styx, 1868. dec. 6.
51. Porträts aus dem Judenkongress. I. Orthodoxen. U. o. 1868. dec. 27.
52. Porträts aus dem Judenkongress. II. Orthodoxen. U. o. 1869. jan. 3.
53. Grosser Cotillon im Congress-Deputirtenball. U. o. 1869. jan. 17.
54. Die frommen Congressdeputierten in der Bierhalle. U. o. 1869. jan. 17.
55. Die Waage des Congresses. U. o. 1869. jan. 24.
56. Die Resultate des isr. Congresses. U. o. 1869. febr. 7.
57. Einen Jux wollen sie sich machen. U. o. 1869. febr. 28.
58. Der Auszug der Juden aus dem jetzigen Ägypten. U. o. 1869. febr. 28.
59. Szörnyű história a Sulchan Aruch izraelita gonosztevőiről. Borsszem Jankó, 1870. márc. 27.
60. A budapesti nagygyűlés résztvevői, 1925. (Fénykép.)

Dr. Fürst Aladár s. k.

Grünvald Fülöp s. k.

az O. M. Zs. M. őrei.

TARTALOM.

A Társulat vezetősége	Lap 5
-----------------------------	----------

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

<i>Wertheimer Adolf</i> : Maimuni Mózes	9
<i>Dr. Guttmann Mihály</i> : Maimuni mint kodifikátor...	13
<i>Dr. Hevesi Ferenc</i> : Maimuni és Aristoteles.....	27
<i>Dr. Heller Bernát</i> : Góg és Mágóg	31
<i>Dr. Sebestyén Károly</i> : A zsidóság története levelekben	47
<i>Dr. Pollák Miksa</i> : Madách Imre és a Biblia	73
<i>Vadász Lipót-émlékünnepség</i>	109
<i>Wertheimer Adolf</i> elnöki megnyitója	111
<i>Peterdi Andor</i> : Vadász Lipót emlékezete	114
<i>Vészi József</i> : Vadász Lipót	117
<i>Dr. Kúnos Ignác</i> : Pályám emlékezete	140
<i>Várnai Zseni</i> : Zsidó diák	176
<i>Dr. Patai József</i> : Bialik, a könny és fény költője..	177
<i>Dr. Fürst Aladár</i> : A «Mult és Jövő» jubileumára...	203
<i>Nádai Pál</i> : Csöndes uccácskák.....	219
<i>Dr. Winkler Ernő</i> : Venetianer Lajos	229
<i>Mandl Bernát</i> : Don József Nászi és az 1568. évi drinápolyi osztrák-magyar-török békekötés	242
<i>Barát Endre</i> : Kis-zsidók: I. Házaló. II. A gabbe..	254
<i>Dr. Zsoldos Jenő</i> : A romantikus zsidószemlélet iro- dalmunkban	256
<i>Dr. György Oszkár</i> : Két francia zsidó író : André Spire és Edmond Fleg	282
<i>Grünvald Fülöp</i> : Az 5694. és 5695. év	291

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

	Lap
<i>Wertheimer Adolf</i> elnöki megnyitója	325
Az IMIT zárszámadása 1934. december 31-én	328
Az IMIT előirányzata az 1935. évre	329
Számvizsgálóbizottsági jelentés	330
Az IMIT felolvasó-bizottságának jelentése az 1934—35. évi működéséről.....	331
Jelentés a Magyar Zsidó Oklevéltár II. kötete részére történt okmánygyűjtésről	334
A Társulat választmánya	335
A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött huszonöt tag névsora	338
Állandó bizottságok	339
Alapító tagok	339
Pártfogó tagok	340
Pártoló tagok	341
Tájékoztatás	342
Országos Magyar Zsidó Múzeum	343
Igazgatósági jelentés	343
A Magyar Zsidó Múzeumegyesület zárszámadása 1934. december 31-én	352
A Magyar Zsidó Múzeumegyesület költségvetése az 1935. naptári évre.....	353
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása...	354
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum kongresszusi ki- állításának katalogusa	362

